

JAARBOEKJE

voor geschiedenis en oudheidkunde van

LEIDEN EN OMSTREKEN 1971

LEIDS JAARBOEKJE

1971

Leidse Kabouters bieden de burgemeester schone lucht en groente aan.
23 oktober 1970

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1971

DRIE EN ZESTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

VOORWOORD

Het is de Commissie voor de Redactie een genoegen het verschijnen van het 63e deel in de serie Leidse Jaarboekjes met een enkel woord te begeleiden.

De verscheidenheid in bijdragen is ook dit jaar weer verrassend. Niet gebonden als de Commissie was aan de behandeling van bepaalde onderwerpen, zoals dit bijv. verleden jaar het geval was, waren het de auteurs, die door hun artikelen de inhoud van het Jaarboek samenstelden. Aan hen en aan alle medewerkers brengt de Commissie van harte dank.

Een onverwachte samenloop van omstarrdigheden — beter gezegd van werkzaamheden bij de drukkerij van A. W. **Sijthoff's Uitg.** Mij blokkeerde het gebruikelijke lettertype voor ons Jaarboek. In plaats van de **garamont**-letter werd de **times**-letter gebruikt. Een gering verschil, maar de oplettende lezers zouden dit ongetwijfeld, zonder hierop attent te zijn gemaakt hebben opgemerkt. Mogelijk wordt zelfs aan **deze** letter door een meerderheid van de lezers de voorkeur gegeven. De Redactiecommissie zou het waarderen wanneer zij hierover eens suggesties uit de kring van de leden zou mogen ontvangen. Bij voorbaat dank.

De Redactiecommissie

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P. J. Blok en mr. dr. J. C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

De vereniging heeft in eigendom het uit c. 1650 daterende woonhuis **Kloksteeg 2** en het c. 1661 gebouwde woonhuis Oranjegracht 83, waar eertijds het weversambacht werd uitgeoefend.

Bestuurskamer: Regentenkamer van het Brouckhovenhof, Papengracht 16.

BESTUUR

Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer (1966), voorzitter.

Mevrouw H. M. de Meijere-Huizinga (1963), *onder-voorzitter*.

Mejuffrouw drs. I. W. L. **Moerman** (1971), *secretaresse*, Oude Vest 187a, Leiden.

Mr. H. Weiland (1970), *penningmeester*.

Ir. H. H. Vos (1964).

Dr. S. J. van Ooststroom (1966).

Prof. dr. H. van der Linden (1967).

Dr. Th. J. Meijer (1967).

H. J. Hijmersma (1967), aangewezen door het L.S.C.

Drs. M. L. Wurfbain (1968).

Mejuffrouw M. Froger (1969), aangewezen door de V.V.S.L.

F. **Dijkstra**, arts (1971).

Erelid A. **Bicker** Caarten (1965).

Leden van verdienste: G. van der Mark (1954), dr. W. C. Braat (1966) en P. L. Gillissen (1970).

Voor aanmelding nieuwe leden en administratie ledenlijst: het secretariaat.
Contributie f 12.50 per jaar, voor juniores en studenten f 5.00 per jaar.

Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Slavenburg's Bank N.V. Leiden.

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje

Ingesteld december 1902

Mejuffrouw mr. A. J. Versprille (1963), *voorzitter*.
Drs. B. N. Leverland (1963), *secretaris*, Boisotkade 2a.
Dr. P. C. Boeren (1963).
G. 't Hart (1964).
Dr. S. J. van Qoststroom (1968).
Voor kopij Leids Jaarboekje:
het secretariaat der Redactiecommissie.

Commissie „Het Leidsche Woonhuis”

(Beheerster van het gelijknamige Fonds, waarin
opgenomen het legaat mr. E. Rijke)

Ingesteld 1 juni 1945

Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer (1965), *voorzitter*.
Drs. A. D. Nieuwenhuizen Segaar (1969), *secretaris*, Pr. Hendriklaan 12,
Oegstgeest, tel. 51498.
G. Groen, *penningmeester*.
T. W. Mulder.

Commissie voor Volkskunde

Ingesteld 11 september 1950

Dr. Tj. W. R. de Haan, *voorzitter*, Wassenaar.
Mejuffrouw drs. I. W. L. Moerman, *secretaresse*, Oude Vest 187a.
Mevrouw M. C. Blöte-Obbes, Voorschoten.
H. J. de Kort, Hazerswoude.
Mevrouw H. M. de Meijere-Huizinga.
L. C. J. Roozen.
Mevrouw F. Th. v. d. Wind-Peereboom Voller.

Excursie-Commissie

Ingesteld 7 september 1954

Dr. S. J. van Ooststroom, *voorzitter*.
Dr. Th. J. Meijer, Merelstraat 194, Leiderdorp.
A. Sevenster.
Drs. G. Kortenbout v. d. Sluys.
Vertegenwoordiger in de *Rijnlandse Molenstichting*:
Prof. dr. H. van der Linden.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Voor:

Aarlanderveen: Mevrouw F. Th. van der Wind-Peereboom Voller (1945).

Alkemade: G. M. Zoetemelk (1946).

Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945).

Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H. J. de Kort (1950).

Katwijk: J. P. van Brake1 (1969).

Leiderdorp: G. Scheepstra (1943).

Leimuider: J. W. de Ren (1959).

Lisse: Ir. A. F. de Graaff (1960).

Noordwijk: . . .

Noordwijkerhout: J. J. **Bergman** (1950).

Oegstgeest: W. J. van Varik (1941).

Rijnsburg: S. C. H. Leenheer (1945).

Rijnsaterwoude: J. W. de Ren (1960).

Voorhout: . . .

Voorschoten: W. J. **Berghuis** (1962).

Warmond: A. G. van der Steur (1962).

Wassenaar: L. G. Oosterling (1960).

Woubrugge: J. C. van Wageningen (1953).

Zoeterwoude: . . .

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1970

In de ledenvergadering, gehouden op 25 maart 1970, werd prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer voor een nieuwe periode van vier jaar als voorzitter van de vereniging benoemd, terwijl dr. S. J. van Ooststroom als lid van het bestuur eveneens voor een periode van vier jaar werd herbenoemd. In dezelfde vergadering werd tot lid van het bestuur en penningmeester benoemd mr. H. Weiland. De aftredende penningmeester, de heer P. L. Gillissen, werd bij deze gelegenheid het lidmaatschap van verdienste toegekend als blijk van waardering voor zijn grote toewijding en kundigheid. In de hem gebrachte hulde werd zijn echtgenote mede betrokken.

De heer H. Th. D. Dijkstra zag zich wegens zijn vertrek naar elders genoodzaakt, als lid van het bestuur te bedanken. In de door zijn vertrek ontstane vacature zal worden voorzien tijdens de eerstvolgende ledenvergadering.

Benoemd tot lid van de kascommissie voor de jaren 1971 en 1972 werd mr. S. M. S. Philipse.

Op voorstel van de ledenvergadering werd overgegaan tot instelling van een Commissie voor de Binnenstad, vooralsnog bestaande uit de heren C. J. Bardet, T. W. Mulder en de secretaris van de vereniging. Taak en samenstelling van deze commissie zullen nader worden gezien. Waakzaamheid voor wat betreft het behoud van het monumentale karakter van de Leidse binnenstad blijft geboden. Met het gemeentebestuur van Leiden heeft dan ook veelvuldig overleg plaatsgevonden:

1. Terzake van de instelling van een Adviesraad voor de binnenstad.

Nadat in de gemeenteraadsvergadering van 22 september 1969 door de heer M. van Aken de wenselijkheid van een dergelijke, vanuit de burgerij gevormde Adviesraad was gesteld, werd door een aantal particulieren alsmede vertegenwoordigers van verenigingen en instellingen een „Werkgroep Binnenstad” gevormd, teneinde aan dit voorstel nadere gestalte te geven. In deze Werkgroep was de vereniging vertegenwoordigd door haar secretaris. Aan het voorstel tot oprichting van een Adviesraad, zoals door het Comité Leefbaar Leiden en door de Werkgroep op 29 en 30 april 1970 in het Leids Dagblad gepubliceerd, werd door de vereniging Oud-Leiden in een eveneens gepubliceerd adres aan de Gemeenteraad adhesie betuigd.

Naar aanleiding van het vervolgens door het College van Burgemeester en Wethouders ingediende preadvies terzake werd in een schrijven aan de voorzitter van de Gemeenteraad uiting gegeven van een ernstige verontrusting bij het bestuur van de vereniging, hetgeen door voorzitter en secretaris op verzoek van de burgemeester mondeling werd toegelicht. Nadat het genoemde preadvies in de raadsvergadering van 3 augustus was aangehouden, werden initiatiefnemers en adhesiebetuigers door de wethouder van stadsontwikkeling en verkeer uitgenodigd tot een bespreking, welke op 20 oktober 1970 heeft plaatsgevonden en waarbij de vereniging **vertegenwoordigd** was door haar onder-voorzitter en secretaris. Tijdens deze bespreking werd toegezegd door de wethouder dat een nieuw ontwerp voor een **Adviesraad** met de aanwezigen besproken zal worden, voordat het in de gemeenteraad zal worden ingediend.

2. Adres aan het gemeentebestuur betreffende de verwaarloosde toestand van het standbeeld van burgemeester Van der Werff. Met dankbaarheid hebben wij inmiddels kunnen constateren dat het monument geheel hersteld is.

3. Adres aan de gemeenteraad tegen de voorgenomen bouwplannen van enkele groot-winkelbedrijven in de Breestraat.

Naar het zich laat aanzien zal de Maatschappij tot Stadsherstel binnen zeer afzienbare tijd van de grond komen. Aan de voorbereidende werkzaamheden heeft het bestuur van de vereniging het hare bijgedragen. Na afloop van de ledenvergadering werden de aanwezige leden met de problematiek in kennis gebracht door de voordracht van de heer drs. J. M. Hengeveld over de Amsterdamse maatschappij tot stadsherstel. Voordien werd op initiatief van prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer in de maand januari een tweetal besprekingen gevoerd met een aantal geïnteresseerden. Inmiddels zijn de statuten opgesteld en werden verschillende personen bereid gevonden een voorlopige functie binnen de op te richten maatschappij te vervullen of anderszins tot de verwezenlijking van de door deze maatschappij beoogde doelstellingen bij te dragen.

Gok elders kan met voldoening enige vooruitgang geconstateerd worden. Dit geldt met name de verwerving van een complex panden tussen Vliet en Rapenburg door de Stichting Leidse Studenten Huisvesting, waardoor behoud en restauratie van een belangrijk stads gedeelte verzekerd lijkt. Tevens werd een eerste en belangrijke stap gezet op weg naar de regeneratie van de zwaar vervallen stadswijk de Kamp door de restauratie van het St. Elisabethgasthuis. Moge de restauratie van het St. Caeciliagasthuis spoedig volgen!

Adhesie werd betuigd aan het adres van het Genootschap Oud Katwijk, gericht aan het gemeentebestuur van Katwijk inzake aanvullingen op de gemeentelijke monumentenlijst.

Het Leids Jaarboekje 1970 wijdde speciale aandacht aan het **gerestau-**

reerde St. Elisabethgasthuis en aan de **Pilgrim Fathers**-herdenking.

Een Register op de tot op heden verschenen Jaarboekjes is in voorbereiding. De werkzaamheden ter voorbereiding van een studie over het **Rapenburg** werden voortgezet.

Inzake de verplaatsing van het „Wevershuisje” aan de Oranjejgracht is nog geen oplossing gevonden.

Het ledenaantal vertoonde een lichte stijging. Nieuw ingeschreven werden 48 leden, 7 meer dan afgeschreven werden. Per 31 december 1970 bedroeg het aantal leden 971. Hopelijk kan in het komend jaar de 1000 bereikt worden. Vanwege het Rijk werd een bijdrage ontvangen voor het verwezenlijken van de doelstellingen van de vereniging.

In samenwerking met de Commissie voor Volkskunde werd op 6 maart een bijeenkomst georganiseerd, gewijd aan Toneel en volksleven. Hierbij trad als inleider op de heer Simon Koster. Na de pauze vond een amusante discussie plaats onder leiding van een forum dat bestond uit de inleider en de heren dr. Tj. W. R. de Haan en drs. W. Hogendoorn.

In het kader van de **Pilgrim Fathers**-herdenking werd op 28 mei voor een groot en enthousiast gehoor achtereenvolgens gesproken door drs. B. N. **Leverland**, prof. dr. J. W. **Schulte Nordholt** en mevrouw H. M. de **Meijere-Huizinga**. Op 27 oktober sprak drs. H. Sarfatij, provinciaal archeoloog van Zuid-Holland over Rijnsburg en de oudste geschiedenis van het Graafschap Holland, terwijl de heer P. S. Blaauw op 30 november sprak over Torens en klokkenspellen, vroeger en nu, een voordracht, welke opgeluisterd werd met fraaie lichtbeelden en muziek.

De excursies mochten zich wederom in een grote belangstelling verheugen. Bezoeken werden gebracht aan Breda op 6 juni, waarbij eveneens Geertruidenberg voor een vluchtige kennismaking werd aangedaan en op 10 oktober aan het naburige maar daarom niet minder interessante Delft. Voor beide excursies kon een beroep worden gedaan op de deskundige en bereidwillige medewerking van de oudheidkundige vereniging ter plaatse. Op 27 juni werd in de namiddag een bustocht door het Westland ondernomen.

In Leiden zelf werd een bezoek gebracht aan het hernieuwde en uitgebreide gemeentearchief op 17 oktober en nogmaals, wegens overgrote belangstelling, op 7 november. De rondleiding door de archivaris, mr. W. **Downer** en zijn medewerkers, werd op hoge prijs gesteld.

Voor leden van de Amsterdamse Volksuniversiteit werd een wandeling door de stad Leiden georganiseerd op 31 oktober en 3 november.

Th. J. Meijer

JAARVERSLAG VAN DE COMMISSIE VOOR VOLKSKUNDE 1970

In de samenstelling van de commissie kwamen geen wijzigingen. Dit jaar kwam de commissie enkele keren bijeen om vol enthousiasme plannen te maken. Vele ideeën kwamen naar voren, o.a. het organiseren van lezingen en bijeenkomsten.

De Volkskundedag werd op 19 september gehouden in het Nederlands Openluchtmuseum. Onderwerp was: „**De** functies van het dialect”. De commissie was er vertegenwoordigd.

Tenslotte bereidde de commissie een avond voor, die in het teken zou komen te staan van de Hollandse tegel. Dit zou dan moeten gebeuren in samenwerking met De Lakenhal, die een tentoonstelling van haar tegels zou organiseren. Behalve een inleiding over tegels gingen onze gedachten ook uit naar een restaurateur, die over zijn werk zou kunnen vertellen.

1. W. L. **Moerman**, *secretaresse*

VERENIGING OUD-LEIDEN

JAAROVERZICHT 1970

	<i>Uitgaven Ontvangsten Balans 1 jan. 1971</i>			
Postgiro			f 3.078,7	
Slavo Bank			„ 9.813,6	
Rijkspostspaarbank			„ 11.290,5	
Effecten			„ 3.103,-	
Contributies voorafgaande jaren	f 477,50			
Contributies 1970	„ 11.901,58			f 957,70
Contributies 1971				
Verkoop Jaarboekje e.d. (reg.)	„ 1.468,60			„ 1.225,-
Intrest, dividenden	„ 841,90	> 228,7		
Kosten jaarboekje e.d. ..	f 11.321,24			
Lezingen, excursies	„ 1.181,75			
Lidmaatschappen e.d.	„ 1.162,50			
Onkosten secretariaat				
Bankkosten	„ 26,31			
Diversen	„ 226,50	„ 244,83		
Commissie Leidsche Woonhuis				„ 1.500,—
Subsidie reserve				„ 6.228,-
Fonds opgravingen				„ 4.501,10
Fonds bijz. publicaties				
Jubileumfondsen				„ 2.815,37
Kapitaal				„ 10.191,54
Saldo	„ 538,59			
	f 14.934,41	f 14.934,41	f 27.514,7	f 27.514,70

Leiden, januari 1971

De Penningmeester.

Gezien en accoord bevonden

De Kascommissie.

OVERZICHT
van de financiën van de Commissie „Het Leidsche Woonhuis” over het jaar 1970

1 jan. 1970. Saldo Leidsche Spaarbank	f 6453,69	Brandverzekering Kloksteeg 2 Polis Nr. 606825 1/1-1/1-71	f 41,75	
<i>Haren</i>				
<i>Perceel Kloksteeg 2</i>		<i>Brandverzekering Oranjebracht 83</i>		
12 x f 85,—	„ 1020,—	Polis No. 543094 10/11- 10/11-71	<u>f 22,25</u>	f 94,—
<i>Perceel Oranjebracht 83</i>		Garant Service Leiden	f 45,92	
te weinig betaald bedrag		H. A. Koet Leiden Metselaar	„ 31,91	
van Sept. en Oct. 1969	f 12,—	A. J. Peer Leiden Schilder	<u>136,—</u>	„ 213,83
Nov. en Dec. 1969	„ 132,—	Grondbelasting 1970	f 59,03	
Jan. t/m Oct. 1970		Rijnlands Bundergeld 1970	„ 50,93	
10 x f 66,—	>, 660,—	Straat- en Rioolbelasting 1970	<u>„ 142,—</u>	„ 251,96
	„ 804,—	Saldo Leidsche Spaarbank		<u>„ 7926,36</u>
Rente Leidsche Spaarbank 1969	„ 208,46			
	<u>f 8486,15</u>			<u>f 8486,15</u>

Nog te ontvangen

Rente Leidsche Spaarbank 1970	f 289,59
Huur Perceel Oranjebracht 83	
Nov. en Dec. 1970	„ 132,—

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN 1970

JANUARI

- 1 R. A. Dekker, directeur van de V.V.V. in Noordwijk, in gelijke functie te Leiden.
- 2 Het hofje Meermansburg is gespaard gebleven bij een brand in het naastliggend huis.
Het Leidse verkeer heeft in 1969 weer méér slachtoffers geëist dan in 1968.
- 5 Mevr. dr. M. Nieuwenhuis-baronesse Von Uexküll Guldenbandt op 96-jarige leeftijd overleden.
- 6 P. Guldemon 50 jaar bij Sijthoff N.V.
- 7 P. J. van Hoeken bij zijn afscheid als kerkvoogd: de Pieterskerk zal ter beschikking van de universiteit worden gesteld.
Nota door de werkgroep gemeentepolitiek van de V.V.D. aan de gemeenteraad aangeboden.
Het Rijkszuivelstation zal waarschijnlijk worden overgebracht naar (de omgeving van) Wageningen.
- 10 Tentoonstelling in de Lakenhal over Johannes Jelgerhuis Rzn. (1770-1836) geopend (**t/m** 1 febr.).
- 13 Vier leden van de P. **v/d** A.-fractie, waarbij een der wethouders, treden uit de fractie, maar blijven als onafhankelijken zitting houden in de raad; oorzaak: verdeeldheid over de ontwikkeling binnen het Progressief Akkoord.
De gemeente Leiderdorp wil het openbaar vervoer subsidiëren.
- 14 Het Leidse Comité Woningnood houdt een openbare vergadering.
Het echtpaar W. F. J. Krijnen-Crombeen 60 jaar getrouwd.
- 15 De districtsschoolarts P. **Vermet** te Voorschoten gaat met pensioen.
- 16 Tentoonstelling „350 jaar Remonstrantse Broederschap” in de Lakenhal geopend.
- 20 B. en W. van Leiden zijn het niet eens met de richtlijnen van minister Schut t.a.v. de woonruimtetwet 1947.
- 21 De Wiener **Eisrevue** in de Groenoordhal.
- 22 B. en W. van Leiden wenden zich tot de minister van Verkeer en **Wa-**

terstaat in zake de verhoging van de spoorbaan naar Woerden binnen de gemeente.

Het grondwerk voor de winkel-woonflat op het Bevrijdingsplein is begonnen; door actie van de daar wonende winkeliers en bewoners verder van de bestaande bebouwing af gebouwd.

- 23 Prof. N. E. Osselton aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de Engelse taalkunde met een oratie: *The well-languag'd Poet*.
- 27 Mej. L. G. Tuk, van de Oppenheimschool, verlaat na 47 jaar het Leidse onderwijs.
Prinses Irene heeft een zoon: Carlos Xavier Bernardo.
- 29 Er komt geen parkeergarage aan de ir. Driessenstraat.
Mej. H. C. J. van Berkel gaat na 50 jaar bij de rijksbelastingdienst met pensioen.
- 30 Het Leids City Centrum is officieel van start.
De afd. Katwijk van de Ned. Aannemers- en Patroonsbond bestaat 40 jaar.
- 31 Drs. J. P. van der Reyden neemt afscheid als voorzitter van de Leidse Sportstichting. Zijn opvolger is P. F. S. Biegestraaten.
Het nieuwe clubhuis „het 5 Hovenhuis” aan de Hoflaan in gebruik genomen.

FEBRUARI

- 1 Hotel Central aan de Breestraat gesloten.
- 4 Interimrapport van de N.V. Mij. voor Projectontwikkeling te Utrecht gepubliceerd over een nieuw centrum voor Alphen aan den Rijn.
Ged. Staten delen mee, dat het Leidse Merenwijkplan is goedgekeurd.
- 6 Zeventien gemeenten in de Rijnstreek dringen bij de minister van Verkeer en Waterstaat en bij 'Ged. Staten aan op betere wegen.
- 9 F. van Overmeire benoemd tot directeur van de Reinigings- en Ontsmettingsdienst.
J. Burgers uit Hollandsche Rading benoemd tot directeur van de Groenordhal.
- 10 Pastoor W. A. J. Koenekoop van de St. Jozefparochie wordt opgevolgd door de gezamenlijke kapelaans van de parochie.
- 13 Bij de 5 Mei-hal is een aluminiumplaat met motief „beweging” van de Delftse beeldhouwer Jac. Meyer geplaatst.
- 14 Het vervoerbedrijf C. A. Mostert en Zn. bestaat 50 jaar.
De gymnastiek- en atletiekvereniging Brunhilde bestaat 60 jaar.
- 15 W. Th. P. M. Rovers directeur van de V.V.V. te Noordwijk.
- 18 Echtbaar A. van Leeuwen-Schaap 60 jaar getrouwd.
- 19 De eerste flats in de Merenwijk gaan f 270,- per maand kosten.
P. M. Jansen in Alphen aan den Rijn 101 jaar.

- 21 Warmonds parochiehuis en jeugdcentrum „De Burcht” na restauratie heropend.
- 22 Mej. mr. M. Zeelenberg, oud-hoofdinspectrice van de Leidse kinderoplitie, op 61-jarige leeftijd overleden.
- 24 Met steun van de ver. Rembrandt heeft De Lakenhal zes vroeg-16-eeuwse ronde gebrandschilderde ruiten kunnen kopen.
- 25 A. C. **Bouwman**, hoofd van de chr. lagere school aan de **Stadhouderslaan**, op 63-jarige leeftijd overleden.
- 27 J. G. Bazuin slaat de eerste paal voor een verpleegtehuis aan de Aaltje Noordewierlaan.
- 28 Het Hoogheemraadschap Rijnland en de gemeente Bodegraven zijn het eens over de bouw van een waterzuiveringsinstallatie in die gemeente.

MAART

- 1 Voor het kappen van bomen te Leiden is voortaan een schriftelijke vergunning nodig.
- 2 De verbouwing van het voormalig Carmelitessenklooster aan de Oude Vest gaat 1 miljoen gulden kosten.
De ijzeren vuilnisbak is vervangen door een plastic zak.
B. van Loen, algemeen secretaris van het N.V.V., benoemd tot voorzitter van de Raad van Arbeid te Leiden.
A. W. Taselaar, o.a. bestuurslid van de 3-October vereniging en van de Schouwburgvereniging, op 63-jarige leeftijd overleden.
Het Comité Leefbaar Leiden heeft bezwaar tegen de voorgestelde reconstructieplannen van het kruispunt Rijnsburgerweg-Wassenaarseweg/Kagerstraat.
De juwelierszaak Driessen-van Duyn aan de Breestraat voor f 250.000 bestolen.
- 4 Officiële heropening van het gemeente-archief door de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk na grote verbouwing en nieuwbouw. De gemeente-archivaris, mej. mr. A. J. Versprille, benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau.
- 5 N.V. Padox te Warmond bestaat 50 jaar.
- 6 Op de Stationsweg komen aparte rijbanen voor de bussen.
- 9 Het Academisch Ziekenhuis krijgt een eigen helikopter-haven.
- 10 De zeven zwaarste klokken van het stadhuiscaillon hangen weer op hun plaats na restauratie.
Het voormalig station van de Haarlemmermeerspoorweg aan de Heerensingel wordt gesloopt.
Een der fabriekshallen van Oosthoek te Zoeterwoude door brand verwoest.
- 11 De Rijksweg 11 gaat, na veel protesten van particulieren en instellingen, *niet* over het landgoed Berbice te Voorschoten.

- 13 De Leidse Chr. Besturenbond bestaat 60 jaar.
De Leidse schilder K. Buurman is uitgenodigd om met 5 grafieken Nederland te vertegenwoordigen op de Biennale voor grafiek te Florence (30 april-27 juni).
- 16 De eerste steen gelegd voor het Christiaan Huygenslaboratorium.
Ds. H. Post, gereformeerd predikant te Leiden, met emeritaat.
- 17 Protest in de Tweede Kamer tegen de aanleg van een weg door de duinen tussen Katwijk en Scheveningen.
- 19 De Rotterdamse veemarkt wordt pas per 1 december 1974 opgeheven; komt dus in 1971 niet naar Leiden.
- 20 Leiderdorps burgemeester opent een artsennpractijkcentrum op de hoek van Engelendaal en Vornkenlaan.
- 21 De bisschop van Rotterdam wijdt een nieuwe R.K. kerk („Christus Dienaar”) aan de **Kerklaan** te Zoeterwoude.
- 24 Wordt de nieuw te bouwen **Pauwbrug** te laag voor recreatie-scheepvaart?
- 25 Mr. D. J. Gorter, voorzitter van de Raad van Arbeid te Leiden, met pensioen.
A. P. J. Bakkers, gemeente-architect van Warmond, met pensioen.
Bij het lustrum van de universiteit (29 juni-2 juli) zal het accent komen te liggen op het congres „Wetenschap en Welzijn”.
- 26 Ds. D. J. Vossers (Ned. Herv.) op 69-jarige leeftijd overleden.

APRIL

- 7 A. de Jong 50 jaar bij het bloembollenbedrijf Gebr. Van der Plas te Katwijk aan Zee.
- 8 Er is een beveiligde voetgangersoversteekplaats aan de Churchilllaan aangebracht.
Rob Boogert in Spaanse cel.
J. Kroon te Waddinxveen 50 jaar bij het huidige autobusbedrijf West-Nederland.
Eerste paal geslagen voor rioolwaterzuiveringsinstallatie te **Alphen-Noord**.
- 10 De Haardstee voor geestelijk-gehandicapten (Witte Singel 70) bestaat 5 jaar.
In de Temminck- en Suringarstraten wordt, naar aanleiding van een verzoek van de bewoners de parkeerplaats „op de kop” van de straat aangelegd, waardoor de straten zelf als „speelstraat” kunnen worden ingericht.
- 14 De bewoners van Noord-Hofland in Voorschoten tonen zich gekant tegen het gemeentelijk bouwbeleid in die wijk.
- 15 Echtpaar C. de Roode-Spies 60 jaar getrouwd.

- Flora Nova '70; tentoonstelling van sierteeltproducten in Boskoop (belang van Boskooops kwekerijen in artikel van 9 april).
- Met het verkeersplein bij De Vink wordt in juni begonnen.
- Eerste culturele uitgave van de gemeente Leiden: boek over **Majolica**-vondsten in en om Leiden.
- 17 Drs. M. G. Spaans uit Hoofddorp volgt B. K. Buurman op als dijkgraaf van de Haarlemmermeer.
- Op de plek van het gesloopte Herensingelstation komt voorlopig „openbaar groen”.
- 19 P. Fakkkel, secretaris van Coöp Rijnland en van 1960-1970 lid van Leidens gemeenteraad, op 57-jarige leeftijd overleden.
- Ds. G. van Loenen (geref.) doet zijn intrede te Leiderdorp.
- 21 Hotel Huis Ter Duin in Noordwijk aan Zee door het E.M.S.-concern verkocht aan de exploitatiemaatschappij **Pakhoed N.V.** te Rotterdam.
- 23 Bekendmaking van de uitslagen van de woonwensen-enquête te Leiden door de Ned. Stichting voor Statistiek uitgevoerd in opdracht van de gemeente Leiden en het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten.
- Afscheid van pastoor M. Out te Voorschoten.
- 24 Prof. J. Lechner aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de Spaanse taal- en letterkunde met een oratie: Het groene labyrint; aspecten van het werk van **Mario Vargas Llosa**.
- 25 De N.Z.H.V.M. moet een aantal Leidse buslijnen inkrimpen.
- 26 Bloemencorso in de bollenstreek.
- 29 Staatssecretaris H. J. de Koster opent in de Lakenhal de tentoonstelling over de **Pilgrim Fathers** (1609-1620) te Leiden.

MEJ

- 1 De Leidse huidarts C. Vroege is benoemd tot directeur van het streekziekenhuis **Rijnoord** in Alphen aan den Rijn.
- J. ten Heuvelhof benoemd tot burgemeester van Hazerswoude.
- Derde gezondheidscentrum in Voorschoten geopend, aan de Jan Evertsenlaan.
- H. J. Dingjan 50 jaar bij de Ver. Touwfabrieken te Leiderdorp.
- F. A. Zwetsloot omgekomen bij brand in **Alphens** winkelcentrum **Ridderhof I**.
- 2 Tentoonstelling in de burgerzaal van het stadhuis: Leiden in de bezettingstijd.
- 3 Pater C. van Egmond (Leonardusparochie) 50 jaar priester.
- 8 Opening van de nieuwe frisdrankenfabriek in Bodegraven, dochteronderneming van **Menken Melk N.V.** in Wassenaar.
- 9 Drie nieuwe clubhuizen in Leiden zuidwest officieel geopend: aan de **Hoflaan**, Berlagestraat en Valeriusstraat.

- 13 Minister Schut bij het slaan van de eerste paal in de Leidse Merenwijk: Merenwijk moet in 5 jaar volgebouwd zijn.
Het Rijksmuseum voor Geologie en Mineralogie kan weer 6 zalen voor het publiek openstellen.
- 14 Recreatiegebied „Vlietland” ten Westen van Rijksweg 4 in aanleg.
- 15 Installatie van het bestuur van de school voor zeer moeilijk opvoedbare (geestelijk gestoorde) kinderen.
Mr. E. E. **Menten**, oud-voorzitter van de Universiteitsraad, op 87-jarige leeftijd in Warmond overleden.
Nieuw gebouw van de Coöp. Raiffeisenbank aan de Stationsweg geopend.
Prof. W. Eizinga aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de staatshuishoudkunde en de statistiek met een oratie: Recht op arbeid en economische theorie.
- 16 H. G. I. baron van Tuyl van Serooskerken neemt afscheid als burgemeester van Zoetermeer in verband met zijn benoeming als burgemeester van Utrecht.
- 18 Echtpaar A. Verstraten-Van der Wilk 60 jaar getrouwd.
- 21 Mevr. M. C. v/d Vlucht in Leiden 100 jaar.
- 22 Verkeersrotonde bij het Rijnsburgerviaduct in gebruik genomen.
- 23 Installatie van pastoor J. P. F. **Steenman** te Wassenaar.
- 24 Intrede van ds. Elderman (Geref.) in Katwijk aan den Rijn.
- 25 Echtpaar W. F. Stouten-Van **Duuren** 60 jaar getrouwd.
Echtpaar J. Vogelaar-Van der Voet 60 jaar getrouwd.
- 27 **Wernink's** Beton- en Aannemingsmij. N.V. te Leiden en Van der Vliet Beheer N.V. te Amsterdam gaan samen.
- 28 Officiële opening van de nieuwe Rudolf Steinerschool in Leiden zuid-west.
- 29 Opgravingswerk naar resten van het voormalige Suetan langs de Weipoort.
- 3 1 Echtpaar N. Bergman-Onderwater 65 jaar getrouwd.

JUNI

- 3 Samenwerking tussen Sijthoffpers en **Binnenhof/Leidse** Courant.
Mevr. C. P. Braggaar-De Does, van 1927-1958 gemeenteraadslid van Leiden, op 83-jarige leeftijd overleden.
- 4 De in het P.A.K. samenwerkende politieke partijen zijn er niet in geslaagd de meerderheid in de Leidse gemeenteraad te verwerven.
Actie in Oegstgeest voor een manege ten behoeve van gehandicapte jeugd.
Eerste steen gelegd voor Bodegravens dienstencentrum.
- 5 Protestmars van kinderen van de Kon. Emmaschool in Leiden zuid-west naar het stadhuis tegen de milieuvervuiling.

- Prof. A. Verjaal aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de geneeskundige neurologie met een oratie: Weten wat men niet weet.
- 6 Lustrumexpositie van de universiteit in het Rijksmuseum voor Oudheden.
- 8 Echtpaar D. van Rijn-Brussé 60 jaar getrouwd.
Het Academisch Ziekenhuis wil een streekschool voor verpleegsters.
- 11 M. Weima, directeur van de Markt- en Havendienst, neemt afscheid; hij blijft adviseur voor het marktwezen.
De wipwatermolen aan de **Maredijk** zal worden gerestaureerd.
- 15 Echtpaar Plezier-Stikkelorum 60 jaar getrouwd.
- 15 Opening van tentoonstelling **Alba Amicorum** in het gemeente-archief (tot 26 juni).
Een groot deel van de N.V. Rotogravure zal naar Haarlem worden verplaatst.
De Nieuw Apostolische Gemeente in Leiden heeft haar kerkgebouw aan de Hoge **Rijndijk** 24.
- 16 Rob Boogert, ten onrechte verdacht van drugsmokkel 5½ maand in een Spaanse gevangenis, wordt vrijgelaten.
- 17 Het nieuwe kruispunt Gooweg-Langelaan in Noordwijkerhout blijkt levensgevaarlijk.
- 18 „Speelfort” in het park langs de Voorschoterweg gereed.
- 25 Het Vlietkanaal nadert zijn voltooiing.
- 26 P. Gilden neemt afscheid van de R.K. handelsavondschool St. Pieter.
- 29 A. J. Kors, jarenlang commissielid van de 3 October-vereniging, op 65-jarige leeftijd overleden.
- 28 Mevr. A. A. D. van der Kloot-Van **Ingen** Schenau, mede-oprichtster van Nieuw Brunhilde, op 74-jarige leeftijd overleden.

JULI

- 1 De Leidse graficus K. Buurman is in Florence op de Biennale voor grafische kunst met „la medaglia” onderscheiden.
Prinses Beatrix en prins Claus bezoeken het universiteitslustrum.
- 2 Eerste paal voor een gemeenschapshuis in Noordwijk-Binnen geheid.
Verkeerslichtinstallatie op de Rijnsburgerrotonde in gebruik genomen.
- 4 Soefi-tempel in Katwijk aan Zee geopend.
- 8 Dokter P. Vermet, tot eind 1969 hoofd van de districtsschoolartsendienst kring Katwijk, op 66-jarige leeftijd overleden in Voorschoten.
- 10 J. W. Diebels op 85-jarige leeftijd overleden.
Creatief Centrum aan de Breestraat wegens verbouwing gedurende 5 maanden gesloten.
- 12 Pastoor H. D. Raymakers neemt afscheid wegens vertrek naar Utrecht.
- 17 Katwijk's zwembad De Mierenweide verwacht – 2 maanden na de opening – de 100.000ste bezoeker.

- 18 De Leidse biologen in de Werkgroep Milieubeheer in actie tegen de milieuvervuiling.
- 19 Joop Zoetemelk uit Rijkswetering wordt tweede in de Tour de France.
- 20 De plannen voor een nationaal park tussen Leiden en Den Haag verdien volgens B. en W. van Leiden wel steun, maar zij weten nog niet hoe daaraan bij te dragen.
- 18 Rijnsburgs oudste inwoner, A. A. de Monyé, 101 jaar.
- 21 Flora's aanvoerhal in Rijnsburg gereed.
- 22 Er komt een nieuw oudeliedenhuis aan de Nieuwe Rijn tussen de **Langestraat** en de Kaarsemakerstraat ter **aanvulling/vervanging** van dat aan de Herengracht.
- 24 B. en W. van Leiden willen een onderzoek naar de mogelijkheden voor de binnenstad.
- 25 Huis Ter Duin blijft open.
- 28 Laurel Shaw Sorensen (16) van de Westfield High School twee weken in Leiden als prijs voor haar opstel over de **Pilgrim Fathers**.
- 29 Voorhouts oudste inwoner, C. de Groot, 101 jaar.
- 31 Opening van de tentoonstelling Aqua Hortus, georganiseerd door De Natuurvriend.

AUGUSTUS

- 1 Dr. J. P. Naeff, rector van het Rijnlands Lyceum te Oegstgeest, benoemd tot inspecteur van het VWO-HAVO in het westelijk deel van Gelderland.
Drs. J. B. M. Verhey, tot economisch directeur van het Acad. Ziekenhuis benoemd uit gelijke functie in het St. Lambertus-ziekenhuis in Helmond.
Drs. H. van Mierlo benoemd tot rector van het Rijnlands Lyceum te Oegstgeest.
De 22-jarige Leidenaar Marcel van Aelst gaat, na de hotelvakschool, het **hotelvak** verder leren in Tokio.
Ruim 50 antieke jachten maken, in het kader van het **Pilgrim Fathers** jaar, de tocht van Leiden naar Delfshaven.
Rijnlands bloemencorso „**Dag met bloemen**”.
- 3 M. J. Dieben 50 jaar bij het Leids Dagblad.
- 4 De instelling van de Adviesraad voor de binnenstad laat nog op zich wachten.
- 6 De huisvesting van het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie wordt door directeur Brongersma zorgwekkend genoemd.
- 8 Handtekeningenactie tot behoud van het zwembad De Zijl.
B. D. Arentshorst, voorzitter van de Kamer **van Koophandel** voor Rijnland, op **56-jarige** leeftijd te Noordwijk overleden.
- 10 Leiderdorps raad keurt de bouw van een overdekt zwembad goed.

- 13 De Leidse Onderwijsinstellingen (**L.O.I.**) zijn verhuisd naar Leiderdorp. Echtpaar H. Dongelmans-Zwart 65 jaar getrouwd.
- 16 Prof. A. D. Bijvanck (archeoloog) op 86-jarige leeftijd overleden.
- 17 De tentoonstelling Aqua Hortus heeft bijna 45.000 bezoekers gehad.
- 18 „Sleutels Conservern” gaat samenwerken met „Ets. Blanchaud” te Chace (Fr.).
Zuid-Hollands merengebied is sterk vervuild.
- 21 Circus Sarrazani tot 23 augustus naast de Groenordhal.
- 23 Intrede van ds. D. de Heer als (gereformeerd) jeugdzorgpredikant.
- 24 Ir. D. de Graaf, bouwcurator van de universiteit: „Universiteit zit klem na afspraken met Leiden”.
Ds. J. Streefland (Ned. Herv.) doet intrede in Noordwijkerhout.
- 27 Dr. D. Geijskes, conservator aan het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie: „**De** vergiftiging van het leefklimaat wordt een bedreiging voor het menselijke bestaan.”
G. A. Eversteijn op 66-jarige leeftijd overleden. Hij is een aantal jaren bestuurslid van de Stichting '40-'45 en van V.V.V. geweest.
Gemeente Nieuwkoop heeft 8000 inwoners.
J. Venne 50 jaar bij Varossieu lakfabrieken te Alphen aan den Rijn.
- 28 De restauratie en verbouwing (met nieuwbouw) van het oude St. **Elisa**-bethgasthuis in de Kamp tot verpleeghuis voor zieke bejaarden is bijna voltooid.
- 29 De **Leidato** geopend.
Rijnlands molenstichting koopt de Buurtermolen in Rijpwetering.
Opening van het sportpark Haasbroek te Zoeterwoude.
- 30 Ds. P. Kloek (Ned. Herv.) neemt afscheid wegens vertrek naar Soest.

SEPTEMBER

- 1 De in het PAK samenwerkende partijen, die gezamenlijk geen meerderheid in de raad haalden bij de verkiezingen, komen overeenkomstig een indertijd genomen besluit ook niet in het college van B. en W.
De leraressen J. J. C. de Goede en E. J. G. Zonneveld van de R.K. huishoudschool aan het Rapenburg zijn 40 jaar bij het onderwijs.
Afscheid van de directeur van het Leids Dagblad, E. A. E. van **Dis**-**hoeck**, die wordt opgevolgd door G. Koopman.
Leidse wethouders voor de komende 4 jaar: mevr. N. A. den **Haan**-Groen en J. P. Duijverman (beiden VVD), P. S. Harmsen en A. J. Kret (beiden Prot. Chr. groep) en S. **Menken** en J. **Lijten** (beiden KVP).
- 4 De stichting De Leidse Hofjes tracht het Van Assendelft-hofje aan de Langegracht te redden.
- 6 Ds. J. A. van Netten (Geref.) doet intrede te Leiderdorp.
- 7 De **Leidato** heeft bijna 50.000 bezoekers gehad.

- Prof. dr. C. Soeteman benoemd tot rector-magnificus.
- 10 De aanleg van het sport- en recreatiepark De Bloemerd in Leiderdorp is begonnen.
 - 14 De herenafdeling van C & A verhuist naar Breestraat 130 (het door Zurloh verlaten pand).
Het algemeen mannenkoor Die Gouwe Sanghers in Boskoop viert het **25-jarig** bestaan.
 - 17 In „Spel zonder Grenzen” verliest de „Zeskampploeg” uit Alphen aan den Rijn in de finale te Verona van Italië.
Gemeenteraadslid M. van Aken informeert naar de mogelijkheid om de voor een nieuwe schouwburg gereserveerde gelden een andere bestemming te geven.
 - 20 Installatie van pater P. van der Meer in de St. Antonius-parochie te Leiden.
Zr. Ligoria Slegtenhorst (in St. Elisabethziekenhuis) viert haar 60-jarig professiefest.
 - 21 Het nieuwe kinderdagverblijf aan de Rijnsburgerweg blijkt bij de opening al te klein.
 - 22 Er komt geen nieuwe schouwburg te Leiden.
 - 25 De Stichting Studentenhuisvesting is in principe akkoord met de E.M.S. over de aankoop van het (fabrieks)complex aan de Kaiserstraat.
De Haanstra-school aan **Rapenburg/Vliet** gaat een opleiding voor leiderster van lichamelijk/geestelijk gehandicapte kleuters beginnen.
 - 28 J. B. **Tebrugge** 50 jaar bij Sijthoffs Uitgeversmij. N.V.
 - 30 Er is een begin gemaakt met de omlegging van de **Haagweg** in verband met het Korte Vliet-kanaal.
 - 29 Prof. dr. Th. J. G. **Locher** op **70-jarige** leeftijd overleden.

OKTOBER

- 1 Mr. W. **Downer** volgt mej. mr. A. J. Versprille op als **gemeente-archi-**varis van Leiden. (zie artikel van 7 augustus)
- 2 Eremedaille van de gemeente Leiden aangeboden aan mej. dr. A. A. M. Smit, oud-rectrix van het gymnasium.
- 3 Stadhuiscarillon na restauratie weer in gebruik.
Drie-Octoberoptocht met „**Kassie** kijken”/T.V.-figuren.
- 4 Dr. F. A. **Nolle**, oud-geneesheer-directeur van het Diaconessenhuis (1956-1962) op **65-jarige** leeftijd overleden.
- 7 Nieuw laboratorium van de Leidse trombosedienst geopend.
C. A. A. Kerckhoff, directeur van de Leidse en Alphense vestiging van V en D., 50 jaar bij dit bedrijf.
- 13 Jachten in de Doeshaven worden aangetast door afvalwater van het rioolgemaal.

- 15 Vragen in de gemeenteraad over de **overschrijding** van de rooilijn bij het universitaire Witte Singel-project.
De Leidse Bond van Huis- en Grondeigenaren bestaat 75 jaar.
- 16 De fracties van de PvdA, D'66 en PSP in de Leidse gemeenteraad willen, dat de gemeente grond in erfpacht uitgeeft in plaats van verkoopt. Binnenkort zullen de 3e en 4e fase van Leiderdorps park „De Houtkamp” worden aanbesteed (zie artikel van 21 oktober).
- 17 De Ned. Katholieke Bouwvakarbeidersbond St. Jozef bestaat 75 jaar. Heropening van het jeugdcentrum 't Camp aan de Ceciliastraat.
- 20 Zestig jaar geleden werd de Leidse kermis „afgeschafft”.
Zr. Albertine in het St. Jozefspension te Alphen viert haar 60-jarig professiefest.
- 23 Ir. W. Starrenburg opent een nieuw paviljoen voor de afd. huidziekten van het Academisch Ziekenhuis.
De boerderij Mariahoeve aan de Abtspoelweg te Oegstgeest door brand verwoest.
De plannen voor een overdekt zwembad in Leiderdorp zijn gereed.
De Nederlandse Vereniging voor Weer- en Sterrenkunde houdt haar jaarvergadering in Leiden.
- 24 De Leidse afdeling van het Rode Kruis bestaat 100 jaar.
- 29 Nieuwe gebouw van de Leidse Onderwijs Instellingen te Leiderdorp officieel door staatssecretaris J. H. Grosheide geopend.
- 30 Dr. G. P. H. Locher, secretaris van de Raad voor de Zending, op 60-jarige leeftijd overleden.

NOVEMBER

- 1 Echtpaar F. van der Nat 65 jaar getrouwd.
- 2 Echtpaar J. F. M. Meijer-Adam 60 jaar getrouwd.
Mej. E. Wesselius 50 jaar op het notariskantoor van W. F. Karstens.
- 6 De Stichting Kinderspeelzalen in Oegstgeest wordt door de gemeente gesubsidieerd.
- 7 Dienstencentrum voor bejaarden in het Morskwartier gestart.
- 9 Burgemeester G. C. van der Willigen zal in februari 1971 aftreden.
- 11 Bijeenkomst van de maatschappelijke werkers in Leiden.
- 12 S. **Menken** 25 jaar wethouder van Leiden.
- 14 Overzichtstentoonstelling van de 70-jarige schilder Willem van den Berg in de Lakenhal.
- 16 Brandweercommandant Broeshart naar aanleiding van de brand in St. Laurent-du-Pont: met de nooduitgangen van de grote Leidse gebouwen is het over het algemeen een droevige zaak.
- 17 De nieuwe Britse ambassadeur bezoekt de Leidse universiteit.
- 21 De Kon. Ned. Fabriek voor wollen dekens v/h J. C. **Zaalberg** en Zn bestaat 200 jaar.

- Dr. F. P. Muller: „Witte Singelproject (universiteitsbouw) niet uitvoeren.”
- 23 De Hervormde Gemeente van Leiden moet drastisch gaan bezuinigen.
 - 24 De smalste van de twee Waddingersluisbruggen in gebruik genomen.
De kapper J. Teske (16 jaar) uit Voorschoten heeft in Japan de bronzen medaille in de internationale beroepenwedstrijden gewonnen.
 - 26 De beeldhouwer Jan Maaskant te Leiden ontvangt de prijs van de Fundatie van de vrijvrouw van Renswoude in Den Haag.
De Lakenhal heeft een portret van de Leidse professor Petrus Scriverius (1576-1660) door Bartholomeus van der Elst en een portret van **Jannetje Ardiers (1640-na 1684)** door P. van Slingelandt verworven.
 - 27 Voor de hulpactie t.b.v. Oost-Pakistan is ook het stadhuis opengesteld.
De gemeenten in de Rijnstreek willen een veiliger weg Leiden-Alphen aan den Rijn.
 - 28 De Leidse binnenstad krijgt in de herfst van 1971 concurrentie van het winkelcentrum Leidsenhage te Leidschendam.
 - 30 Het Comité tegen een wolkenkrabber aan de Witte Singel vraagt aan de Kroon om schorsing van het raadsbesluit d.d. 24 augustus 1970 en van de goedkeuring van Ged. Staten daarop.
 - 29 Installatie van ds. D. Ribs (Waals-Hervormd) te Leiden.
Afscheid van ds. E. Saraber (Ned. Herv.) te Voorschoten.

DECEMBER

- 1 De nota Ruimtelijke Structuren in Zuid-Holland is bij de gemeentebesturen goed ontvangen; gewest Leiden heeft bezwaar tegen de keuze van de bollenstreek in plaats van het gebied Leiden-Alphen voor het opvangen van de bevolkingsaanwas.
- 2 Onderzoek naar de mogelijkheid van een nieuwe railverbinding tussen Leiden en de kust.
Rijksweg 11 is in alle Rijnstreekgemeenten uiterst gevaarlijk.
De gemeente Boskoop wil een museum voor de boomkwekerij.
- 3 B. en W. van Leiden willen in de jaren 1971-1974 vierduizend woningen gebouwd hebben.
- 4 Oproep van S. W. J. Dieleman (Katwijk) aan de predikanten om op zondag 6 december in de kerk ook te bidden voor alle plant- en diersoorten, die door de mens met vernietiging worden bedreigd.
- 7 Wijkvereniging De Juwelen (Morskwartier) wil dat er haast wordt gemaakt met de bouw van een **wijkhuis** en de aanleg van een speelplaats en sportterreinen.
De Amsterdamse architect **Wiekart**: waarom geen universiteitsstadje (in laagbouw) in het saneringsgebied tussen de **Heerengracht** en de **Zijlsingel** i.p.v. de massale hoogbouw langs de Witte Singel.
- 7 Oud-Ade en Rijkpwetering zijn aangesloten op het aardgasnet.

- 10 Kolonel Th. Wessels, commandant van de koksschool, draagt wegens pensionering het commando over aan luitenant-kolonel mr. W. G. C. Broodkoorn.
De bewoners van de Rivierenbuurt willen graag een wijkcentrum hebben.
Het provinciaal wegenplan 1971-1975 bevat een aantal werken rond Leiden.
- 11 Het „bloembollenlaboratorium” in Lisse bestaat 50 jaar.
- 16 Het Leidse raadslid Dirks wil evenals wethouder Pels van Voorschoten het vliegveld Valkenburg weg hebben.
De Prof. Jan Mulderstichting (samenvoeging van de Anna-kliniek te Leiden, Sole Mio te Noordwijk en Rotterdams Zeehospitium te Katwijk) zal in de komende jaren gebouwd worden aan de Wassenaarseweg.
- 18 De reserve, gekweekt voor een nieuwe schouwburg, zal worden gebruikt voor verbetering van de huidige theater-accommodatie, een cultureel centrum en verbetering van de zwembaden.
- 22 Wethouder Kret ziet mogelijkheden in een wandelgebied van het station tot het stadhuis met een zijtak in de Haarlemmerstraat.
De gemeenteraad verkoopt een schilderij van Frans Post in de Lakenhal om een schilderij van Jan Lievens te kunnen kopen.
- 23 Ir. M. C. de Jong neemt afscheid als directeur van de Grofsmederij.
- 24 De Remonstrantse kerk zal worden verbouwd tot een theater met 250-300 zitplaatsen.
- 25 De gerestaureerde kerk in Leimuiden (gereformeerd) weer in gebruik genomen.
- 28 De Leidse pensions voor buitenlandse arbeiders blijken op veel punten slecht te zijn.

EEN ENGELS „MUSIEK HOROLOGIE” IN LEIDEN

door

mej. drs. C. W. Fock

Indien men in 1731 het huis van de Leidse lakenhandelaar Pieter de la Court van der Voort (afb. 1) zou hebben bezocht, zou men in diens ontvangkamer, temidden van de Nederlandse stillevens, landschappen en dierstukken die aan de muren hingen, ineens een typisch Engels kunstwerk hebben zien staan: een grote klok, gemaakt door de Londense klokkenmaker Charles Clay met een speelwerk van muziek, speciaal voor de klok gecomponeerd door niemand minder dan **Händel**.

De schilderijencollectie van voornamelijk laat 17de eeuwse Nederlandse meesters, die De la Court als groot kunstkenner en verzamelaar in zijn huis aan het Rapenburg – het huidige nr. 65 – had bijeengebracht, is voldoende bekend.¹ Maar de muziek-klok van Clay, het kostbaarste stuk van De la Court's verzameling, was tot nu toe aan de aandacht ontsnapt. De la Court zelf beschrijft het uurwerk in zijn inventaris van 1731 als volgt:

„Een zeer Constig Horologie met een orgelspeelwerk van Tien verscheyde speelstukken of **Airs yder** met drie variatien, Fluyt, Flagolet; **ende dees Beyde** te zaamen speelende; gecomponeerd door den vermaarde Händel en door hem in **Nooten gestelt** en geschikt na de dikte der Trommel zynde niet alleen keurlyk van Musiek, zuyver en accuraat, maar ook na getuygenis der grootste Liefhebbers en Ervarentste Musicanten met de Hand onnavolglyk, de **Nooten** zyn op een **koopere** Trommel geklon(ken). Is dus Constig gemaakt door Charles Klaj te London, zynde dit werk in Eene Swart Ebbenhouwte kas wonder net en Constig gewerkt zo als de **after** en ter zyde Constig gewerkte **Koopere** uyt snydinge voor 't door zakkend gewigt van 't speelwerk staat op Een voetstel van Rood . . .² Loopt zonder opwinden agt dagen vol **uyt**.”³

De gelukkige bezitter vermeldt trots: „Kost my met presenten en onkosten weinig minder als **f 5000**”, voor die tijd een fabelachtig bedrag; men bedenke dat De la Court's hele huis toen op **f 28.000** geschat werd.

Door een gelukkig toeval is deze klok nu nog te identificeren. De Amsterdamse verzamelaar Gerrit Braamcamp bezat namelijk in de tweede helft van de 18de eeuw een klok aldus beschreven:

„Met 4 Registers Orgelpypen, Imiteerende onder andere Fluyten, een Dwarsfluyt, speelende tien differente **Airen**, over een groote **Koopere** Trommel, in een konstig gewerkte Kast, verbeeldende een Temple, waarvan het **Kopere** Lystwerk op een verwonderlyk nette Manier is bewerkt, benevens de Ornamenten . . . gemaakt te Londen door den beroemde Charles Clay, en de **Musicq** stukken **zyn** gecomponeert door den grooten Hándel. Voorts staat het zelve op een Mahoniehoute Voet . . .”⁴

De overeenkomst tussen deze twee klokken van Clay, ieder met tien wijsjes van Handel (elk weer in vier variaties!) is opvallend groot; het is dan ook ondenkbaar, dat een zo zeldzaam stuk gelijktijdig in twee vrijwel identieke exemplaren in Holland aanwezig is geweest, zodat we ongetwijfeld met hetzelfde stuk te doen hebben.⁵ Mej. dr. C. Bille kon via Braamcamps veiling in 17716 diens klok vervolgen tot de particuliere collectie in Lissabon, waar deze nu nog staat. Alleen het speelwerk doet het niet meer.

De klok (afb. 2) heeft een ebbenhouten kast en staat op een mahoniehouten voetstuk, waarin het speelwerk verborgen zit. De vorm is vierkant, de zijden zijn van boven halffrond afgesloten. De iets gewelfde bovenkant, waarop een liggende vrouwenfiguur is geplaatst, rust op pendentieven. Schuin op de hoeken zijn vier **hermen** geplaatst, die een verkropte kroonlijst dragen. De vier zijden zijn rijk versierd.⁷ De voorzijde (afb. 3) laat een perspectivisch weergegeven platform zien, waarop een zilveren reliëf, dat de Zeven Kunsten voorstelt. Dit platform wordt afgesloten aan de achterzijde door twee obelisksen, waarnaast – geflankeerd door vazen – Apollo en Diana staan. De achtergrond voor dit reliëf wordt gevormd door een schildering van Apollo en de Muzen. Tussen de twee obelisksen is een kleine wijzerplaat aangebracht. Deze kleine wijzerplaten blijken typerend te zijn voor de klokken van Charles Clay.

Zij- en achterkant van de klok zijn versierd met verguld koperen, uitgesneden reliëfs, die op de twee zijanten boomlandschappen voorstellen, waarin (volgens Braamcamp's veilingcatalogus) de dichters Horatius en Virgilius, Homerus en Milton wandelen (afb. 4). De achterkant van de klok laat een zuiver ornamentale decoratie zien, in de stijl van het door Bérain geïntroduceerde bandwerk, met een muziektrofee in het midden.⁸

Aan het werk van de Engelsman Charles Clay, die De la Court's klok maakte, is pas na de oorlog meer aandacht besteed in een tweetal artikelen van Croft Murray.⁹ Toch was Clay in zijn tijd een beroemd man. In 1716 probeerde hij in Londen een patent op een muziek-klok te verkrijgen, wat hem echter door de tegenstand van Daniel Quare niet lukte. In 1720 was hij toch in Londen gevestigd en vanaf 1723 was hij officieel aangesteld als „clock-maker to his Majesty's Board of Works”, welke functie hij tot 1737 en misschien zelfs tot zijn dood in 1740 behield. Voor zijn werk bestond, tot in hofkringen toe, grote belangstelling. The Weekly Journal van 8 mei 1736 meldt, dat „On Monday Mr Clay, the inventor of the machine watches in

the Strand, had the honour of exhibiting to his Majesty at Kensington his surprising musical clock, which gave uncommon satisfaction to all the Royal Family present. . .” Verschillende werken van Clay werden zelfs tentoongesteld voor het gewone volk voor een shilling per persoon en voor „People of Quality, Title and Distinction . . . to their Discretion, because the Proprietor thinks they will not care to be interrupted in their Speculations by others being in the Room”.¹⁰

Van de werken, die „the ingenious Mr. Clay”, zoals hij steeds wordt genoemd, maakte, vond Croft Murray een zevental klokken terug, waarvan een klok die nu in Kensington Palace in Londen bewaard wordt en „The Temple of the Four Grand Monarchies of the world” heet, de belangrijkste is.¹¹ Het is des te interessanter deze laatste klok te vergelijken met het aan Croft Murray nog onbekende exemplaar uit het bezit van Pieter de la Court, aangezien ten dele dezelfde decoraties zijn toegepast.

De klok in Kensington Palace heeft dezelfde vorm, is alleen rijker met beeldhouwwerk versierd. De vier zijden hebben alle de opbouw, die bij de klok van De la Court alleen aan de voorkant gebruikt was: het platform met het reliëf van de Zeven Kunsten, afgesloten door de twee obelisksen geflankeerd door telkens andere godenparen, Tellus en Saturnus, Mars en Venus, Jupiter en Mercurius en tenslotte de ook bij de Leidse klok aangevende Apollo en Diana. Hierachter bevinden zich schilderingen, die de vier bij Daniel genoemde monarchieën uitbeelden: Assyrië, verbeeld door Ninus die de god Bel aanbidt; Perzië, gesymboliseerd door de dood van Cyrus; Griekenland, vertegenwoordigd door Alexander die de familie van Darius ontvangt, terwijl op de voorzijde Augustus tot keizer van het Romeinse rijk gekroond wordt. Ook hier is weer de bijzonder kleine wijzerplaat aangebracht.

De Londense klok speelde muziek van Corelli, Händel en Geminiani, maar het onderstel waarin het mechaniek geplaatst was, is verdwenen. Op een gravure, die de oorspronkelijke toestand geeft, zien we echter een onderstel, geleed door vier grote voluten, dat sterk lijkt op het onderstel van de klok van Pieter de la Court. De klok in Londen is waarschijnlijk een laat werk, want in een advertentie van 31 december 1743, waar hij zeer omslachtig wordt beschreven, staat tevens vermeld, dat hij na Clay's dood door John Pyke moest worden afgemaakt.

De overeenkomst tussen de klok in Kensington Palace en De la Court's „horologie” helpt ons, iets meer over de laatste klok te weten te komen. Van de „Temple of the Four Monarchies” weten we namelijk uit de reeds vermelde advertentie van 31 december 1743, dat het reliëf van de Zeven Kunsten gemaakt was door de bekende beeldhouwer Rysbrack en de achtergrond-schilderingen door de Venetiaan Jacopo Amigoni. De uit Antwerpen afkomstige Michael Rysbrack (1694-1770) werd, na zijn komst in Londen in 1720, al snel de belangrijkste beeldhouwer in het 18de eeuwse Engeland

naast Louis François Roubiliac.¹² Jacopo Amigoni (1682-1752) was, na een jarenlang verblijf aan het Beierse hof, waar hij onder meer een serie plafondschilderingen in het paleis te Schleisheim vervaardigde, van 1729 tot 1738 in Engeland en schilderde daar, behalve veel decoratief werk, ook verschillende portretten van leden van het Engelse hof.¹³

De schildering van Apollo en de Muzen op de voorzijde van De la Court's klok nu lijkt zozeer op de uitbeelding van de vier monarchieën, dat ik ook de eerste aan Amigoni zou willen toeschrijven, hoewel dit, oordelend op grond van foto's, natuurlijk niet met zekerheid te zeggen valt.

Niet alleen geeft deze vergelijking ons de namen van de kunstenaars, die Charles Clay te hulp riep bij het vervaardigen van de klok van Pieter de la Court, zij draagt ook bij tot een nadere datering ervan. De beeldhouwer Rysbrack kwam in 1720 uit Antwerpen naar Londen, dus ongeveer gelijktijdig met de componist van de muziek, Händel, en Clay zelf. Jacopo Amigoni daarentegen verschijnt pas eind 1729 of begin 1730 in de Engelse hoofdstad. Is hij inderdaad, zoals ik aanneem, de schilder van het tafereel op de voorzijde, dan kan De la Court op het ogenblik dat hij in 1731 de klok beschreef, deze pas net in zijn bezit gekregen hebben. Ook de verguld koperen decoraties aan de zijkanten van de klok kunnen nauwelijks voor het eind der 20er jaren ontstaan zijn, gezien de reeds rocaille-achtige vormen van de vazen enz. De decoratie aan de achterzijde echter is nog geheel in de late Lodewijk XIV stijl. Clay paste deze op Bérain geïnspireerde grotesken vaker toe, soms zelfs in vrijwel identieke vorm.¹⁴

Uit dit alles blijkt, dat de klok aan het eind van de 20er jaren gemaakt is en vlak voor 1731 door De la Court aangekocht moet zijn. De klok zal als een soort proefstuk voor de veel later klaargekomen en grootser opgezette klok in Kensington Palace gemaakt zijn. Er zijn meer dergelijke paren in Clay's werk bekend; een klok in het paleis te Napels is behalve in enkele details identiek met een klok uit de collectie van Lord Burnham en in de laatste staat dan ook gegraveerd „Being the first/made in perfection/N : 1 Cha: Clay London Fect:”.

Clay werkte vaak jaren lang aan zijn uurwerken, vooral aan het vervaardigen van het speelwerk, dat immers „zuiver en accuraat, maar ook na getuygenis der grootste Liefhebbers en Ervarentste Musicanten, met de Hand onnavolglyk” was. Bij de keuze van de muziek voor zijn klokken greep Clay trouwens aanmerkelijk hoger dan de meeste van zijn tijdgenoten en collega's. Zo liet één van zijn klokken, door Britten¹⁵ beschreven, het twaalfde concert van Corelli en de fuga uit de ouverture van Händel's Ariadne horen. Ook de „Temple of the Four Monarchies” had muziek van Corelli, Händel en Geminiani, al is niet bekend welke.

Meestal werd in deze gevallen gebruik gemaakt van bestaande muziek. Bij de muziek van Händel, die De la Courts klok ten gehore bracht, is dat echter niet het geval. In 1918 vond William Barclay Squire namelijk een

"Voilà l'augello" (Sosarme)

No. 4.

The musical score is written for piano in 2/4 time. It consists of seven systems of music, each with a treble and bass staff. The melody is primarily in the treble staff, featuring rapid sixteenth-note passages and trills. The bass staff provides a steady accompaniment with eighth and sixteenth notes. Trills are marked with 'tr' and grace notes with 'gr'. The piece concludes with a final chord in the treble staff.

A.

nooit uitgegeven manuscript terug met onbekende muziek van Handel, getiteld. „**Ten** Tunes for Clay's Musical Clock”.¹⁶ Mr. Squire wist toen niet, voor welke klok deze bestemd waren. Het kan echter niet anders, of deze „**Ten** Tunes” zijn de „**Tien** verscheyde speelstukken of *Airs* . . . door den vermaarden Hendel”, die men op het Rapenburg kon beluisteren. Immers, bij alle klokken van Clay, waarvan de muziek bekend is, valt juist het steeds wisselende repertoire op.

De stukken zijn geschreven voor een omvang van drie octaven met een drietal verhogingen en verlagingen, zodat het mogelijk was in meerdere toonsoorten te schrijven en enkele eenvoudige modulaties te gebruiken. Men kan zien, dat Handel de muziek heeft aangepast aan het karakter van mechanische muziek, door vooral bij de lang aanhoudende noten veel versieringen voor te schrijven. Vijf van de composities komen ook in Händel's opera's voor, namelijk in *Ottone*, *Sosarme* en *Arianna*. Het valt echter op, dat alleen *Ottone* vóór de vervaardiging van Clay's klok is voltooid (1722), de twee andere opera's echter daarna, respectievelijk in 1732 en 1733. Het was toen heel gebruikelijk, dat een componist een muzikaal thema in verschillende werken toepaste. De thema's zijn echter wel aangepast aan het betreffende instrument. Toonsoort en maat zijn gewijzigd, de stukken zijn ingekort en er komen minder modulaties voor. Bij een nadere vergelijking van bijv. compositie 4 (afb. A) met de betreffende aria in de opera *Sosarme* valt tevens op hoe onder meer de baspartij verder is uitgewerkt, vooral op die punten, waar de beweging in de bovenstem gering is. Zo zijn overal de bij een speelwerk oninteressant klinkende stukken gevarieerd gemaakt.

Weinig componisten hebben speciaal voor mechanische instrumenten, zoals klokken, willen schrijven. Naast Handel is Mozart een der weinigen van wie dit bekend is.

Pieter de la Court van der Voort, de trotse eigenaar van deze bijzondere klok, was mede door zijn grote zakelijke belangen in het buitenland een bereisd man. Van een van deze reizen, een bezoek aan Parijs in 1700, zijn een aantal brieven aan zijn vrouw bewaard gebleven,¹⁷ waaruit een grote culturele belangstelling blijkt. Maar ook Londen, waar een permanente vertegenwoordiger van zijn firma gevestigd was, heeft De la Court meerdere malen bezocht. Al in 1685 kocht hij bij een bezoek aan de Engelse hoofdstad een klok van Edward Norris.¹⁸ Ook latere reizen naar Londen, o.a. in 1713, moeten hebben plaats gehad, zodat het begrijpelijk wordt, dat De la Court juist in Londen de klok van Charles Clay heeft aangekocht.

De verzamelaar, die zich in zijn schilderijencollectie beperkte tot Nederlandse meesters, bewijst door het bezit van deze klok iemand geweest te zijn, die op kunstgebied toch een internationale belangstelling had. Daarnaast toont de aankoop van juist deze klok van Charles Clay, waaraan zoveel belangrijke kunstenaars een bijdrage hebben geleverd, dat De la Court met groot onderscheidingsvermogen zijn keuze wist te bepalen.

AANTEKENINGEN

1. J. C. Overvoorde, „De collectie De la Court”. *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken* 5 (1908), blz. 154-176. L. A. Driessen, „Pieter de la Court van der Voort, *millionnaire* en dilettant-tuinarchitect 1664-1739”. *jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken* 37 (1945); blz. 152-164.
2. Niet ingevuld.
3. Leiden, Gemeentearchief; Familiearchief De la Court nr. 132, fol. 3. In de inventaris, gemaakt na De la Courts dood in 1739 (Familiearchief De la Court nr. 59, fol. 2 v°), wordt de klok genoemd in de Groote **Benede Kaamer**, d.w.z. de grote tuinkamer.
4. C. Bille, *De tempel der kunst of het kabinet van den heer Braamcamp*, Amsterdam 1961, 1, blz. 83. Ik dank mej. Bille voor haar medewerking bij het verkrijgen van de foto's van de klok.
5. Wanneer de klok uit het bezit van de familie De la Court in dat van **Braamcamp** overging, is niet bekend. De klok werd geërfd door De la Court's dochter Adriana (Familiearchief De la Court nr. 69) en zal door haarzelf of haar erven verkocht zijn.
6. Veiling 6 augustus 1771, catalogus blz. 106.
7. De **zijden** van de klok worden bij de veiling van Braamcamp als volgt beschreven: „op de voorgrond van de Weyserplaat ziet men Konstig in Zilver gewerkt, de **zeeven** Konste met **haare Eygeschappen**, als **meede** neevens twee in 't Vuur Vergulde Piramieden, de Beeltenissen van Apollo en Diana op Pedestallen, de **zy** stukken zyn van doorgewerkt Koper, **meede** in 't Vuur Verguld, verbeeldende Landschappen met **Boomen**, in het **eene** ziet men de Beeltenisse van Horatius en Virgilius, en in het andere die van **Homerus** en **Milton**, en boove op de **dome** legt, in Zilver gewerkt, het Beeld van Minerva in een wolk”.
8. Zie voor de hier niet afgebeelde zijden: C. Bille, a.w., I, afb. t.o. blz. 85.
9. E. Croft Murray, „The Ingenious Mr. Clay”, *Country Life* 104 (1948 11), blz. 1378-1380. Z.a., „Musical Clocks by Charles Clay”, *Country Life* 107 (1950 I), blz. 1112-1114.
10. De citaten uit: E. Croft Murray, a.w. 1948, blz. 1378-1379.
11. E. Croft Murray, a.w. 1948, afb. 1-3.
12. M. I. Webb, *Michael Rysbrack, sculptor*, London 1954, blz. 137 e.v. Ook Rysbrack's grote rivaal **Roubiliac** leverde trouwens bronzen beeldhouwwerk voor die klok, namelijk de Herculesfiguur die de wereldbol van Atlas overneemt, die de „**Temple of the 4 Monarchies**” bekroont en voorts vier beelden, de vier koninkrijken symboliserend, die vroeger op de hoeken van de klok waren geplaatst, maar nu verdwenen zijn.
13. Zie voor Amigoni: *Catalogo Dal Ricci al Tiepolo*, Venezia Palazzo Ducale 1969, a cura di P. Zampetti, blz. 87 e.v. met bibliografie.
14. Zie bijv. de klok, afgebeeld bij Croft Murray, a.w. 1950, afb. 3.
15. F. J. Britten, *Old clocks and watches and their makers*, London 19113, blz. 359.
16. W. Barclay Squire, „Händel's clock music”, *The musical Quarterly* 5 (1919), blz. 538-552, waar de muziek is afgedrukt; in werkelijkheid zijn er elf wijsjes. Bij het manuscript bevond zich ook nog een tweede serie van zeven wijsjes, eveneens door Handel voor een muziek-klok gecomponeerd.
17. F. Driessen, *De reizen der De la Courts 1641-1700-1710*, Leiden 1927, blz. 33-74.
18. Leiden, Gemeentearchief; Familiearchief De la Court nr. 132, fol. 3.

ILLUSTRATIES

Afb. 1. Pieter de la Court van der Voort. Tekening in familie-archief **Backer** (Gemeente-archief Amsterdam).

Afb. 2. Muziek-klok gemaakt door Charles Clay te Londen. Particuliere collectie te Lissabon.

Afb. 3. Voorzijde van de muziek-klok van Clay.

Afb. 4. Zijkant van de muziek-klok van Clay.

LIJNCLICHÉ

A. De vierde compositie uit de muziek, door Handel geschreven voor de **muziek-klok** van Clay.

H. C. ANDERSENS DAGBOEK- AANTEKENINGEN OVER ZIJN BEZOEKEN AAN LEIDEN IN 1847 EN 1866

door

H. Reeser

— Inleiding —

Driemaal heeft de grote reiziger, die de beroemde sprookjesverteller Andersen ook was, ons land bezocht en daarvan twee keer in de Sleutelstad vertoefd. De eerste keer, in juni 1847, liep de reisroute over Oldenzaal — Goor — Deventer — Utrecht — Amsterdam (13-15); Haarlem, Leiden (1516); 's-Gravenhage (16-21); Rotterdam (21-22); vandaar met de boot naar Engeland. De tweede keer, in 1866, ging de reis over Utrecht (7-10 februari) — Amsterdam (10 februari-14 maart) — Leiden (14-18 maart) — 's-Gravenhage (18-23 maart); daarna over Rotterdam naar Antwerpen.

Tijdens de beide reizen hield Andersen nauwgezet zijn dagboek bij, waaruit hij later gegevens putte voor zijn autobiografie „*Mit Livs Eventyr*” (*De Sage van mijn leven*). De dagboeken zijn nog onuitgegeven en tot dusver alleen in handschrift te raadplegen op de Kongelige Bibliotek te Kopenhagen (signatuur Collinske Saml. 7.4’).

Bij deze vertaling zou ik hetzelfde willen opmerken als bij die van Andersens dagboekfragmenten over Amsterdam in het *Jaarboek Amstelodamum*, 59 (1967), p. 149-192:

Deze dagboeknotities zijn door de reiziger kennelijk zonder enig kunstzinnig oogmerk neergeschreven. Het zijn beknopte aanduidingen van hetgeen hij beleefde en wilde vasthouden. De onverzorgde stijl gaf ook de vertaler meer vrijheid bij zijn werk, waarvoor dra. A. M. L. Scholtz hem menige goede wenk heeft gegeven. Er is niet gestreefd naar een woordelijke weergave, die allerlei **danismen** en onduidelijkheden in de Nederlandse tekst zou hebben gebracht. Onjuiste vermelding van toestanden en personen, vooral Andersens hinderlijke verhaspeling van namen, heb ik zoveel mogelijk terstond rechtgezet. In de aantekeningen heb ik mij beperkt tot het ge-

ven van toelichting op zaken die voor Nederland – en Leiden in het bijzonder – belangwekkend kunnen zijn.

– 1847 –

Dinsdag 15 [juni 1847]. Uitgestapt in Leiden. Een echtpaar kwam uit de trein en wilde met de omnibus mee, denkend dat ze in Den Haag waren. Nam mijn intrek in de „Lion d’Or”,¹ De dienstmeisjes lopen hier op klompen, die er uitzien als Chinese schoenen door een vergrootglas gezien. Van Lennep maakte mij in Amsterdam opmerkzaam op een huis, waarvan de luiken enigszins toe waren. Dat betekent, dat een familielid dood is; hoe dicht de luiken gesloten zijn, hoe nader de verwantschap.

Woensdag 16 [juni 1847]. Het Stadhuis met een grote trap, waarlangs vier kleine rode leeuwen. Ging naar professor Geel.² Dadelijk verscheen zijn vrouw, die zei dat zij nooit op dat uur naar beneden kwam, maar dat ze wel moest, toen zij mijn naam hoorde, zo verrukt was zij over mijn romans. Professor [H.] Schlegel³ in het Museum. Zijn vrouw is verscheidene jaren geleden eens tegelijk met mij op bezoek bij Oehlenschlaeger geweest. Hij leidde mij rond tussen de geraamten van apen, olifanten en nijlpaarden. Zag prachtige vogels en vlinders. Ging naar het Museum van Oudheden. Professor [C. Leemans]⁴ was er niet, een oude custos leidde mij rond en was blij met de inlichtingen die ik hem gaf, vooral op zijn vragen over Aesopos. Staatsraad [C. J.] van Assen⁵ bezocht, die wilde dat ik die middag bij hem kwam eten en die mij beloofde mij in alles van dienst te zullen zijn. Dronk koffie bij de Geels en ging met Schlegel naar zijn vrouw, in wier album ik schreef:

Zo feestlijk als op Zondag is het hele land!
Zo feestlijk als op Zondag groette mij Uw stem!
Een tuin is Holland. Hier klopt een hart,
hier voelt men zich terstond verheugd en thuis.

Met Schlegel naar de Hortus gegaan, waar ik enkele Amerikaanse naaldbomen zag. De Burcht [bezocht], waar de Angelsaksen op hun tocht onder leiding van Hengist en Horsa geweest zijn. Table d’hôte in Leiden. Heel goed. Ik kan het Nederlands tamelijk goed verstaan; de jonge Borries die hier korte tijd geweest is, moet het heel goed geleerd hebben. Om half zes met de omnibus naar het station. Hier hing een affiche van [*De Tijd*] met mijn naam en portret erop.⁶ De mensen keken mij aan. Of ze mij misschien herkenden? wat een wonderlijk gevoel! Voor het eerst voor mijn genoegen in een trein gezeten, ik had wel kunnen zingen. Het duurde geen half uur voor wij in Den Haag waren.

Woensdag 14 [maart]

Wij waren Leiden nog niet genaderd of de sneeuw was al weg en de zon scheen. Terwijl ik op het station op mijn bagage wachtte kwam Kneppelhout met een rijtuig en bracht mij naar zijn huis.⁷ Het was een niet zo groot **bizonder** mooi ingericht huis. Mevrouw **Kneppelhout**,⁸ jong en bepaald knap, ontving mij allervriendelijkst. Ik kreeg een lichte, gezellige kamer aan de straat. Om half zes geleidde ik de gastvrouw aan tafel, er was een groot aantal professoren met hun vrouwen aanwezig, ook [Kaiser], die ik de groeten van Mathilde Ørsted bracht. Het was een rijkvoorziene dis. Kneppelhout bracht in het Frans een toast op mij uit, waarvoor ik in het Engels bedankte. Daar ik zei het te betreuren, dat ik in mijn moedertaal niet begrepen zou worden, vroeg men mij toch daarin te spreken en mijn Deense woorden werden door allen met jubel begroet. Een professor zei na tafel, dat hij graag een toast op mij had uitgebracht, maar daar hij dat alleen in het Duits kon, overwoog hij dat hij geen groet aan mij kon richten in een taal, die door de vijanden van Denemarken gesproken wordt. Kneppelhout had een aan mij opgedragen sprookje *De Zwaluwen [= Muschjes] en de Bloedzuigers* geschreven⁹ en laten drukken. Dat werd aan alle gasten uitgedeeld als een herinnering aan deze dag. Op verzoek las ik in het Duits voor: *Het Lelijke Jonge Eendje*.¹⁰ Het werd half twaalf voor ik te ruste kon gaan.

Donderdag 15 [maart]

Mooi warm zonnig weer. Kreeg van een jonge dame een werkje van haar hand toegezonden over beroemde personen. Zij had mij tussen Napoleon en Mozart geplaatst: ik was er confuus van. Ik bracht de schrijfster¹¹ een bezoek en vereerde haar mijn portret uit Zweden.¹² Brief verzonden aan A. L. Brandt in Amsterdam. Rijtoer met de heer en mevrouw Kneppelhout in de omgeving gemaakt, langs kanalen. Wij kwamen voorbij een oud slot, zag een veld met een heel bed krokussen: gele, lila en witte. Op de akkers kon men het naderend voorjaar bespeuren. Aan het middagmaal weer een aantal professoren, waaronder Schlegel, die ik op mijn vorige reis hier bezocht. Een Baron van Wassenaar uit Den Haag met zijn gemalin.¹³ Hij is vaak in Weimar geweest met wijlen Koningin Anna Paulowna der Nederlanden. Zijn vrouw is een vriendin van Groothertogin Sophie van Saksen Weimar. Ik las een paar sprookjes in het Duits voor. Werd uitgenodigd door de Baron om maandag te komen dineren in Den Haag, waar ook Bille **Brahe**¹⁴ op mijn komst rekende.

Vrijdag 16 [maart]

Koud maar zonnig. Brief van A. L. Brandt, ingesloten een brief van **Hartmann** en zijn vrouw. Ik schreef dadelijk aan Hartmann terug en ook aan

Eduard Collin. Wat rondgelopen in de stad. De Breestraat is een aanzienlijke straat met mooie huizen, een ervan deed sterk aan het Raadhuis van **Eisenach** denken. Na de koffie maakten wij een rijtoer naar de duinen en kwamen door mooie, keurig uitziende dorpjes. De zee was in de buurt van de kust geel; slechts één vaartuig konden wij erop ontwaren. Wij gingen te voet over het zand, ik vond een grote mooie schelp. Wij bezochten de sluisen, die de Rijn in de zee brengen. De sluis is groot en stevig gebouwd, een stuk verderop verheft zich nog een andere. Binnen deze twee laat men het water stijgen als tegendruk tegen de zee. Het was zomers warm in de luwte, maar bovenop stond een ijskoude wind. Het zand stoof ons om de oren. Pas tegen vijven kwamen wij weer thuis. Aan het diner waren twee jonge weduwen, [alsmede] professor F. Kaiser en een Fries, professor [naam open]. Na het concert [vermoedelijk verschrijving voor: diner] reden wij nog uit voor een kwartet-muziekuitvoering, die tot 10 uur duurde, ik was doodmoe van die vervelende eentonige muziek.

Zaterdag 17 [maart]

Gisteravond thuiskomend van het concert vond ik een brief van de heer A. L. Brandt. Vandaag regenweer. Ging met de heer Kneppelhout naar een door hem opgerichte school, waar 230 meisjes en jongens op gaan.¹⁵ Zij zongen voor mij Nederlandse liederen, één op de Nederlandse vlag. Het gymnastieklokaal zag er bijzonder plezierig uit. Daarna naar de markt, iedere zaterdag is marktdag. Boerinnen van boven als een dame met zwarte mantel, van onder als boerin met grote klompen. Zag de muren van een burcht uit de tijd van de uittocht der **Angelen**. Aan de koffietafel was de arme knaap die Kneppelhout aangenomen en opgevoed heeft, hij heet Jonas Poelgeest. Ik gaf hem een bundeltje van mijn sprookjes dat door Nepveu vertaald is.¹⁷ Hij had een intelligent, open gelaat. Wij waren ook in de sterrenwacht van **Kaiser**¹⁸ en bezichtigden de astronomische apparaten. De wanden bewogen om ons heen en ik had het gevoel of de vloer meeging. De zon wilde niet helder schijnen en wij konden daarom niet door de kijker zien. Daarna naar het museum waar professor **Schlegel**¹⁹ ons rondleidde, het is rijk voorzien, maar de interessantste dieren had ik onlangs levend in de dierentuin gezien. Aan het diner was de huisarts. 's Avonds kwam er een student uit Kleef, die Kneppelhout had laten vragen om mij te mogen komen bezoeken. Hij was heel stil en keek veel naar me.

Zondag 18 [maart]

Mooi helder zonnig weer. Brief aan de redacteur Bille en aan mevrouw Neergaard verstuurd. Kneppelhout voelde zich niet erg goed vandaag. Ik liep wat in stad rond, het was de eerste voorjaarsdag van de reis. Kreeg professor [naam open]²⁰ op bezoek. Reed om drie uur met Kneppelhout naar het station. De trein vertrok om half vier en om vier uur was ik in Den Haag.

AANTEKENINGEN

1. Het hotel „Lion d'Or" bevond zich in de Breestraat. Nu: nr. 24.
2. De bibliothecaris van de Universiteits-Bibliotheek Jacob Geel (1789-1862) woonde met zijn vrouw Cornelia Reinwardt Rapenburg, Wijk 4, Nr. 655. Nu: **Rapenburg** 52.
3. Professor Hermann Schlegel (1804-1884) was toen conservator van Het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie op het Rapenburg. Hij was in 1837 gehuwd met Comelia Buddingh (1828-1864) en woonde Vliet., Wijk 1 nr. 539; nu: Westzijde 23.
4. Prof. dr. Corn. **Leemans** (1809-1893) was directeur van het Museum van Oudheden in de Breestraat.
5. Prof. dr. Cornelis Jacobus van Assen (1788-1859), sinds 1821 hoogleraar te Leiden (Romeins recht). Van 1831-1833 was hij Staatsraad in buitengewone dienst. Hij woonde Wijk 4 nr. 451; nu: Rapenburg 22.
6. Het maandblad *De Tijd* (opgericht in 1845) van de uitgever-schrijver J. L. van der Vliet (ook bekend onder zijn pseudoniem Boudewijn) had zeer geijverd om **Andersen** in Nederland bekendheid te geven. Van der Vliet, die er voor zijn tijd wel zeer vooruitstrevende methoden op na hield, had zelfs raambiljetten met Andersens portret verspreid, iets ongekennds in het Nederland van die dagen.
7. Het huis van de familie Kneppelhout bevond zich Rapenburg, Wijk 1 nr. 316; nu Rapenburg 65.
8. Mevrouw Ursula Martha Kneppelhout-van Braam (1825-1919).
9. *De muschjes en de bloedzuigers*, (Een sprookje) door J. Kneppelhout. (Niet in den handel.) Leiden, 1866, 29 + 1 p.
10. P. 17-29 Duitse vertaling: *Die Sperlinge und die Bluteigel*. Opdracht (p. [5]): H. C. Andersen, bij gelegenheid van 's dichters bezoek te Leiden opgedragen.
11. Over dit diner bij Kneppelhout zijn meer bijzonderheden te lezen in H. Reeser, *Andersen op bezoek bij Mevrouw Bosboom-Toussaint*. In: *De Nieuwe Taalgids* LX (1967), p. 224-229.
12. Onder het pseudoniem Agatha schreef Reinoudina de Goeje (1833-1893) een kinderboek, *De jeugd van beroemde mannen*, Leiden, [1866], waarin de jeugd van resp. De Ruyter, Linnaeus, Napoleon, Andersen, Mozart, Bilderdijk, Michel Ange, Turenne, Handel, Watt, Jenner, Eisinga, Newton, Franklin, Pope en Winckelmann geromantiseerd werd. Zij voorzag het boek van een opdracht: „een dezer beoemden met hoogachting en eerbied aangeboden door Agatha." Zij woonde hoogstwaarschijnlijk in bij haar broer prof. dr. M. J. de Goeje (1836-1909), Rapenburg, Wijk 1, nr. 247; nu: Rapenburg 53.
13. Blijkbaar een van de foto's door de fotografen W. A. Eurenus & P. L. Quist te Stockholm gemaakt, gedeeltelijk afgebeeld in *Anderseniana* 2. Raekke, Bind IV, p. 74/75.
14. Otto, baron van Wassenaar, heer van de beide Catwiicken en 't Zandt (1823-1887), gehuwd met Jacqueline Adrienne Henriëtte Hoffmann (1827-1889).
15. Baron Frants Preben Bille Brahe (1824-1882), toen Deens gezant in Den Haag. In 1866 werd een nieuwe openbare school, voor gewoon lager onderwijs ten behoeve van minvermogenenden gesticht op het plantsoen aan de Binnenvestgracht bij de Geeregracht. De school, die onder leiding van de hoofdonderwijzer A. van der Harst kwam, zou in het najaar van 1866 in gebruik worden genomen. Uit **Andersens** bezoek blijkt, dat zij in het voorjaar van 1866 reeds functioneerde. Er was accommodatie voor 400 leerlingen. Reeds bij Gemeenteverordening van 9 augustus 1860 was bepaald, dat op dit soort scholen onderwijs in de gymnastiek moest worden gegeven. Aan deze bepaling was in 1865 nog bijna geen uitvoering gegeven. Het Gemeenteverslag constateerde, dat er wel enige toestellen waren aangebracht, maar verlangde geregeld onderricht: kamergymnastiek in de lokalen, verdere gym-

nastiek op de speelplaatsen. Deze nieuwe school voldeed dus ruimschoots aan de bepalingen; Andersens opmerking over een „**Voltigeerhus**” moet m.i. worden opgevat als een gymnastieklokaal met toestellen. (Gegevens uit de gemeenteverslagen 1865 en 1866 van Leiden.)

16. Deze Jonas Poelgeest is waarschijnlijk dezelfde knaap, als waarvoor **Kneppel**-hout aan Potgieter in een brief van 3 februari 1866 (UB Amsterdam Hs Al 819) om onderdak vroeg. Kneppelhout was een maecenas, die vele jonge talenten heeft geholpen als de violist Jan Graan en de schilder Gerard Bilders.

17. De overdruk van Nepveu's *Nieuwe Vertellingen* van H. C. **Andersen** uit het *Letterlievend Maandschrift* 1847. **Andersen** had dit overdrukje op 9 februari 1866 in Utrecht van de vertaler gekregen.

18. Prof. dr. Friederich **Kaiser** (1808-1872), sinds 1840 hoogleraar te Leiden in de astronomie, stichter van de **Sterrewacht**, woonde naast het hek in het **Academiegebouw**.

19. Zie noot 3.

20. Vermoedelijk was de bezoeker de zoöloog prof. dr. Jan van der Hoeven (1801-1868), die **Andersen** zijn portret schonk met handtekening en het jaartal 1866.

BRIEVEN UIT DE STUDENTENKERKER

door

dr. Th. J. Meijer

Hoe ryk waert gy verzien van hemelglans en stralen
Die als een meidaeu op U neder **quamen** dalen,
Zoo gy niet, spelende met Uw geleerd verstand,
Had met den voet geschopt de gaven van **Gods** hand.
Wat is geleertheid, van Godvruchtigheid versteken?
Een kostelyk vertrek om slangen op te queken.

Met dit gedicht bracht David van Hoogstraten het algemeen gevoelen van de tijdgenoot jegens Adriaan Beverland treffend tot **uitdrukking**.¹ Begaafdheid heeft zelfs zijn ergste vijand hem nooit durven ontzeggen, maar de bewondering voor zijn talent was vermengd met gevoelens van diepe afkeer. Slechts weinigen waagden het de waardering voor zijn persoon en zijn geschriften openlijk uit te spreken. Verguizing en haat overheersten. Sommigen gingen zelfs zo ver hem zo niet naar het diepste hellevuur dan toch naar de brandstapel te verwensen.

Over deze omstreden figuur, die zich door zijn obsceen geschrijf de woe-de der predikanten op de hals haalde, als Leids student in de kerker kwam, veroordeeld werd en tenslotte naar Engeland is uitgeweken, werd veel geschreven, maar de beschrijvingen beperkten zich meestal tot een korte karakteristiek, waarin werd aangehaald hetgeen anderen voordien over hem mededeelden en zijn beruchtheid nog eens onderstreept werd. Een nadere bestudering is daarom wel gerechtvaardigd.

Omtrent zijn afkomst worden wij al bijzonder slecht ingelicht. Hernieuwd onderzoek heeft echter een aantal nieuwe gegevens aan het licht gebracht, waardoor het beeld kon worden aangevuld en gewijzigd. Nagtglas, een van zijn levensbeschrijvers, vermoedt dat Beverland afkomstig zou zijn uit de gegoede middenstand te Middelburg.² Dit vermoeden steunt slechts op het feit dat Beverland als kind het onderwijs heeft gevolgd aan de Latijnse school te Middelburg. Daartegenover staat de wapenspreuk onder het door hem gevoerde wapen: *Generoso sanguine parta* „uit edel bloed”. En al doet men er verstandig aan zijn beweringen met enig voorbehoud te bezien, iets

A.

van waarheid mag men er ook niet zonder meer aan ontkennen. De geslachtslijsten, die hij noemt in zijn testament,” heb ik niet teruggevonden; evenmin is het duidelijk, wie bedoeld wordt met de voorvader, die als Johanniter en raadsheer van de Spaanse koning *toparch* (plaatselijk bevelhebber) van Middelburg in Vlaanderen zou zijn geweest. Zelfs is de naam van Adriaans vader onbekend. Uit het feit dat twee oudere broers, Johan en Christoph, in Lillo geboren zijn, laat zich afleiden dat vader Beverland mogelijk als militair of ingenieur een functie heeft bekleed in het Hollandse fort waarmee de toegang tot de haven van Antwerpen werd afgesloten. Hij is in elk geval vroegtijdig overleden, misschien zelfs voordat Adriaan ter wereld was gekomen (in 1651). Adriaans moeder Catharina, dochter van de welbekende Veerse predikant Gideon van Deynse, hertrouwde kort nadien met Bernhard de Gomme.⁴ Daarmee kreeg Adriaan een zeer achtenswaar-

dige stiefvader. De **Gomme** was een krijgsman, die zijn opleiding had gekregen onder de vanen van Frederik Hendrik en in het Staatse leger had gediend. Al spoedig evenwel was hij tezamen met Prins Rupert van de Palts, een der grootste avonturiers van de zeventiende eeuw, in dienst van de Engelse koning overgegaan. Zijn bekwaamheid, voornamelijk als vestingbouwkundige, werd zo hoog aangeslagen, dat hij weldra bevorderd werd tot kwartiermeester-generaal in het koninklijke leger, terwijl hij tevens door Karel I geridderd werd. Na de terechtstelling van deze vorst in de dagen van Cromwell verbleef hij enige tijd te Breda, waar de Engelse troonopvolger in ballingschap verkeerde. Het is mogelijk dat De **Gomme** in deze tijd Catharina en haar gezin heeft leren kennen.

Na de Restauratie en de troonsbestijging van Karel II (1660) keerde ook De **Gomme** naar Engeland terug, waar hij als inspecteur-generaal van fortificatiën werd aangesteld. Zo leefde hij in welstand en hoog aanzien, totdat hij in november 1685 overleed en begraven werd in de Tower. In 1667 was hij voor de tweede maal in het huwelijk getreden; zijn eerste vrouw, **Beverlands** moeder, zal ongeveer in 1665 gestorven zijn.

Zo wordt het veel duidelijker, waarom **Beverland** na zijn veroordeling naar Engeland is uitgeweken: hij had er zijn verwanten en zijn bepaald niet onaanzienlijke relaties. Het is denkbaar dat hij zijn opvoeding en basisopleiding gedeeltelijk in Zeeland heeft genoten, in de omgeving van moeders familie te Veere, bij oom Anton, de apotheker en gedeeltelijk ook in Engeland. Zijn kennis van de Engelse taal is, te oordelen naar zijn latere pamfletten, goed ontwikkeld. In elk geval heeft hij in zijn studententijd, dus vóór zijn veroordeling, nog een jaar in Oxford gewoond.

Heel opvallend zijn ook de Engelse betrekkingen van **Adriaans** oudste broer **Johan**. In 1663 werd hij predikant te Yarmouth, aan de Engelse oostkust, waar vanouds een Nederduits-gereformeerde gemeente bestond. Daarna was hij in Middelburg, waar hij in 1672 de plaats waarnam van **Joseph Hill** in de Schotse gemeente aldaar.⁵

Vervolgens stond **Johan Beverland** enige jaren als predikant te **Waterlandkerkje** in Zeeuws-Vlaanderen om tenslotte weer naar Yarmouth terug te keren.

Studententijd

Het was juli van het jaar 1669, toen **Adriaan Beverland** ernst ging maken met zijn wetenschappelijke opleiding en zich als student liet inschrijven aan een der vele hogescholen, welke de Republiek in die tijd telde. Zijn keus viel op **Franeker**,⁶ waar hij een van zijn leraren uit Middelburg, **Nicolaas Blankaerts** als hoogleraar voor het Grieks terugvond.

Beverlands eerste studiejaren schijnen in onmiskenbare ijver en grote belangstelling voor de wetenschappen te zijn verlopen. Hij bekwaamt zich in de klassieke letteren, volgt het onderricht in de wijsbegeerte, verdedigt een

disputatie in de logica en wijdt zich aan de rechtsgeleerdheid onder leiding van de vermaardste der Friese rechtsgeleerden, Ulrich Huber. Dan duikt hij 17 september 1672 plotseling op in Oxford, waar hij zich een heel jaar lang bezig houdt met het bestuderen van boeken en manuscripten in de prachtige universiteitsbibliotheek, de Bodleian Library. Het was bij gelegenheid van zijn inschrijving in het gastenboek van deze bibliotheek dat hij zichzelf zou hebben uitgegeven voor *Dominus Zelandiae*, Heer van Zeeland, althans volgens Anthony Wood.⁷

Terug in Holland zet hij zijn studies voort in Leiden om in 1676 nog eenmaal naar Franeker weer te keren. Ofschoon hij zich inmiddels candidaat in de rechten mocht noemen, voltooide hij daar zijn studie niet. Dit gebeurde in Utrecht, waar hij op 22 maart 1677 uit handen van de hoogleraar Johannes Voet het licentiaat in de rechten ontving.* Toch betekende deze promotie niet het einde van zijn studentenleven, waarvan hij de aantrekkelijkheid meer en meer begon te waarderen. Zo liet hij zich opnieuw aan de Leidse hogeschool inschrijven op 19 april 1678, huurde kamers bij Van den Besten op de Garenmarkt en verdeelde zijn tijd en aandacht tussen de academiestad en de hofstad, waar hij een advocatenpraktijk wilde beginnen.

Voor Beverland begon het lieve leventje eerst goed in 1675, toen hij zijn vijfentwintigste levensjaar en daarmee de meerderjarigheid bereikte. Bij die gelegenheid kreeg hij de beschikking over het legaat dat zijn ouders hem hadden nagelaten. Het voor die dagen niet geringe bedrag van 2225 £ (ongeveer f 26700,- schat Nagtglas) werd er in hoog tempo doorgejaagd. Voor een deel werd het geld besteed aan allerlei curiosa, welke hij met de hartstocht van de verwoede verzamelaar bijeenbracht. Daarbij was zijn belangstelling beslist veelzijdig. Naast Egyptische oudheden bezat hij penningen, atlassen, kaartwerk en schelpen. Naderhand, toen hij in een voortdurend geldgebrek kwam te verkeren, heeft hij deze verschillende verzamelingen bij stukjes en beetjes verkocht. Ooggetuigen roemen de kwaliteit en de waarde van zijn collecties, waarvan wij ons nu helaas nog maar een zeer beperkte voorstelling kunnen maken.

Zijn voorliefde ging evenwel uit naar het verzamelen van erotische en obscene literatuur, schilderijen, prenten en andere voorstellingen. Gravures sneed hij uit en bracht hij bijeen in banden van opgeplakte vellen papier; de afbeeldingen werden voorzien van passende citaten uit klassieke bron. Een gedeelte van dit werk wilde hij in boekvorm laten verschijnen onder de titel *De Prostibulis Veterum* (Bordelen in de Oudheid), hetgeen voorkomen werd door zijn veroordeling. Zijn opvallende erotische belangstelling, die hij zowel visueel als in letterkundig opzicht zocht te bevredigen en waarop geleidelijk aan heel zijn kennis van de klassieke Oudheid toegespitst werd, ging hand in hand met datgene waarmee hij het resterende deel van zijn vermogen verkwistte: ZO „was hij spoedig bekend, zooals de latere burgemeester P. Boddaert aan Pieter de la Rue⁹ vertelde, als een aartsliefhebber van de allervuil-

ste geilheden.” Het ten onrechte aan Della Casa toegeschreven werkje *Laus pedastriae*¹⁰ liet hij op eigen kosten herdrukken, teneinde het aan zijn vrienden en kennissen uit te reiken. Een volgende stap op het pad der lichtzinnigheid was de samenstelling van een eigen werkje Over *het Maagdenrecht*,¹¹ op het eerste gezicht een rechtsgeleerd betoog in academische trant; het betoog is evenwel niet zonder reden „bij kaarslicht” vervaardigd en het motto op de titelpagina, waarin de naakte Venus wordt afgewezen en de toevlucht genomen tot Pallas, godin der wijsheid, moet niet te serieus opgevat worden. In feite etaleert hij in een bonte kraam en met duidelijk plezier in zijn kennis van zaken de hele klassieke overlevering inzake maagdelijkheid, ontmaagding en al wat daarmee samenhangt.

Had hij het daarbij gelaten, dan zou Beverland ongetwijfeld als eerzaam advocaat of pensionaris van een of andere Zeeuwse stad zijn verdere levensdagen gesleten hebben. Immers de schertsdissertatie was geen onbekend verschijnsel in het academiewereldje en ook anderszins was men wel wat gewend. Het leven in de universiteitsstad was in de zeventiende eeuw niet zo hoogstaand en beschaafd als men denken zou. Het studentenbestaan was nog een zwerversbestaan en de jeugd was niet slechts leergierig maar vooral ook jong, lichtzinnig en baldadig. Het zeventiende-eeuwse studentenlied is de rechtstreekse voortzetting van de vagantenliederen uit de Middeleeuwen: vrijmoedig, getuigend van een losse levenswijze, terwijl de humor alle schakeringen doorloopt van botheid tot spitsvondigheid. Grote opgang maakte in Beverlands tijd de *Nugue Venales sive Thesaurus ridendi et jocandi* (Veile onzin, ofwel keur van grappen en grollen); verschillende herdrukken zagen juist in Holland het licht. Het bundeltje is een samenraapsel van allerhande waanwijsheid en vermakelijkheden inzake de kroeg, vriendschap, ontberingen, ontgroening en het liefvallig maagdenom. Het bevat schertsdissertaties naast zogeheten *macaronische* gedichten,¹² liederen waarin op speelse wijze Latijnse en Duitse of Hollandse klanken dooreen gehutseld worden. De bezongen taferelen liegen er over het algemeen niet om en het is niet het enige voorbeeld. We kennen het door de Zeeuw Frans van Bergen gezegd Montanus in 1693 uitgegeven *Gemengelde Purnus-Loof*, een boekwerk waarin, naar het zeggen van Pierre Rabus, de auteur zijn eigen „verzopen lichtmisserijen” en die van zijn studiegenoten beschreef.

Johan Pieter Recxstoot, die het later toch nog wel tot raadpensionaris van Zeeland zou brengen, werd door zijn vader, Beverlands goede kennis Dionys Recxstoot, „als student te Leiden wegens loszinnig leven naar huis gehaald, vooral om een huwelijk te verhinderen met eene beruchte komediant *Jaantje Rijndorp*.” Stellig was hij niet de enige student, die in botsing kwam met de algemene maatschappelijke normen. Studeren betekende in die dagen een nagenoeg volstrekte ontbering van het vaderlijk gezag en de studerende jeugd genoot van haar vrijheid met de inhaligheid van het overal en nergens thuis-horen. Maar ook de hoogleraren, de tegenvoeters op het academisch toneel,

lieten zich gewoonlijk niet onbetuigd. In de rij der hooggeleerden telde men notoire drinkebroers en tafelschuimers. In enkele gevallen hoort men van berisping of zelfs van schorsing. De literatoren beleefden daarnaast hun eigen genoeg in de lectuur van de minst Christelijken onder de klassieke schrijvers: Catullus, de minne-dichter; Petronius, schrijver van de *Satyri- cae*, waarvan een boud fragment, de beschrijving van Trimalchio's gast- maal, korte tijd voordien was teruggevonden; of de wonderlijke *Priapeia*, losse gezangen ter ere van Priapus, god van vruchtbaarheid en voortplan- ting. Zo is Beverland in zijn literaire smaak niet echt uitzonderlijk; slechts in de eenzijdigheid van zijn belangstelling is hij dat.

De Erfzonde

Beverlands boekje *Peccatum originale* („De zogenoemde erfzonde, door een volging van Themis besproken en filologisch toegelicht”) was door de titel alleen reeds meer dan geschikt om argwaan te wekken. Het werkje verscheen voor het eerst in 1678, anoniem en met de vage plaatsaanduiding *Eleutheropoli*, Vrijstad, voorzien van een met de initialen H.B. onderte- kende opdracht aan Sir Bernard de Gomme.¹³ Deze uitgave kwam min of meer tegen de zin van de schrijver tot stand. Het waren Beverlands vrien- den, die hem het handschrift als het ware ontworstelden, voordat hij er zelf tevreden over was. De verspreiding bleef dan ook vermoedelijk beperkt tot de vriendenkring. Vooralsnog bleef het grote lezerspubliek een provoce- rend geschrift onthouden.

Wat de auteur in deze naar zijn gevoelens overhaaste uitgave nog het meest betreurde, was de onaangepastheid van de stijl. Geleidelijk aan had hij zich nieuwe inzichten verworven omtrent stijl en taalgebruik. Hij voelde zich bijzonder aangetrokken tot de heldere en evenwichtige zinsbouw van Cicero, terwijl hij daarnaast een zekere voorkeur ontwikkeld had voor de *rariora verba*, de minder in zwang zijnde woorden. Steeds meer keerde hij zich af van de traditie en de normen, die door de toonaangevende classici van zijn tijd werden voorgestaan, met name door de Utrechtse hoogleraar Johan Georg Graevius (1632-1703). Steeds sterker werd zijn waardering voor Isaac Vossius (1618-1689), de omstreden beroemdheid, die zijn laatste jaren doorbracht in Engeland. Vooral diens denkbeelden aangaande de rythmiek van de zinsbouw hebben grote indruk gemaakt op de stijlge- voelige student. Er bestaat een opvallende geestverwantschap tussen Be- verland en de vrijdenkende, om zijn scherpe tong gevreesde kanunnik van Windsor, bij wie de veroordeelde student de eerste jaren van zijn balling- schap heeft gesleten. Zelfs heeft men wel verondersteld dat het boek *Pec- catum originale* door Vossius geschreven zou zijn.¹⁴ Aangezien het eerste schriftelijk contact klaarblijkelijk pas heeft plaats gevonden na het ver- schijnen van de eerste editie van het geschrift, kan dit gemakkelijk ontkend worden.

Zo heeft Beverland bij het verschijnen van de tweede uitgave van zijn verhandeling over de *Erfzonde* in 1679, ditmaal voor een groter publiek bestemd en met de naam van de schrijver voluit op het titelblad, de eerste druk min of meer verloochend¹⁵.

De inhoud van het boek was evenwel onveranderd gebleven. „Hy toonde hier in wel eene groote beleezenheid,” aldus De la Rue, „maar verwrong te gelyk op eene zeer ergerlyke wyze etlyke plaatsen uit de H. Schrift tot zyn

PECCATUM ORIGINALE ,

καὶ ἐξοχλῶ sic nuncupatum,

PHILOGICE

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΩΣ

ELUCUBRATUM

à

THEMIDIS ALUMNO.

Vera redit facies, dissimulata
perk.

Psalmographus Pf. LVIII. commate iv.

*Abalienati sunt impii inde à vulva, erraverunt
ab utero ; loquentes mendacia.*

Proba merx facile emptorem reperit , tametsi
in abstruso sita fit loco.

ELEUTHEROPOLI.

Extra plateam obfcuram, sine privilegio
Auctoris, absque Ubi & Quando.

oogmerk, om te bewyzen dat de vleeschelyke gemeenschap tusschen man en wyf de oirsprongkelyke zonde van het menschdom geweest zy, een gedrog-telyk oud opgewarmd wangevoelen van ettelyke ketteren in de eerste kerktyden, naderhand van H. C. Agrippa, daar ook, volgens 't zeggen van zeker Hoogduitsch Schrijver, eenige Oudvaders niet geheel vreemd van scheenen.”¹⁶

Dit gegeven werd door Beverland met de nodige pikanterie en een overvloed aan citaten uitgewerkt. Zijns inziens was de sexualiteit niet alleen de primaire oorzaak van alle menselijke ellende, niet alleen de eigenlijke zondeval; door haar functie in de voortplanting maakte zij de oer-zonde tevens tot erf-zonde in de meest strikte zin. Daarmee wordt alle sexualiteit, zelfs binnen het legitieme huwelijk als zondig veroordeeld en maakt het weinig verschil of de geslachtelijkheid in of buiten het huwelijk bedreven wordt.

De bedoeling van het werkje is duidelijk provocerend. Beverlands enige opzet was – naast wellicht te pronken met zijn uitgelezen kennis van de klassieke erotiek – gelegen in de ironische ontmaskering van de heersende moraal. Hij geloofde zelf geen letter van wat hij schreef: „Er glaubte selbst nicht was er *de peccato originali* geschrieben”, constateerde H. L. Benthem, die hem op een van zijn reizen in Engeland ontmoet heeft; „denn bey ihn die ganze Christliche Religion schlechten Beyfall fand; wie solches auch sein unmässiges Leben gnug an den Tag gab.”¹⁷

Met het wapen dat hem van nature eigen was: de spot – van zelfspot tot sarcasme toe –, trachtte hij de schijnheiligheid en het farizeïsme van veler geloofsbeleving aan de kaak te stellen. En dat werd door velen pijnlijk ervaren. Zoals gezegd, was men in de zeventiende eeuw niet zo erg preuts uitgevallen. Op andere punten daarentegen was men des te gevoeliger, speciaal op het punt van profanatie. Het waren dan ook de predikanten die als eersten de beschuldigende vinger hieven, daarmee de afkeer verhogend welke Beverland jegens hen koesterde:

„Omdat ik beseftte dat de theologen er in het algemeen op uit zijn, alles ten eigen bate en tot meerdere glorie van zichzelf aan te wenden, heb ik hun leerstellingen altijd al als verdacht beschouwd en probeerde ik voor mijzelf de waarheid te achterhalen;” schrijft hij aan zijn vroegere leermeester Huber. Aan Blanckaerts heet het: „De theologen, die beweren met open ogen niets te zien, maken bezwaar tegen mijn veronderstelling dat in de Hof van Eden de begeerte is geboren en voortgeplant. Zij stellen het niet op prijs dat dit door een doodgewone leek wordt verkondigd.” Veel feller nog laat hij zich uit tegenover de hoogleraar in de theologie te Franeker, Nicolaas Arnoldus: „U zou me toch eens moeten verduidelijken waarom de letterkundigen mijn geschrift wel kunnen waarden en de theologen niet. Vanaf de kansel varen ze tegen mij uit en aangezien ze mijn argumenten niet kunnen weerleggen, beschuldigen ze mij slechts van godloosheid. Zij zouden zich voor zo’n grove laster moeten schamen. Wie weet

zal ik nog wel eens in de gelegenheid verkeren om haarfijn uit de doeken te doen, wie in feite de **godlozen** zijn! Overigens is de wereld altijd vol van veinzerij en toneelspel geweest en er is voorshands geen reden om aan te nemen dat dit spoedig zal veranderen.”

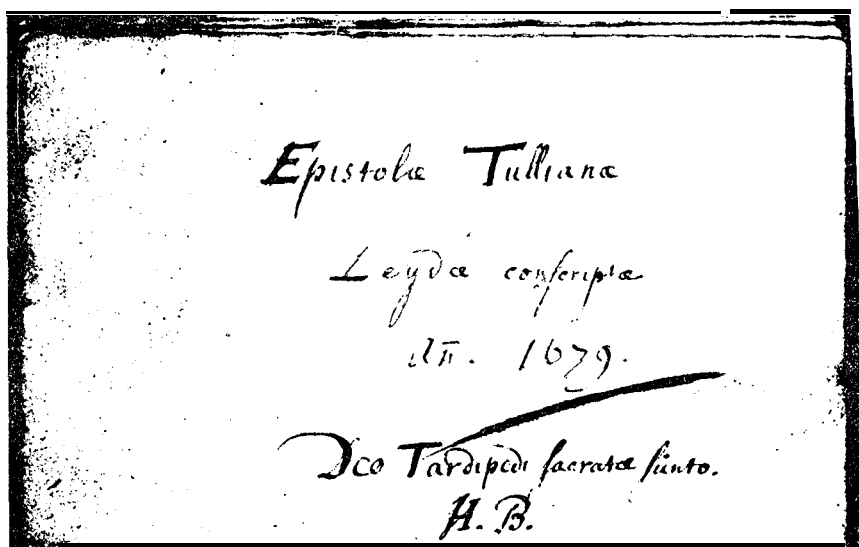
Beverland probeert inmiddels de literatoren aan zijn kant te krijgen, daarbij gebruik makend van een bestaande tegenstelling tussen theologen en de letterkundigen van professie. Dat lukt maar zeer ten dele. Graevius keert zich meer en meer van hem af, Nicolaas Heinsius houdt zich liever afzijdig (zijn vader, **Daniel** Heinsius, had hem met verwijzing naar Erasmus voorgehouden dat men er verstandiger aan deed de theologen te mijden)¹⁸ en Vossius is ver weg.

Toen Leonard van Rijssen, een der meest strijdbare godgeleerden van zijn tijd, zich geroepen voelde een uitvoerige weerlegging van Beverlands geschrift te publiceren, vreesde men dat hierdoor de aandacht des te meer op „de verboden vrucht” gericht zou worden. Men achtte het juister, de affaire zoveel mogelijk dood te zwijgen. Toch is de werkwijze van Beverlands tegenstanders in feite verstandiger en effectiever geweest. Zij hebben de aandacht weten af te leiden van de ware satirische bedoelingen door eenzijdig de nadruk te leggen op het aanstootgevende aspect van het boek. Gebrandmerkt als lichtzinnig en vunzig bleef het ongelezen,¹⁹ ook door **degenen** die erover geschreven hebben, en naarmate het minder gelezen werd, heeft men het obscene sterker beklemtoond.

Terwijl Beverland zich welgemoed bezig houdt met de voorbereidingen van een derde editie,²⁰ een gekuiste uitgave wel te verstaan, waarvan hij de proeven eerst tijdens zijn gevangenschap onder ogen krijgt, pakken de donderwolken zich samen. De predikanten vragen steeds heftiger om ingrijpen door de overheid. Beverland ziet voorlopig af van zijn voornemen naar Engeland te vertrekken, uit vrees dat dit vertrek als een vlucht en een schuldbekentenis zal worden uitgelegd.²¹ Hij blijft en wordt op 26 oktober 1679 in Den Haag gearresteerd. Als academieburger wordt hij vervolgens overgebracht naar de studentenkerker, in het Leidse stadhuis, teneinde berecht te worden voor de Academische Vierschaar.

Het brievenboekje

Op de Leidse universiteitsbibliotheek bevindt zich een handschrift, getiteld *Epistolae Tullianae, Leydae conscriptae anno 1679*: het brievenboekje waarin Beverland aantekening hield van de brieven die hij in zijn meest bewogen levensjaar heeft verzonden.²² De gebeurtenissen, maar vooral ook Beverlands gedachten laten zich er bijna als in een dagboek uit lezen. Het zijn 42 brieven, gericht aan vrienden en verwanten, aan broer Johan, de neven Bernhard van Deynse en Tobias Coorne, aan de intieme vriend Jacob de Goyer, aan bekenden in Zeeland, alsmede aan verschillende hoogleraren in Leiden, Utrecht en Franeker, zoals Jacob Gronovius, Allard

C.

Uchtmans, Johan Voet, Johan Georg Graevius, Nicolaas Arnoldus, Nicolaas Blanckaerts, Ulrich Huber en andere geleerden, met name Nicolaas Heinsius en Isaac Vossius.

De laatste tien brieven zijn niet meer in Leiden geschreven, maar gedeeltelijk in Utrecht, waar Beverland de eerste maanden na zijn uitwijzing doorbracht en gedeeltelijk in Engeland.

Teneinde nu Beverland zelf aan het woord te laten, volgt hier – in vertaling – de vrijwel complete tekst van hetgeen Beverland in zijn kerker heeft neergeschreven.

(15) Aan Nicolaas Heinsius, 2 november 1679.

Wilt U zich niet verbazen over het uitblijven van mijn antwoord op Uw brief. U moet weten dat ik sinds zes dagen in de studentenkerker zit opgesloten. Natuurlijk zie ik met ongeduld uit naar het moment van invrijheidstelling, maar ik kan onmogelijk voorspellen wanneer mijn „zonden” berecht zullen worden. Teneinde meer grond voor hun aanklacht te krijgen, sturen de „Wijzen” verklikkers op mij af, die mij uit mijn evenwicht moeten brengen, met wijn bijvoorbeeld, zodat ze mij het een en ander kunnen ontlocken, dat in de richting van atheïsme zou wijzen. Waarop ze deze lasterpraat baseren? Omdat ik de aanhang van Voetius en Coccejus naar Anticyrae²³ verwezen heb, menen ze dat ik de he-

le geestelijkheid ontwijd heb. Men kan dus tegenwoordig slechts voor een goed Christen doorgaan, wanneer men zijn partijtje meeblaast in de strijd tussen de muizen en de padden. Ik kan niet uitmaken wiens zijde ik in dit dwaas gedoe moet kiezen; ik houd me aan het geloof, zoals dat tot de vijfde eeuw beleden is. Zij mogen voor mijn part hun meningen hebben en hun methoden gebruiken, als ze mij tenminste het genot van mijn waarden laten. Het is echt niet zo dat ik alle theologen over een kam scheer en bespot. Alleen de minderwaardigen verafschuw ik. He-las worden nu ook de goeden onder hen gedwongen zich aan de zijde van de kwalijke broeders te scharen en hun longen uit te spuwen. Het lijken wel varkens die, wanneer er een zijn oortjes spitst, allemaal beginnen te knorren en te krijsen. Zoals elk lichaam heeft ook het kerkelijk lichaam zijn schaamdeel.(. .)

Omtrent de afloop van onze tragedie is verschil van mening. Sommigen verwachten dat Uw ongelukkige Theseus op het slot Loevestein levenslang Sisyphus' steen zal moeten voortduwen, anderen opperen als mogelijkheid de galg, de Voetianen dreigen met de brandstapel. De Coccejanen zouden genoeg nemen met mijn verwijdering van de academie en verbanning naar Engeland. Wellicht kunt U er bij mannen als Constantijn Huygens op aandringen dat ze secretaris Burgersdijck een wat mildere houding aanpraten. U zou tevens de rechters kunnen voorhouden dat ze zich niet moeten vergrijpen aan de Muzen, waardoor ze zich bij het nageslacht tot voorwerp van haat en hoon zullen maken.

Geschreven in het ziekenzaaltje der Muzen, gezond en opgewekt naar lichaam en geest.

(16) Aan Tobias Coorne.²⁴

Alhoewel ik me nooit zorgen heb gemaakt over jouw vriendschap voor mij, ben ik nu toch ernstig gaan twijfelen na jouw krankzinnige gedachte om mijn brieven aan de hooggeleerde De Vries ter inzage te geven. Jij, die mij als verwant zo na staat, die mijn ondernemingen met raad en daad steunde, mij oprecht voor de gevolgen waarschuwde. Pas er in het vervolg voor op, mijn vijanden nog meer in de kaart te spelen en mijn ellende te vergroten. Groeten.

(17) Aan Jacob de Goyer.²⁵

Je schrijft bezorgd te zijn over de afloop van het proces? Wacht maar af. Wel zijn ze allen uit op mijn ondergang. De goeden, voor zover aanwezig, worden door de aanklager en de predikanten met leugens bewerkt. In wat voor een toestand ik hier verkeer, kun je wel raden. Ik probeer de ellendige sfeer van de kerker te verdrijven met de lectuur van Catul-

lus.²⁶ Node mis ik Heinsius en Vossius, die in dit soort zaken veteranen zijn.

Zojuist brengt Janus de Gelder²⁷ mij de derde editie, vers van de drukpersen. Hierbij het nieuwe voorwoord, dat ik nu zwevend tussen hoop en vrees, op uiterst bescheiden toon en in zeer nette bewoordingen aan de – gekuiste – tekst heb toegevoegd.

Allerhartelijkste groeten.

(18) Alexander de Munck, burgemeester van Middelburg.²⁸

U bent dus van mening dat de voornaamste reden van mijn arrestatie gelegen is in het feit dat ik het heb durven wagen, de theologen, Gods afgezanten en „koppelaars bij uitstek”, te irriteren. Ik geef toe dat ik niet al te zeer op ze gesteld ben. Toch voel ik mij in mijn diepste geweten zeker van mijzelf. Liever onvoorzichtig, zoals mijn vrienden mij verwijten, dan kortzichtig. Voorzichtigheid is bovendien meer een deugd voor de volwassen man dan voor de jeugd. Wat ik eventueel aan voorzichtigheid bezat, is mij wel vergaan door die waanzinnige strijd tussen Coccejanen en Voetianen. Van der Waeijen en Thilenus mogen dan om hun fraaie woorden alom bewondering wekken, hun aard weten ze mooi voor het volk verborgen te houden. Gesteld dat de Coccejanen als zonen van het nieuwe licht hun tempel konden bouwen zonder al het geraas dat ze erbij produceren, dan zou ik best voor hun denkbeelden voelen. Maar nu ze om een *vette maagd*²⁹ elkaar te lijf gaan en daarbij het hele vaderland in rep en roer brengen, kan ik maar moeilijk de ware zin van dit alles ontdekken. Zo kies ik voor de onvoorzichtigheid. Kan men, wanneer het algemeen welzijn iets voor je betekent, deze vijandigheid en partijstrijd zonder ergernis aanzien?(. . .)

Degenen die bezit of een carrière te verliezen hebben, zullen zich in acht moeten nemen: maar ik heb me de vrijheid veroorloofd van een eigen oordeel, mét de wil om hun dwaze dwingelandij tegen te gaan. Mogelijk dat hierdoor ook de buitenstaanders duidelijk zal worden, waaruit de twisten en de onenigheid in feite zijn voortgekomen.

Ik zou wel eens willen weten hoe de heren Hubert en Le Sage over de situatie denken. Joan le Fer heeft in elk geval een hekeldicht aan mijn vervolgers gewijd. Er is bovendien het gunstig oordeel van Recxstoot, een oordeel met gezag.³⁰ Misschien zou U ook nog iets in mijn voordeel kunnen verrichten. Daarvoor zou ik zeer erkentelijk zijn. Groeten aan alle bekenden.

(19) Aan Janus Beverland.

Geliefde broer,

Telkens wanneer ik je handschrift herken, voel ik mij verheugd; *althoe-*

wel ik jouw boosheid jegens mij met goed kan zetten. Luister toch niet naar al die loze praatjes, die de vijand enkel en alleen verspreidt om mij klein te krijgen, . . . In het geval dat de magen der Leidse voedsterlingen van leegte beginnen te knorren, zullen ze mij wel tot een geldboete veroordelen, zodat ze tenminste brood kunnen kopen. Deze regels schreef ik slechts om toch wat te schrijven en bovendien om je wat op te fleuren. (. . .) Ik zou wel meer willen zeggen, maar dat is onmogelijk vanwege de verklikkers.

De volgende brief, eveneens gericht aan broer Johan, is een nadere uitwerking van Beverlands denkbeelden omtrent de zondigheid van de sexualiteit, zoals in de inleiding reeds geschetst. Van angst voor eventuele verklikkers, die in de voorafgaande brief speelde, is weinig te merken, want hij bezigt een terminologie die in alle dubbelzinnigheid niets aan duidelijkheid te wensen overlaat. De tekst kan gevoeglijk achterwege blijven, evenals van brief 21, aan Jacob de Goyer, een verontwaardigde tirade over de houding van Graevius, die omwille van het geldelijk gewin – hij had een groot gezin te onderhouden – aan de leiband van de predikanten zou lopen.

(22) Aan Jacob de Goyer.

Vergeetachtigheid was niet de oorzaak van mijn traag antwoorden. Andere redenen hebben mij weerhouden. Ik werd voortdurend lastig gevallen door ondervragers. Met veinzerij en verschillende listen probeerde men mij tot uitspraken te verleiden, die mijn wrok jegens **Fagel** of **Burgersdijck**³¹ moesten bewijzen; **Rooseboom** komt met sappige verhaaltjes aanzetten, de overigen proberen het met drank, in de hoop mijn tong wat losser te maken. Ofschoon ik wel oppas iets verkeers te zeggen en hoogstens een grapje maak omdat ik dat nu eenmaal niet kan laten, wordt toch alles, waaraan een verkeerde uitleg gegeven kan worden, doorgegeven. Dergelijke beschuldigingen zijn gemakkelijk te weerleggen, maar die smerige zedenprediker, burgemeester **Johan van der Marck**, weet met enorm lawaai het gehele Hof te overstemmen. Mijn advocaat, de verwijfde **Ravens**, begint met mij schuldig te verklaren. Al mogen de **kikkers van Ravenna** zoet kwaken, deze **Raaf** brengt met zijn gekras de hele vergadering danig van de wijs. Temidden van deze mesthoop weet alleen **De Craanen** de norm van billijkheid te hanteren. Deze man zal tenminste tot het einde van het treurspel zijn kalmte en evenwicht bewaren. **J. van Balen** zou à décharge spreken; maar aangezien hij afkerig blijkt van de waarheid, heb ik besloten zelf mijn zaak in handen te nemen. Bezat ik nu maar de slijmerige, honingzoete spreektrant van **Van der Waeijen**. Dan zou ik ze wel tot matiging kunnen bewegen. Maar nu het spreken in het openbaar mij moeilijk afaat, vrees ik de wilde beesten niet aan te kunnen. Verder niet meer; buiten laten de onruststokers zich horen.

Inmiddels is het proces begonnen.³² Beverland wordt voor de Academische Vierschaar gedaagd, waarin de Rector Magnificus, prof. Carolus Drelincourt, enkele hoogleraren (Theodorus de Craanen, Johannes Fredericus Bockelman, Christophorus Wittich en Burchard de Volder), de burgemeesters en enkele schepenen, alsmede mr. Pieter van Burgersdijk zitting hebben. Tijdens de eerste zitting op 5 november wordt de aanklacht ingediend door Johan Vesanevelt, die als officier van het stedelijk gerecht tevens optreedt als *promotor* van de Academische Vierschaar. In de zitting van 15 november wordt Beverland toegestaan zijn eigen zaak te bepleiten. Hij beroept zich op zijn jeugdige onbezonnenheid en vraagt de rechters zijn misstap met een vaderlijk oog te bezien. Dan wordt de theologische faculteit om advies gevraagd.

(23) Aan Bernhard van Deynse, Vlissingen.

Ik kan mij niet genoeg verbazen, geliefde neef, over het aantal en de aard van de tegen mij te keer gaande volksmenners. Ik zou met mijn lichtzinnig geschrijf een steen des aanstoots vormen voor de theologen. Welnu, de ergernis die ze zichzelf aandoen met hun getwist is ernstiger! Mogelijk betreuren ze mijn inmenging in hun zaken. Ik ben er heus niet op gebrand een oordeel over hen te vellen. Hun gedoe laat mij koud. Het enige waar ze zich over kunnen ergeren is mijn stelling dat de zonde door de echtelijke samenleving wordt voortgeplant. En omdat ze bepaald niet op hun achterhoofd zijn gevallen, begrijpen ze dat ze daarmee de kans lopen, zelf ook als verwekkers van de „natuurverontreiniging” beschouwd te worden. *Hic nigrae Zoliginis succus*: daarin steekt het venijn van de inktvis.³³

Niet alleen de zonen der profeten zijn boos, maar ook de zedenmeesters, omdat ik mij verstout heb, de dames tot matigheid te manen. Nooit heeft een theoloog een zo heilzaam geneesmiddel voorgeschreven! Zou ik dit alles op een latere leeftijd gewaagd hebben, dan zou het nageslacht van Hosea mij waarschijnlijk niet zo wreed vervolgd hebben. Nu rest mij slechts de onschuld van mijn jeugd. Als ik hiermee geen medelijden kan wekken, ziet het er lelijk uit. Moge God al hetgeen zij zullen besluiten tot mijn zieleheil aanwenden.

(24) Aan Jacob de Goyer.

Bepaald eerzaam is je opmerking dat mijn enige kans gelegen is in het op het juiste moment veinzen. Je maakt je zorgen en verwacht vreselijke dingen. Ik dank je voor je genegenheid, die eerst met jouw dood zal eindigen. Immers, zelfs in het geval dat ik terechtgesteld word, zal ik na mijn dood altijd in jouw liefdevolle herinnering blijven (. . .)

Waren de letteren mij maar onbekend gebleven! Je kent het slag van nevelachtige figuren dat, toegerust met de naam van de heiligste der wetenschappen, ieder mom van godsdienst in het nadeel van hun tegenstrevers benutten. Wanneer men streeft naar rijkdom of een positie, moet men hen te vriend houden. Maar aangezien mij noch het een noch het ander kan bekoren, ben ik tot de slotsom gekomen dat godsdienst niet veel anders is dan toneel en pluimstrijkerij. Nu ze door hebben dat ze mij met geen baantjes of geld kunnen paaien, komen de dreigementen en wordt de overheid ingeschakeld. Op allerlei manier trachten ze mijn zaak zo ernstig mogelijk voor te stellen, teneinde mij levenslang in de kerker te krijgen. Tot zover. Bewaar al mijn geheimen. Je weet evenveel als ikzelf.

(25) Aan Janus le Fer, Middelburg.

Ik verhef mijn geest, terwijl ik mij toeleg op de ontmaskering van de komedianten. Zij moeten tot voorwerp van spot en lachlust gemaakt worden. Het is ellendig, geen uitzicht meer op het leven te hebben en zich op de dood te moeten voorbereiden. De vrienden doen moeite mij door hun gezelschap en goede woorden op te beuren. Vaak komt dan het gesprek op Uw eruditie en scherpzinnigheid. Uw epigrammen verlichten mijn zorgen.

(26) Aan Jacob de Goyer.

Nu de vijanden zien dat niet al hun wensen in vervulling gaan, komen ze met verordeningen. Ik heb opdracht gekregen mijn boeken *De Prostibulis Veterum* aan de magistraat ter inzage te geven. Ze zijn natuurlijk bang dat ze door de een of ander erin herkend worden, aangezien ze stuk voor stuk door de wol geverfd zijn. Het zijn net kleine kinderen: ze huilen al vóór ze rammel krijgen.

Wat moest ik doen? Afgeven natuurlijk. Maar het is niet erg, temeer omdat ik toch wel naar een andere stad zal moeten verhuizen, waar ik onder een vrijere hemel minder tegenstand zal wekken. *Exornem Spartam*.³⁴

Ofschoon mijn ogen naar je komst verlangen, doe je er beter aan, bij je moeder te blijven. Men noemt jou immers de aanstichter van mijn overmoed!

Mijn gezondheid laat wat te wensen over; echt ziek ben ik evenwel niet. Burgemeester de Munck, die zich vergrepen heeft aan Felders vrouw, heeft haar eindelijk buiten de deur gezet en is naar Den Haag teruggekeerd.

Brief 27, aan Isaac Vossius, is een dankbetuiging voor Vossius' medeleven en geestelijke steun.

(28) Aan Bernhard van Deynse.

Je schrijft dat jullie Synode mij schuldig heeft bevonden aan ketterij en de banvloek heeft uitgesproken. Ik heb het zien aankomen, waarde neef, maar het deert me weinig. Het feit alleen al dat die fatten mij als atheïst proberen te brandmerken, kan ik als een compliment opvatten. Immers, hetgeen niet in de smaak valt van de cultuurlozen, wordt dikwijls door de geletterden juist gewaardeerd. Waar de wijsheid ontbreekt, komen de schone letteren in het gedrang. Scaliger, Casaubonus, Grotius, Salmasius, Cunaeus en Vossius hebben het aan den lijve ervaren. Het is mij een troost, met deze vorsten der wetenschap in hetzelfde schuitje te zitten. Verwonder je niet over het andere handschrift: ik was ziek.

(29) Aan Isaac Vossius.

Nauwelijks kan ik onder woorden brengen, hoeveel vreugde mij het bericht van mijn stiefvader, Sir Bernhard de Gomme, bezorgde, dat U bij Prins Rupert openlijk stelling hebt genomen tegen mijn aanklagers en zelfs mijn standpunt hebt onderschreven. Het bericht van een bloedverwant moet men natuurlijk altijd met enige voorzichtigheid ontvangen maar omdat de waarheid ervan hardnekkig bevestigd werd, wil ik Uw voorspraak als een grote steun en een eer beschouwen. De lasterpraat laat ik nu gemakkelijk langs mij heen gaan. Onder Uw hoede blijft mijn onschuld gewaarborgd. Moge ik U vragen, mij ook in de toekomst Uw bescherming te verlenen.

(30) Aan Janus le Fer, 4 december 1679.

Eindelijk heeft het geboefte uitspraak gedaan. Ik dien uit Holland te vertrekken, nadat ik me eerst met God verzoend heb. Verder moet ik de kosten dragen. Van verbanning of deportatie is evenwel in het geheel geen melding gemaakt. Ik vind het jammer van mijn broer, die de hoop op mijn leven voor geld heeft willen kopen, waarvoor mijn erfdeel aangesproken moest worden (de prijs van deze tijdrovende onderhandelingen: f 730.-). Ik ben Scylla en Charybdis ontkomen. (. . .)

Nu hoop ik slechts dat de Rector het voltooide manuscript direct aan het vuur zal toevertrouwen. Verder wil ik graag vernemen, wat voor praatjes er door boeren en burgers, ziekenbroeders, kwezels, opruiers, hoeren en ander *canalja* over mij worden rondgestrooid.

Geschreven op de avond van mijn terugkeer uit de onderwereld.

Inderdaad werd op 4 december 1679 door Rector en Rechteren van de universiteit gevonnist. Beverland moest staande voor de Vierschaar zijn *heterodoxe, erroneuse stellingen* herroepen en God om vergiffenis smeken; vervolgens moest hij een schriftelijke verklaring ondertekenen, dat hij zich in de toekomst zou onthouden van het schrijven van dergelijke aanstootgevend-tractaten en dat hij binnen drie maanden zijn aantekeningen *De Prostibulis Veterum* aan het gerecht zou uitleveren.³⁵ Voorts kreeg hij naast de proceskosten een boete van honderd zilveren dukaten opgelegd ten profijte van de openbare aanklager. Tenslotte werd hij als lidmaat van de universiteit geschorst en van alle voorrechten vervallen verklaard en werd hem het verblijf in Holland en West-Friesland voor altijd ontzegd. Al met al viel de gestrengheid van het vonnis betrekkelijk mee.

De stern van een roepende

Zes dagen na de uitspraak is Beverland in Utrecht en nodigt hij met groot enthousiasme zijn vriend Goyer uit om onder het genot van een goede dronk de doorstane ellende te komen vergeten. De onverwachte vrijlating had intussen veler verbazing gewekt. Van verschillende kanten wordt hem gevraagd naar zijn plannen. „En heel amusant”, schrijft hij aan zijn broer, „ook de Voetianen tonen zich nieuwsgierig naar wat ik *ga* schrijven. Ik heb maar geantwoord dat ik een commentaar op het zesde boek van Mozes zal leveren; een grap, welke onmiddellijk aan de overheid werd doorgegeven.”

Het laat zich begrijpen dat niet iedereen in Utrecht – bolwerk van de Voetianen **nogwel** – gelukkig was met de overkomst van de uitgewezen ketter. Menigeen moest met groeiende ergernis vaststellen dat de in Leiden veroordeelde zich in Utrecht als een held liet vieren en bejubeld werd door een grote menigte studenten. Beverlands verblijf aldaar zou dan ook niet van lange duur zijn. François Halma wijdt in zijn *Tooneel der Vereenighde Nederlanden* de volgende beschrijving aan Beverlands kortstondig verblijf te Utrecht, „daar hy, naar men verhaalt, met zyne ingezoge kundigheid van ontucht, in gezelschappen van onbandige jongelingen, in herbergen, wonderlyk den baas speelde, breedte opgaf van zyn verbrandt handschrift als ‘t hoofdstuk zyner werken, en daar uit verscheide stukken, met veel zwiers, en een gladde tonge opsneedt. De Tyteltekening hadde hy ook van dit werk bewaart, zynde een Venustempel, of Bordeel van binnen, vol ontuchtig gebaar, waar in hy zelf op de voorgrondt zat met eene hoere op zyn schoot; welke tekening hy dan menigmaal, met een kittelend genoegen aan zyne vertrouwelingen onder d’oogen bragt. Dit alles kon voor d’Overigheid niet verholten blyven, die, van zulk eene besmettelijke pest in haare stad afkeerig, hem in der stilte liet aanzeggen, dat hy **haare** veste had te ruimen; ‘t geen hy most **opvolgen**.”³⁶

Een geheel andere voorstelling van zaken treft men aan in Beverlands

brieven. De rol van de verdrukte onschuld ligt hem nu eenmaal uitstekend:

„Sedert mijn komst te Utrecht verkeerde ik in de waan, veilig onder het schild van deze Pallas mijn aandacht te kunnen schenken aan de Muzen. Maar welke een moeite getroostten de vervolgers zich om mijn verdere studie te belemmeren. Ik geloof er verstandig aan te doen, de woestelingen voor te zijn en naar Engeland, of desnoods naar het verre China uit te wijken.”³⁷

Men zou getracht hebben hem in compromitterende situaties te brengen, in gezelschap van hoeren of – nog erger – in het gezelschap van beruchte Spinozisten als Kuffeler en Overcamp. Hoezeer hij ook zijn best doet, zich hieraan te onttrekken, het baat hem niet. Het eind van het lied is dat hij het restant van zijn bezittingen bijeen pakt en in maart of april van het jaar 1680 de wijk neemt naar Engeland, waar hij gastvrij wordt ontvangen door Isaac Vossius.

Kort daarop verscheen te Middelburg een bijtend pamflet, „een bits Steekschrift op de meeste Nederlandsche Godsgeleerden van dien tyd”,³⁸ getiteld: *Allardi Uchtmanni Vox clamantis in deserto*. „Het interesseert mij in hoge mate”, schreef Beverland vanuit het veilige Engeland naar zijn broer, „wie toch wel achter die gefingeerde figuur van de roepende in de woestijn schuil gaat. Is het een toneelschrijver, een spotter? Men zegt dat hij dogmatisch en met een zeer elegante litanie besluit. Die bede zou ik graag eens willen lezen.”³⁹ Algemeen begreep men immers dat de zeer recentelijk overleden Allard Uchtmans niet de schrijver van het geruchtmakend werkje kon zijn. Veeleer verdacht men Beverland, aan wie het geschrift was opgedragen. En ofschoon deze in een latere poging tot rechtvaardiging⁴⁰ de presbyteriaanse geestelijke Joseph Hill aanwees als degene die – met behulp van Johan Beverland overigens – het schotschrift had opgesteld, zijn voor deze verdenking verschillende argumenten aan te voeren. Men kan verwachten dat Beverland op wraak zinde. In de brieven vindt men hier en daar verkapte dreigementen aan het adres van de predikanten alsmede het vaste voornemen, hun ongerechtigheden nog eens aan de kaak te stellen. Nog maar nauwelijks uit de kerker ontslagen, wil hij in het bijzijn van een niet nader genoemde uitgever aan Jacob de Goyer iets tonen, waarover deze hartelijk zal lachen. Janus de Gelder laat hij spoedig daarop weten dat hij in staat is het spinneweb, dat Leonard van Rijssen met zijn *Weerlegging* gespannen heeft, met tabaksrook weg te blazen. Letterlijk schrijft hij: „Om-wille van de veiligheid zal ik zwijgen totdat ik de adders straffeloos zal kunnen trakteren. Wanneer mijn reis is voorbereid zal ik mijn achtervolgers op Parthische wijze met pijlen uit een onverwachte hoek in verwarring brengen.”⁴¹

Waarom Uchtmans als vlag fungeerde om de lading te dekken? De levenswandel van deze Leidse hoogleraar in het Hebreeuws was bepaald niet onbesproken. Zelfs werd hij enige tijd geschorst wegens onvoldoende ijver

en onbetamelijk gedrag. Van hem had Beverland vlak na zijn veroordeling een troostrijke brief ontvangen, wellicht de laatste die Uchtmans voor zijn overlijden geschreven heeft. Mogelijk is Beverland hierdoor op een idee gebracht.

Tenslotte is er de strekking van het geschrift.⁴² Het boekje dat een geheugen- en gewetenssteun wil zijn voor de geestelijkheid, bevat een opsomming van de verschillende categorieën ongerechtigheden, welke door de met naam en toenaam genoemde predikanten begaan worden.

De zondaars – voor het merendeel Zeeuwen – worden niet alleen be- ticht van verschillende vergrijpen op het vlak van het persoonlijk leven, maar vooral van onderlinge onverdraagzaamheid, verdeeldheid en twist- zucht. De schrijver besluit dan ook met de verzuchting:

„IJdel is de godsdienst, wanneer ze ruimte laat aan ongerechtigheid.”⁴³

AANTEKENINGEN

1. *David van Hoogstratens gedichten*, Amsterdam 1697, p. 281.
2. F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*, dl. 1, Middelburg 1890, p. 36 e.v.
3. *Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, III, Middelburg 1878, p. 151.
4. Over Bernard de Gomme, zie: *Dictionary of National Biography*, vol. XXII, Londen 1890, p. 103 e.v.; uit zijn huwelijk met Catharina (in Engelse bron aange- duid als *Katherine van Denitza*) is een dochter Anna geboren, die huwde met John Riches; ten onrechte noemt Nagtglas, o.c., Bernard de Gomme Beverlands *Schoon- vader*, vermoedelijk misleid door de betiteling *Father in Law* in Beverlands pamflet *Although my Innocency is shelter'd with a Bulwark of Virtues*; het geslacht van Deirse is behandeld in: *Nederlands Patriciaat*, dl. 29 (1943).
5. Joseph Hill (1625-1707), moest in 1673 Zeeland verlaten vanwege een door hem vervaardigd politiek pamflet; naderhand bedienaar van de *Presbyterian Church on the Haringvliet*. Rotterdam: cf. *Dict. of Nat. Biogr.*, vol. XXVI (1891), p. 402; van 1664 tot 1667 studeerde hij te Leiden.
6. Ernst Baders heeft in zijn *Camaenae Juveniles* (ed. nova, Leeuwarden 1678, p. 188) een gedicht aan deze gebeurtenis gewijd: *Doctissimo Juveni Hadriano Bever- lando, Quaestiones Lopicas acriter defendenti*.
7. Sir Anthony Wood, *Fasti Oxonienses*, ed. Londen 1721, 11, p. 189: „One Hadrian Beverland, who entitles himself *Dominus Zelandiae*, became a Sojourner in Oxon this year for the sake of the public library.” De inschrijving in het register van de bibliotheek (Library record 212) luidt: „*Hadrianus Beverland Zelandus*” (vriendelijke mededeling van de Deputy Keeper of the Archives, University of Ox- ford). In bovengenoemde *Innocency* komt op p. 4 de volgende getuigenis voor: „*Risi fabulam de Domino Zelandiae. Consului matriculam Bibliothecae moxque deprehendi non arrogantiae tuae (ut Ant. Wood Fastorum Oxon, Compiler, credi voluit) sed Bibliothecarii ignorantiae manifesta vestigia, qui propria manu propria- que autoritate Te Dominum Zelandiae effecit.*”
8. *Album Promotorum Academiae Rheno-Trajectinae*, Utrecht, 1936, p. 33, met de opmerking: „in conclavi, sed thesibus impressis ac disputatis”. Ten onrechte ver- melden sommige auteurs Beverlands promotie tot Doctor *Juris* te Oxford.
9. P. de la Rue, *Geletterd Zeeland*, Middelburg 1741, p. 10: „Van jongsaf leide hy

zig toe op het **leezen** van ontugtige **Schryver**en, daar hy, **mids** zyne groote geheugenis, **geheele** bladzijden uit kon van buiten **opzeggen**."

10. Een aan Beverland toebehorend **exemplaar** vermeldde de ware schrijver: „D. Joh. Westrene Eroticon de Prostibulis modernis, sub persona larvata Aloysiae Sigaeae Joh. Meursii, Composuit." Cf. Vinc. Placcius, *Theatrum Anonymorum et Pseudonymorum*, Hamburg 1708, p. 32-33.

11. Hadriani Beverlandi *Justinianaei de Stolatae Virginitatis Jure. Lucubratio Academica*, L. B., Joannis Lindani, 1680. Deze datering is aan de late kant: het werkje verscheen tussen 18 juli (datering van de opdracht aan J. Huber) en eind oktober (Beverlands arrestatie) van het jaar 1679; cf. D. Clément, *Bibliothèque curieuse historiaue et critiaue*. III, Göttingen 1752, p. 270.

12. Cf. Leids jaarboekje-1927-28, p. 76: Een macaronisch gedicht.

13. *Peccatum originale, philologicae elucubratum a Themidis alumno, Eleutheropoli, extra plateam obscuram*; op de laatste bladzij staat nog vermeld: „In horto Hesperidum, typis Adami et Evae, Terrae filii".

14. V. Placcius, o.c., p. 149-150; men heeft ook verondersteld dat Vossius voor zijn commentaar op Catullus (*Gajus Valerius Catullus et in eum Isaaci Vossii Observationes*, Londen 1684) dankbaar gebruik heeft gemaakt van Beverlands aantekeningen *De Prostibulis Veterum* („weshalven de druk van dat boek, voor 't grootste deel reeds in Holland voltooid, nadat men dit ontdekt had, gestaakt en daarom in Engeland volvoerd wierd", P. de la Rue, o.c., p. 12, tegengesproken door P. Bayle, *Oeuvres diverses*. 1, 1727, p. 69). Het ziet er evenwel meer naar uit dat Beverland, bij het snuffelen in Vossius' bibliotheek, de papieren met aantekeningen ontdekte en van een wisse ondergang redde door Vossius tot de uitgave ervan te bewegen: „Nisi amicus harum ad Catullum observationum majorem quam ipse auctor curam habuisset, nunquam forsitan in lucem prodissent. Per integros triginta et plures annos in tenebris jacere, longoque tandem situ periissent, nisi amicus iste laceras jamdudum chartas in ordinem digessisset et ab interitu vindicasset." (*Typographus Benevolo Lectori*).

15. Brief 10 van het nader *te* noemen *Brievenboek*, aan Nicolaas Heinsius. „Vides enim me primam editionem non agnoscere pro mea."

16. P. de la Rue, o.c., p. 11; cf. T. Wincklerus aan Th. Spizelius (geciteerd in V. Placcius, o.c., p. 150): „Auctor in eo est, ut peccatum primorum hominum Gen. III, figurate et Allegorice tantum describi ostendat, statuitque, esum fructus vetiti exponendum esse de congressu cum Eva, quod ut pro'et, impura omnia ex Martiale, Petronio, Plauto, caeterisque veterum scriptoribus dicta collegit, eaque ad istum locum et aliqua Cantici Canticorum applicavit, eo modo, ut non videar mibi vidisse librum ullum flammis ultricibus digniorem." Verscheidene uitgaven in het Frans zijn bekend.

17. H. L. Benthem, Holländischer Kirch- und Schulen-Staat, Frankfurt/Leipzig 1698, II, p. 453.

18. „Patrem tuum ab Erasmo edoctum censuisse *Theologos prudenter praeteriri*", brief 14, (gedateerd 15 oktober 1679) van het bewuste *Brievenboek*.

19. V. Placcius, o.c., p. 149: „Librum ipsum non sustinui legere, vel oblatum ab amicis". De weerlegging van Leonard van Rijssen is getiteld: *Iusta Detestatio sceleratissimi libelli Adr. Beverlandi*, Gorinchem, 1680.

20. Volgens Aug. Beyer, *Memoriae Historico-Criticae librorum rariorum*, Dresden/Leipzig 1734, p. 226, zou deze druk onder de volgende titel verspreid worden: *Poma Amoris per Hadr. Beverlandum adornata. Editio tertia prioribus auctior et emendatior. Semper Augustus*. Mogelijk was voor deze *Poma amoris* ook het manuscript bestemd, dat in het British Museum te Londen bewaard wordt (Birch Coll. 4277, fol. 27): Hadrianus Beverlandus, Colloquium inter Satanem, Evam et Adamum. Het vier bladzijden tellend fragment is een dramatisering van het verhaal

van de zondeval, waarbij Satan als de gepersonifieerde verleiding ten tonele wordt gevoerd.

21. Brief 13, aan Tobias Coorne, waarin de luchthartigheid ontbreekt, welke Graevius in zijn brief aan N. Heinsius (P. Burman, *Sylloge Epistolarum*, IV, p. 623) veronderstelde. Blijkens resolutie van de Staten van Holland, 12 september 1679, was door beide Synoden van Holland een klacht ingediend. Door de Staten werd de zaak evenwel verwezen naar de Leidse universiteit: zie: Christiaan Sepp, *Het staatstoezicht op de Godsdienstige letterkunde in de Noordelijke Nederlanden*, Leiden 1891, p. 94.

22. B.P.L. 204.

23. Een oord, in de Oudheid beroemd om zijn nieskruid.

24. Tobias Coorne werd op 13 december 1660 te Zierikzee geboren als kind van Pieter Coorne en Margrieta Cortgenet; cf. RA Middelburg, Verz. *Geneal.* Hs. 46. Hij studeerde sedert 1677 theologie te Utrecht, werd predikant te Krabbendijke en nadien te 's-Gravenpolder, alwaar hij in 1704 overleed. De verwantschapsbetrekking met Beverland is niet duidelijk.

25. Jacob de Gover, „alpha amicorum”, promoveerde te Utrecht in 1672: waar-schijnlijk bleef hij daar tot zijn overlijden als advocaat werkzaam.

26. Cf. J. G. Graevius aan N. Heinsius (Burman, *o.c.*, y. 623): „Schultingius mihi scribit, eum petiisse librum solitudinis levamentum. Sacrum codicem prae buisse ministros, quem rejecerit, Juvenalem poscens.”

27. Met de uit Dordrecht afkomstige Janus de Gelder is Beverland mogelijk in Franeker bevriend geraakt, waar De Gelder op 7 oktober 1673 promoveerde.

28. Alexander de Munck (1655/1719) was na zijn promotie te Leiden (1675) opgenomen in de regering van zijn geboortestad Middelburg; een affaire met de echtgenote van zijn collega Felder en het daarover gevoerde proces (zie brief 26) is kennelijk niet van nadelige invloed geweest op zijn carrière.

29. W. B. S. Boeles, *Friesland's Hoogeschool*, etc., 11, Leeuwarden 1889, p. 273: „Te Middelburg sloot hij [Van der Waeijen] een tweeden echt met de schoone en zeer vermogende juffer Cornelia Veth. Een tijdgenoot teekende op, dat ds. Joh. Thilenus, die vele familiebetrekkingen in Middelburg had en tot de zoogenoemde prinsgezinde partij behoorde, ook naar hare hand wilde dingen, toen van der Waeijen hem voorkwam en den „vetten brok” voor den mond wegsnapte. Hieruit zou eene groote verwijdering ontstaan en daarin de drijfveer te zoeken zijn, die ds. Thilenus en de zijnen leidde tot de vervolging, waaraan van der Waeijen aldaar was blootgesteld.”

30. Anthony de Hubert (1645-1702) was baljuw van Veere en raadsheer in de Hoge Raad; niet duidelijk is, 'welk lid van het Zeeuwse geslacht Le Sage bedoeld wordt; de Amsterdammer Le Fer wordt in brief 30 „Hellenist” genoemd; misschien was hij verbonden aan de Latijnse school te Vlissingen; Dionys Recxstoot was burgemeester van Tholen.

31. Voor wat betreft raadpensionaris Caspar Fagel, secretaris van curatoren Pieter van Burgersdijk en de nog nader te noemen magistraten en hoogleraren wordt verwezen naar de verschillende biografische woordenboeken.

32. De processtukken in het Algemeen Rijksarchief, Inv.nr. 13, Acad. Vierschaar Leiden, fol. 115-116c.

33. Horatius, *Sat.* 1.4, 100.

34. „Ik zal mij tot mijn eigenlijke taak beperken.” Naar Cicero, *ad Att.* IV, 6 en Erasmus, *Adagia* 1401.

35. De getekende verklaring bevindt zich onder de genoemde processtukken (fol. 116c); blijkens een hierop gemaakte aantekening werden de gewraakte notities („synde geschreven in folio gebonden in bordpapier met marmerpapier beplackt; item noch twee bondels met beschreven papieren”) door Van Vesanevelt op 20

maart 1680 overhandigd aan de toenmalige Rector, prof. F. Spanheim. De bundels bevinden zich thans op de universiteitsbibliotheek (B.P.L. 206, 1716 en 1994). De bewering dat ze verbrand zouden zijn, is dus ongegrond. Over het geschrift *De stollatae virginitatis jure* wordt in het vonnis niet gerept.

36. Leeuwarden 1725, I, p. 135.

37. Brief 35, aan prof. Antonius Matthaëus. Beverlands verdere lotgevallen in Engeland, zijn tragisch einde en zijn relaties zullen bij een volgende gelegenheid wellicht behandeld worden.

38. P. de la Rue, o.c., p. 12; het is beslist niet tegen de Leidse magistraten gericht, zoals wel — in navolging van H. L. Benthem en J. P. Nicéron — beweerd is. Zie verder D. Clément, o.c., p. 277 e.v.

39. Brief 40.

40. In het pamflet *Perin del Vago*; aangaande Joseph Hill: aantekening 5.

41. Brief 37.

42. Citaten uit de *Peccatum originale* wijzen eveneens in de richting van Beverlands auteurschap, evenals bepaalde zinswendingen en gedachten, welke bijna letterlijk in de brieven voorkomen.

43. „Vana est religio quae sceleribus locum facit, Principes multam nutriunt pestilentiam, dum necessariam non adhibent medicinam.”

LIJNCLICHE'S

A. Wapen van Adriaan Beverland in het brievenboekje (U.B.L., B.P.L. 204).

B. Peccatum Originale. Titelblad van de oorspronkelijke uitgave.

C. Het brievenboekje van Adriaan Beverland.

ILLUSTRATIES

Afb. 5. Justitia. Houten beeld door Claes Jansz. Kaasmaker (1653), vroeger in de zaal van de Vierschaar op het Stadhuis (Leiden, Academisch Historisch Museum).

Afb. 6. Adriaan Beverland. Naar J. Palinck door W. Sherwin (Amsterdam, Rijksprentenkabinet).

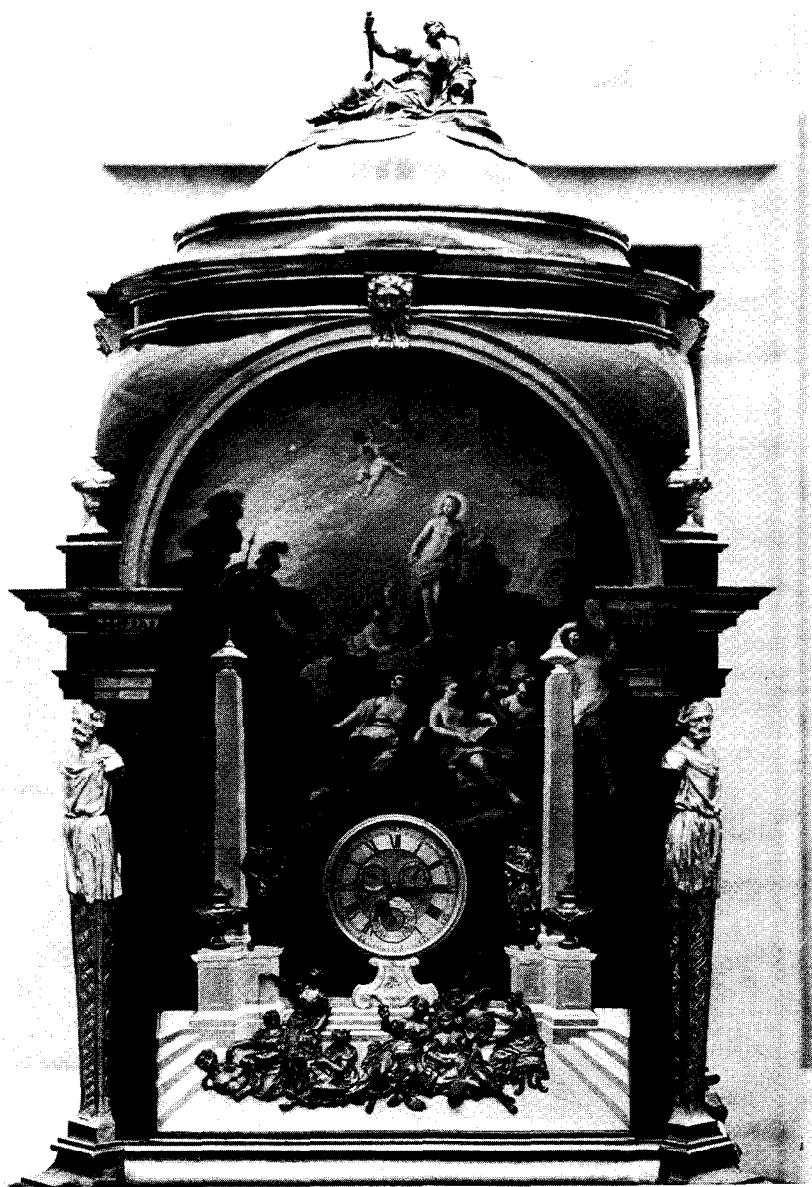
Afb. 7. Adriaan Beverland. Naar S. du Bois door Is. Beckett (Middelburg, Zeeuws Museum). Foto: 1. Lamain.

Afb. 8. Adriaan Beverland. P. Schenck naar A.? de Vois, (Middelburg, Zeeuws Museum). Foto: 1. Lamain. Het schilderij, waarnaar deze prent, is in het Rijksmuseum te Amsterdam.

1. Pieter de la Court van der Voort.

← 2. De muziekklok.

4. Zijkant.

Mon^r Beverland. 1722.

Kalinck pinx.

W. Steiner fecit.

6. Adriaan Beverland.

5. ← Beeld van Justitia.

ADRIANUS BEVERLANDUS. *Edend. f. et ex Jan. Perrege*
Señor del bñ d' peccato originale.

8. Adriaan Beverland als auteur van De peccato originale.

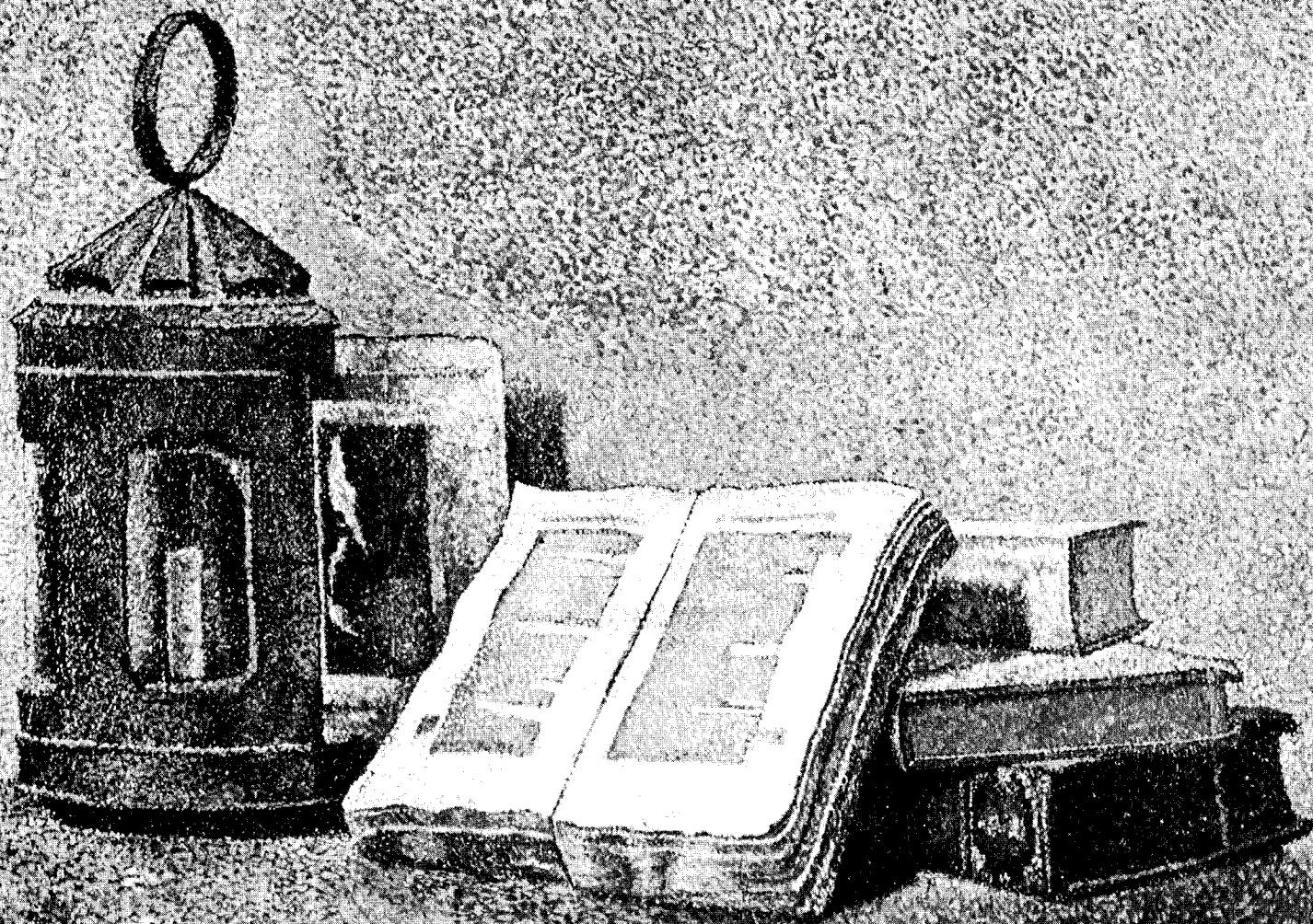

10. Bremmer in zijn atelier.

← 9. Hotel Rijnland.

11. Stilleven door Bremmer. →

12. Sar Peladan. →

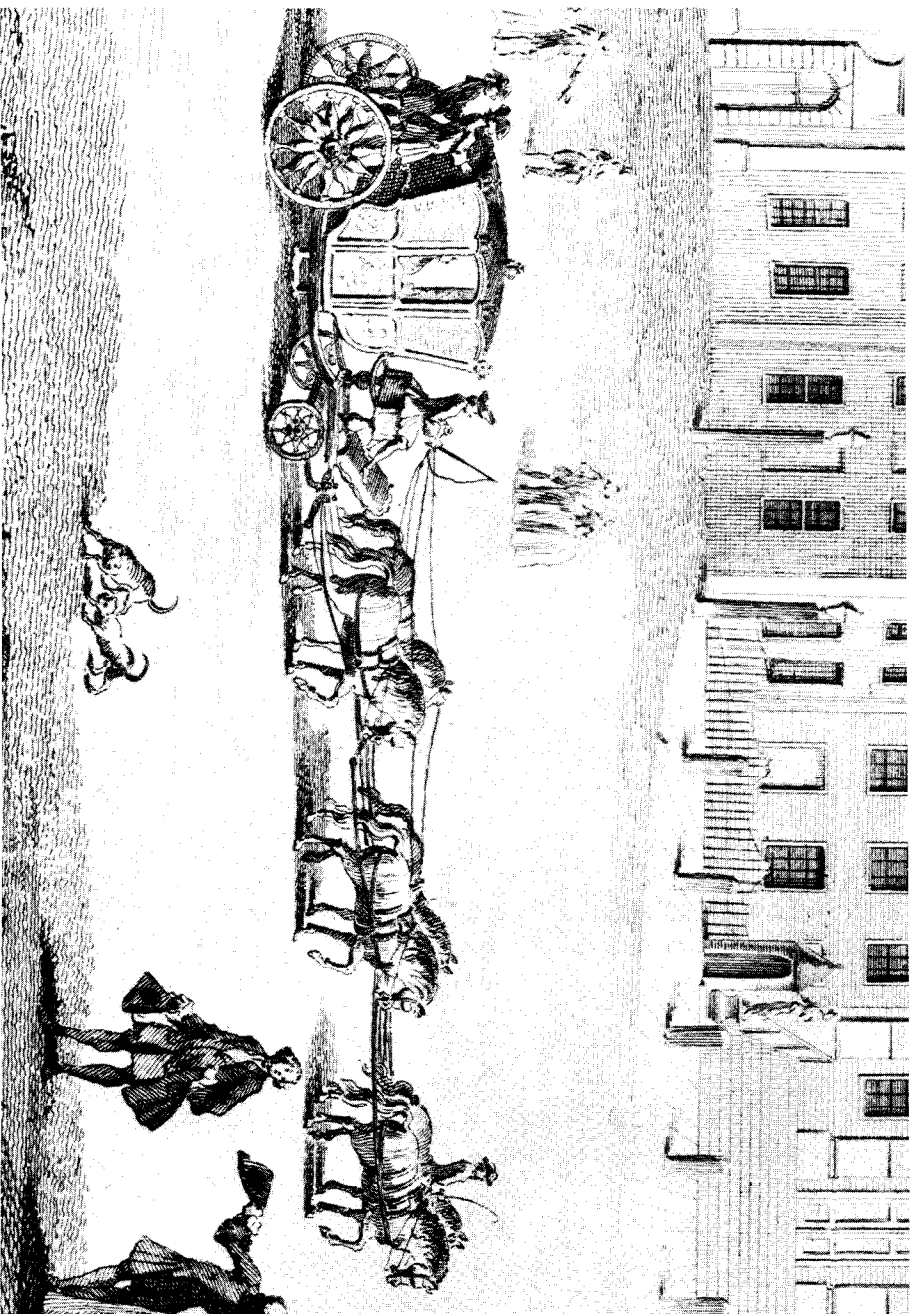

Henry Brimmer

en souvenir de mon passage
à Leyde, & en contribution
de le voir bientôt briller
parmi les peintres de la République

SAB 1844

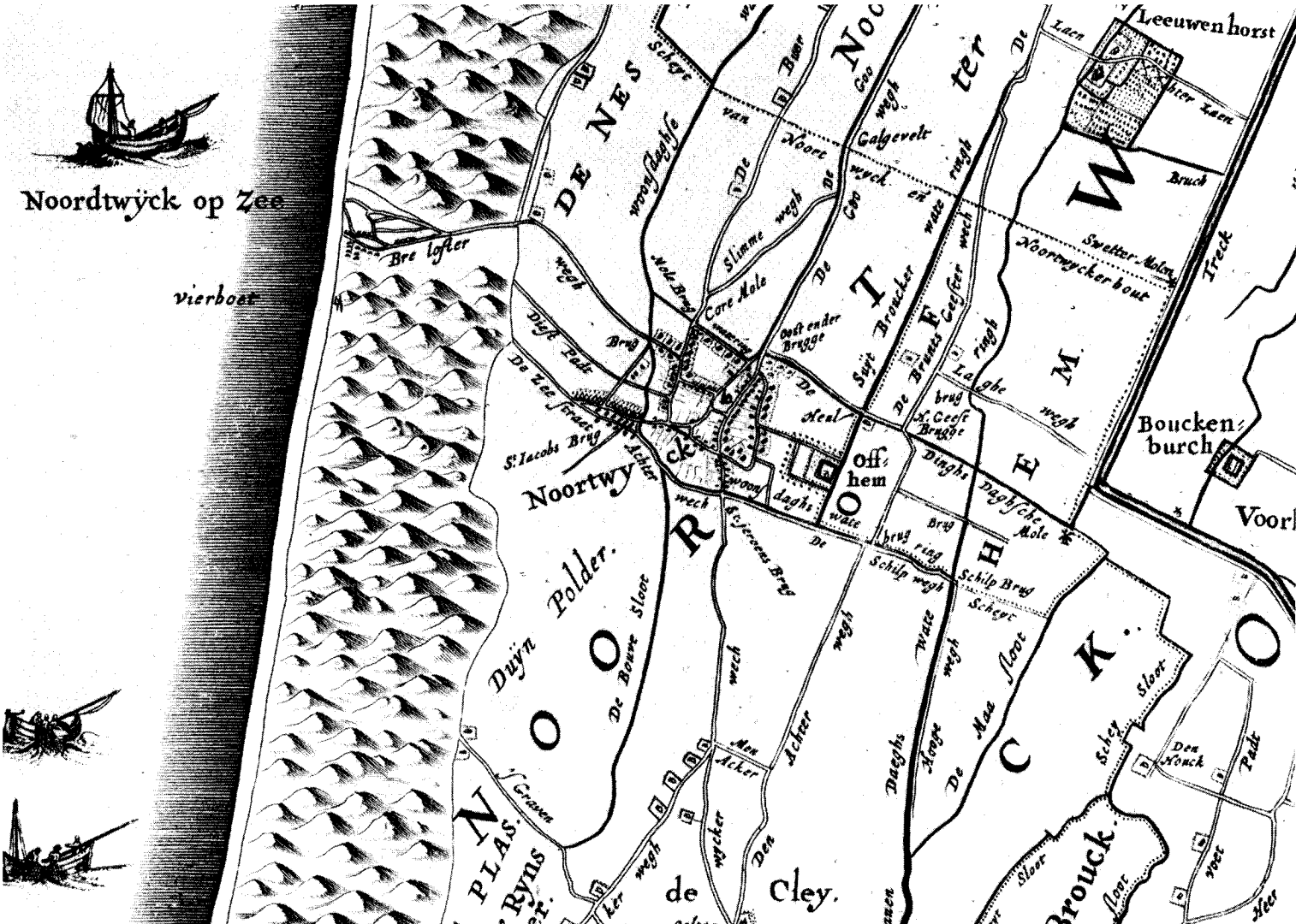

13. Stadhouderlijke karos.

14. Kaart van Noordwijks omgeving.

Noordwÿck op Zee

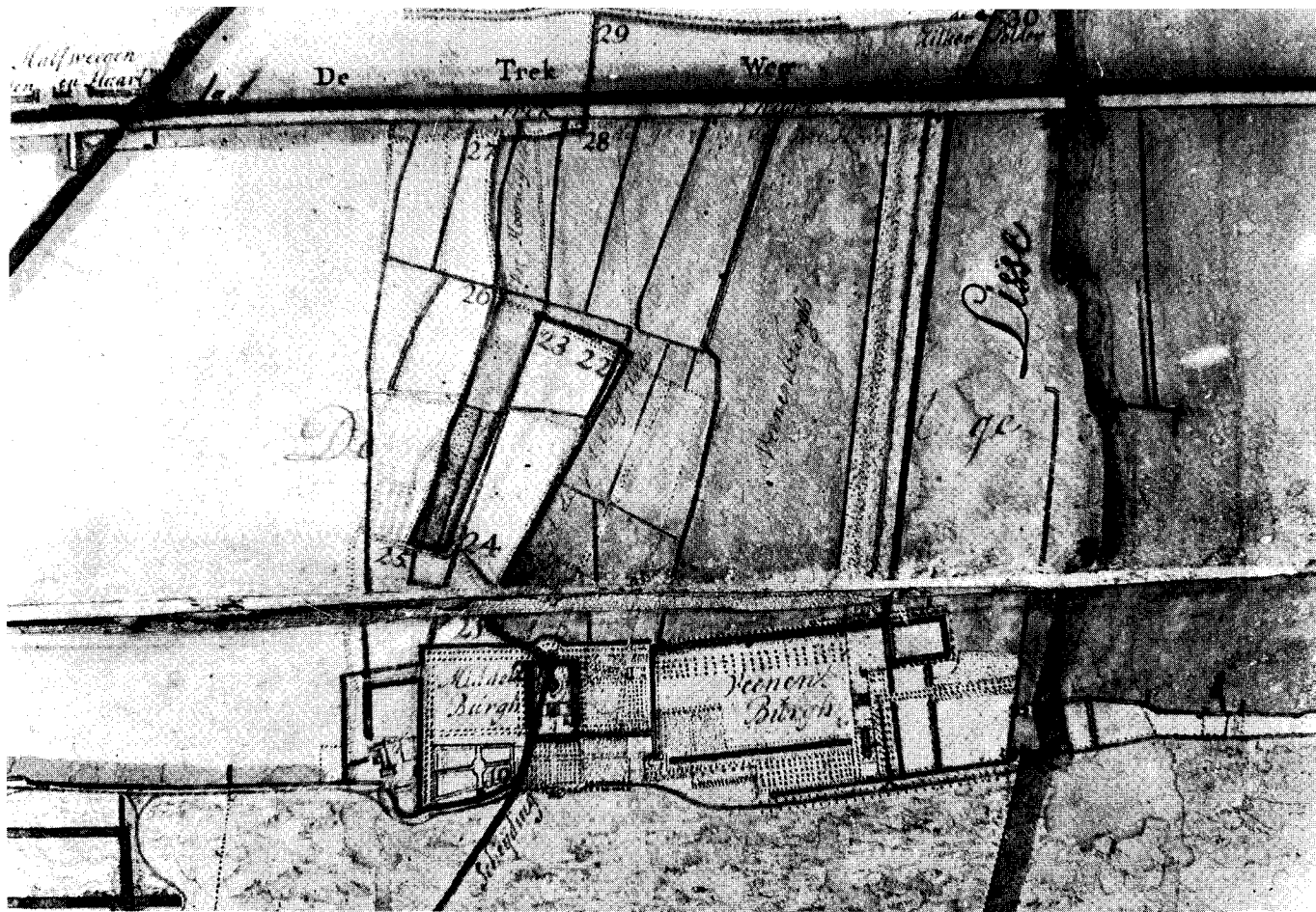
vierboet

ADRIAAN KLUIT.

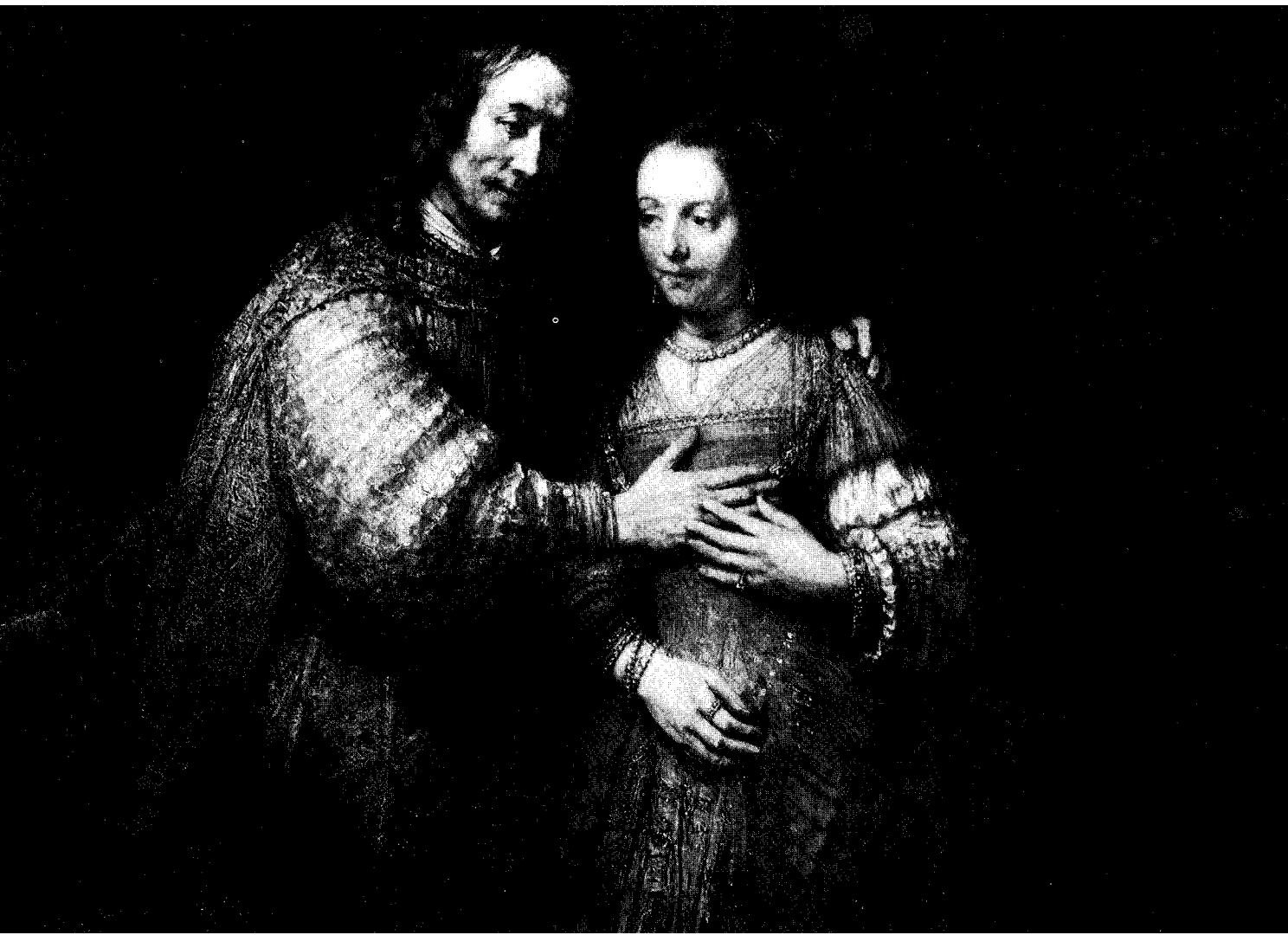
17. Ligging van Middelburg.

↑ 18. „Omspuiten” van het land.

↓ 19. Klein Veenenburg, ca. 1900.

↑
20. Bartholomeus Vaillant en Elisabeth van Swanenburg.

← 21. Waillerant Vaillant

22. Christiaan E. Vaillant

DIENSTWONINGEN DER PEDELLEN

door

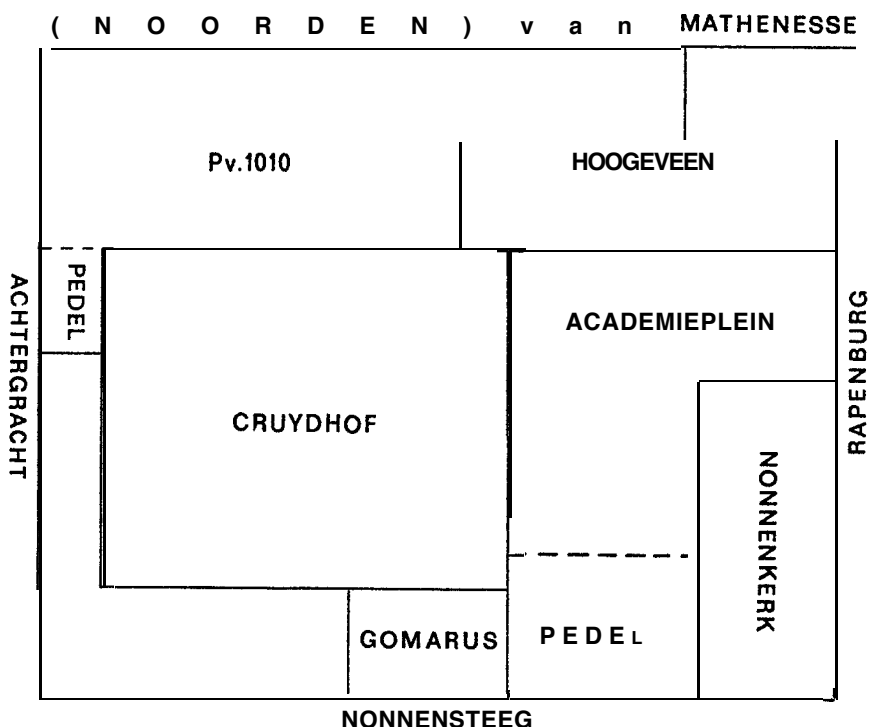
H. J. Witkam

Volgens de statuten der Leidse universiteit zouden er twee pedellen zijn, een voor de rector en een voor de gezamenlijke professoren.¹ Eerste pedel was Claes Buyzer, die vanaf de oprichting als zodanig gefungeerd heeft;* of er toen ook al een tweede pedel was, is de vraag.³ Zeker werd in febr. 1579 Joost Stalpaert Augustijnsz. tot pedel van de rector aangesteld;⁴ hij is gebleven tot sept. 1586, toen hij promoveerde in de medicijnen en beroepen werd naar Schiedam.⁵ Loys Elsevier volgde hem op⁶ en werd na de dood van Claes Buyzer in nov. 1590 eerste pedel;⁷ Pieter Bailly kwam nu in Elsevier's plaats.⁸

Over de huisvesting van Claes Buyzer tijdens de vestiging van de universiteit in het Barbaraklooster,⁹ is mij niets bekend. Toen de Falibagijnenkerk academie was,¹⁰ woonde „Nicolaus Pedellus universitatis inde universiteit” en Joost Stalpaert in een huisje op het begijnhof.¹² In 1581 werd de universiteit naar de Nonnenkerk verplaatst¹³ en dat bracht tevens verandering voor de eerste pedel.

Van het terrein der zusters Dominicanessen of witte nonnen werd een deel aan de universiteit toegewezen,¹⁴ aan het Rapenburg 12 roeden lang en in de Normensteeg 9 roeden.¹⁵ In de zuidoosthoek van dit perceel stond de Nonnenkerk, met de hoofdingang in de Nonnensteeg,¹⁶ en daar naast een huis met loods,¹⁷ dat voor Claes Buyzer was bestemd;¹⁸ het naast en achter de kerk liggende onbebouwde deel werd het academieplein. Daar achter lag de ledige plaats van de universiteit,²⁰ zich uitstrekkend langs de Nonnensteeg tot aan de Achtergracht, aan de noordwestzijde begrensd door het achterhuis van Hoogeveen (Pv. 1010);²¹ daar dachten curatoren een woning voor de tweede pedel te vinden.²² Van de uitvoerige bebouwing, die oude vogelvluchtplattegronden ons van het terrein tonen,²³ was zeker omstreeks 1585 weinig meer over.²⁴ Ofschoon reeds in 1586 tot hernieuwde bebouwing van de rand van het terrein, tussen de woningen der pedellen, was besloten,²⁵ werd hiertoe pas in 1592 overgegaan;*⁶ toen werd ook met het maken van de Cruydhof begonnen.²⁷

De breedte van de tweebeukige kerk in de Nonnensteeg was ruim 14 me-

A. Situatietekening

ter; hier naast lag een bijna 20 meter brede strook grond, waarop de **pedels-**woning stond, die tegen de smalle beuk der kerk was gebouwd, en ook een loods, ten westen van de woning.²⁸ Een plattegrond of afbeelding van deze toestand is mij niet bekend, maar men kan vermoeden dat de beide brede bouwsels weinig diepte hebben gehad; het daar achter liggende erf kwam uit op het sinds 1590 bestrate **academieplein**²⁹ en werd pas later door een muur daarvan gescheiden.³⁰ Van het aan de kerk grenzende deel van de woning moet de hoogte zodanig zijn geweest, dat de senaatskamer, die in de zuidwesthoek van de kerk op de verdieping lag, toegankelijk was door de **pedelswoning**.³¹

Blijkens betalingsordonnanties over gedane reparaties aan de woning van de eerste pedel, Claes Buyzer en zijn opvolger Loys Elsevier, had deze woning een pannendak en was de loods van steen.³² Bij de uitvoering van een besluit om de Nonnenkerk van nieuwe loden dakgoten te voorzien,³³ werd een venster gemaakt aan de westzijde der kerk, in de oostgevel van de **pedelswoning**,³⁴ en om met een laddertje in een goot te kunnen komen, kwam

in de westgevel een bolkozijn. De voorpoort, waarvan de 18-jarige Jan van der Does, zoon van de curator, een sleutel kreeg,³⁶ gaf vermoedelijk toegang tot het voorhuis; hierin werden tegen de muren drie zitbanken gemaakt.³⁷ Verder was er in het huis een zaal, waarin de pedel woonde,³⁸ en een kamer, wellicht als kantoor gebruikt;³⁹ voorts een keuken, een kelder en een zolder.⁴⁰ De glazenmaker kwam geregeld stoppen en enkele malen werden geheel nieuwe ramen gemaakt.⁴¹ Smid of slotenmaker verzorgde hang- en sluitwerk en ook timmerman en metselaar brachten herstel of verbetering.⁴²

Op 9 febr. 1590 vroeg Jan van Loenresloot⁴³ aan curatoren, wegens gedane diensten, de bewoning van het huis van Claes Buyzer; tevens bood hij zijn assistentie aan bij het maken van de Cruydhof, waarop hij een niet onvriendelijk „paciëntie” te horen kreeg.⁴⁴ Uit zijn rekest in april aan burgemeesteren blijkt van een afspraak met Claes Buyzer, om de woning te mogen gebruiken en dat Claes zijn leven lang gratis kost en inwoning zou genieten;⁴⁵ maar Claes was van mening veranderd en nu liep het tegen mei en Jan zat dan zonder huisvesting.⁴⁶ Of de heren „haer autoriteyt in desen zouden willen interponeren”, of hem elders van een woning voorzien; hij kreeg tot allerheiligen de conciergewoning van het Prinsenhof. Op 21 nov. 1590 stierf Claes Buyzer en na enig gestrubbel over het benoemingsrecht volgde Elsevier hem op.⁴⁸

Toen alzo het pedelshuis in de Nonnensteeg nieuwe bewoners kreeg,⁴⁹ werden enkele verbeteringen aangebracht. De schoorsteen in de keuken, die zo rookte dat hij onbruikbaar was, zou worden gerepareerd en Loys Elsevier moest van curatoren met de metselaar „accorderen, in allen schijn of hij ‘t zoude betalen, ende zulx tot zo cleynen penning als hij zal connen bedingen”.⁵⁰ Claes Michielsz. nam het werk aan voor 12 gl. en zorgde er voor dat de zaak prima in orde kwam; ook werd in de keuken een pomp gemaakt, toen daar een welput was gevonden.⁵¹ Voorts is vermoedelijk de bibliotheek, die eerst in de gewelfkamer van het academiegebouw was gevestigd, wegens bestemming tot leslokaal tijdelijk in de pedelswoning ondergebracht, in afwachting van het gereed komen van de bibliotheek in de Falibagijnenkerk.⁵² Een ingrijpende verbouwing van Elsevier's woning vond in 1595 plaats.

De buurman Jacob Andriesz., die later zijn huis aan Gomarus verkocht,⁵³ had er meermalen over geklaagd, dat het regenwater dat van de loods stroomde, en ook de sneeuw, bleef staan tussen de muren en dan door zijn zijmuur in de kelder drong; omdat ook Elsevier weinig gerief van de loods had, was verbouwing welkom.⁵⁴ Na inspectie ter plaatse en de stadsmetselaar gehoord, werd besloten de loods op te halen, waartoe de zijgevels van Loys Elsevier en Jacob Andriesz. werden benut;⁵⁵ de laatste kreeg 40 gl. vergoed voor zijn halve gevel.⁵⁶ De voor- en achtermuur van de loods werden verhoogd, met een Vlaams geveltje, en onder kwam een keuken en

daar boven zou een kamer komen, „indien ‘t de **hoochte** lijden mach, doch niet hoger van spannaets als de huysinge die Louwys **ende** Jacob Andriesz. **bewonen**”.⁵⁷ De betalingsordonnantie, die een specificatie van bouwmaterialen en arbeidsloon bevat, geeft een indruk van de bijna 800 gl. kostende verbouwing.⁵⁸

De woningverbetering had voor Elsevier ook een keerzijde, want nu vonden curatoren, „dat de selve huysinge jegenwoirdelicken wel so veel **gemacx** **ende** geryffs heeft, om bij een **vande** Professoren te werden bewoont”.⁵⁹ en dat hij voortaan huur moest betalen.⁶⁰ Nog enkele jaren is Elsevier in het genot van deze woning gebleven, maar in 1599 was het afgelopen en moest hij plaats maken voor de professor **botanices**, Pieter **Paaw**.⁶¹

Thans de woning van de tweede pedel.⁶² Joost Stalpaert heeft eerst ruim anderhalf jaar op het begijnhof gewoond, maar na terugkomst van de eigenaresse moest hij de woning verlaten.⁶³ Toen huurde hij kamers in de Rode Leeuw, bij Geryt de **Vrij**,⁶⁴ en van mei tot nov. 1581 woonde hij met zijn vrouw **Roosgen** Hamersdr., hun kind **Oede** en Anna de dienstbode bij **Alyda Bertel** aan het Rapenburg.⁶⁵ Daarna heeft hij nog gewoond in het Noordeinde en bij de **Vrouwenkerk**;⁶⁶ ook heeft hij zonder succes gepoogd weer een huisje op het begijnhof te krijgen.⁶⁷ Op advies van rector Lipsius had Joost Stalpaert zich eerder tot curatoren gewend en deze hadden hem steun toegezegd bij het betalen van zijn huishuur; maar in 1584 klaagt Joost al in drie jaren hiervoor niets te hebben ontvangen „ende qualick middelen heeft **omme** eerlick te leven **ende** goede luyden eerlick te **betalen**”.⁶⁸

Inmiddels hadden curatoren zelf naar een dienstwoning voor de tweede pedel uitgezien. Toen zij op 26 april 1581 in de Nonnenkerk waren om de rentmeester aanwijzingen te geven voor de verbouwing aldaar, namen zij tevens inspectie van de ledige plaats er achter en vonden zij „een bequaem huysken”, „**ancomende d’eygendom de universiteyt**”, dat zij geschikt achtten voor de pedel.⁶⁹ Dit huisje aan de Achtergracht behoorde tot een complex, dat aan de witte nonnen toebehoorde en achter het perceel van Hoogeveen was gelegen; het was op dat moment door de weduwe Hoogeveen verhuurd.⁷⁰

Nadat in 1576 commissie was verleend om de gebouwen en erven der conventen te mogen verkopen of verhuren,⁷¹ werd door gecommitteerden op 6 jan. 1577 het gedeeltelijk bebouwde perceel der witte nonnen, dat gelegen was achter en in het verlengde van dat van oude Huych van **Alckemade** en uitkwam op de Achtergracht, verhuurd aan de advocaten **Frederick** van der Horst en **Johan** van Oldenbarnevelt.⁷² Deze deden reeds op 16 febr. de huur over aan curator **Gerard Hoogeveen**,⁷³ die voorts eigenaar werd van het huis en erf van **Alckemade** aan het **Rapenburg**.⁷⁴ Het overnemen van de huur verplichtte Hoogeveen tevens tot het plaatsen van een scheidsmuur aan de zuidzijde van het perceel en het repareren van de gebouwen.⁷⁵ Aan de Achtergracht bevonden zich namelijk twee huizen, een met riet be-

dekt en het „molckenhuis” genoemd en het ander met een pannendak, het „waschuis”.⁷⁶ De tamelijk kostbare reparaties mocht Hoogeveen geleidelijk verrekenen met de verschuldigde huur.⁷⁷ In 1578 heeft Hoogeveen bij het gemeentebestuur nog over de grote kosten gerequesteerd, betogende dat het oude „molckenhuis”, voor zover het buiten de scheidsmuur lag, niet in de huur begrepen zou zijn en dus buiten de herstellplicht viel.⁷⁸ Eind 1580 overleed Gerard Hoogeveen.⁷⁹

Op dit „molckenhuis” met het rieten dak, thans door de weduwe Hoogeveen verhuurd, hadden curatoren in april 1581 het oog laten vallen om pedel Stalpaert een passende woning te bezorgen.⁸⁰ Eerst in mei 1584 besloten zij dit voornemen uit te voeren, „doende de bewoonders van dien daer uyt vertrecken”,⁸¹ „jegens alreheyligen eerstcomende”.⁸² Maar de weduwe kwam met bezwaarschriften,⁸³ die het gemeentebestuur heel wat hoofdbreken bezorgden, en zij was niet bereid te wijken, zelfs niet nadat de secretaris Jan van Hout met haar zoon had gesproken.⁸⁴ Doch omdat het huisje groten-deels bleek te vallen buiten het „viercant, ‘t welc Hogeveens wedue in eewige huyl” had,⁸⁵ kon men besluiten de voornoemde scheidsmuur recht door het huisje te trekken, om dit aldus van de overige gebouwen af te scheiden.⁸⁶ In maart 1585 was het zo ver, dat men het huisje, dat ongeveer 10 meter breed en 5% meter diep werd, kon doen afschieten en repareren, „uyt de universiteyts beurse”.⁸⁷

Spoedig daarna kwam de woning voor Joost Stalpaert gereed. Cornelis Symonsz. Stam, die destijds de scheidsmuur voor Hoogeveen had gemaakt, leverde 8000 stenen en de kalk, en deed het metselwerk.⁸⁸ Daarna kon Jan Dirxz. timmerman beginnen; hij maakte raam- en deurkozijnen, trappen met leuning naar boven en naar de kelder, voorts deuren en ook brillen voor twee privaten.⁸⁹ Salomon van Dulmanhorst leverde het glaswerk; uit de gespecificeerde betalingsordonnanties blijkt iets over de indeling van de woning.⁹⁰ Er was een voorhuis met twee kruiskozijnen, een opkamertje en een „beneden camerken, responderende inde kelder”, en ook een „schriftoor”, waar Stalpaert wel zal hebben zitten studeren.⁹¹ Reeds in september 1586 nam hij afscheid⁹² en Loys Elsevier, die hem opvolgde als tweede pedel, betrok nu de woning aan de Achtergracht. Hij bleef daar wonen tot dat hij na de dood van Claes Buyzer eerste pedel werd en naar de Nonnensteeg verhuisde.⁹⁴

De woning van de jonge pedel, zoals het huis aan de Achtergracht vaak werd genoemd, ontmoeten we in ordonnanties over betaling van reparaties van glazen, sloten of het rieten dak.⁹⁵ In de transportacte van de ledige plaats, die tot Cruydhof was bestemd, door de stad aan de universiteit, wordt de pedelswoning uitdrukkelijk aan de stad gehouden.⁹⁶ Toen Pieter Bailly eind 1590 tweede pedel was geworden en aan het gemeentebestuur om bepaalde voorzieningen vroeg voor dit woonhuis, kreeg hij te horen, dat hij „hem niet en behoorde vervordert te hebben de huysinge couperen,

dan mit voorweten, believen **ende** consent van **burgermrn.**”, maar dat hem nu bij provisie de bewoning werd toegestaan,⁹⁷ hetzelfde gold voor Elsevier, ten aanzien van de woning in de Normensteeg. In die zelfde tijd was er een kwestie tussen de pedellen over zeker timmerwerk, dat Elsevier had gemaakt in de woning aan de Achtergracht en dat hij wilde meenemen naar de Nonnensteeg; na onderzoek beslisten burgemeesteren, in Elsevier’s nieuwe woning „**eenige** gelegentheyt te timmeren”, op kosten van de universiteit, ter vervanging van wat bij Bailly zou blijven.⁹⁹ In april 1594 werden de vier lindebomen, die in de Cruydhof stonden, verplaatst naar de Achtergracht, naast de pedelswoning, „tot luheyt voordien westen wint”.¹⁰⁰

Ter verzorging van de Cruydhof werd in mei 1594 **Dirc Outgaertsz.** Cluyt, apotheker te Delft, tot helper van **Carolus Clusius** aangesteld.¹⁰¹ Op 11 juni kwam Cluyt in de vergadering van burgemeesteren en verzocht aanwijzing van een woning, hem bij zijn aanneming toegezegd.¹⁰² Hem werd de pedelswoning aan de Achtergracht toegewezen en deze zou met een verdieping worden verhoogd. Cluyt stemde hiermee in en zou zo lang op kamers gaan wonen, zijn familie voorlopig in Delft latende.¹⁰³ Pieter Bailly kreeg een huisje op het begijnhof;¹⁰⁴ de dienstwoning aan de Achtergracht was niet langer die voor de pedel.¹⁰⁵ Enkele jaren later onderging de pedelswoning in de Nonnensteeg hetzelfde lot.¹⁰⁶

AANTEKENINGEN

Eerst enkele afkortingen.

A.C. = Archief van Curatoren, inventaris van H. Hardenberg, 1935.

A.S.F. = Archieven van Senaat en Faculteiten, inventaris van H. Hardenberg, 1935.

Bronnen = P. C. Molhuysen, Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit, deel I, 1913 (R.G.P., Gr. S. 20).

DZ. = mijn: De Dagelijkse Zaken van de Leidse universiteit, van 1581 tot 1596; met toevoeging van deel en ‘blad. 1970-

Introd. = mijn: Introductie tot de dagelijkse zaken van de Leidse universiteit, van 1581 tot 1596. 1969.

KZ = mijn: Kleine Zaken, de universiteit concernerende. 1969.

1. Art. 11 der Statuten van 2 juni 1575 (Bronnen, Bijl. nr. 23); aldus ook reeds de concept-statuten van 12 febr., art. 6 (Bronnen, Bijl. nr. 18); cf. Introd. Nr. 1151 (DZ. IV, 150).

2. Blijkens A.C. 38, nr. 20, in Leidsch Jaarb. 1910, blz. 147. Zie ook Introd. Nr. 307 (DZ. II, 1).

3. Van Otto Cornelisz. de Man wordt soms gezegd „eertijds Pedel”, zie bijv. **Ge-rechtsdagb.** D, fol. 41 (6 dec. 1590), en Register Vetus 1, fol. 77 (cf. DZ. IV, 167). Mij is niet gebleken dat hij universiteitspedel is geweest; cf. L. Jb. 1943, blz. 118. In 1593 woonde Petrus Molineus bij Otto de Man, op Rapenburg 52; zie A.S.F. 284, fol. 6v, en Pleyte, Bijlage 24.

4. Op 28 febr. 1579; Bronnen, blz. 11, en A.C. 18, fol. 64.

5. Introd. Nr. 1501 en Nr. 1309 (DZ. IV, 202).

6. Bronnen, blz. 47 (30 sept. 1586).
7. Claes Buyzer stierf op 21 nov. 1590, zie Introd. Nr. 307 (DZ. 11, 2). Zie ook Bronnen, blz. 58 (24 nov.) en Introd. Nr. 1154 (DZ. IV, 152). In plaats van eerste en tweede spreekt men ook wel van oude en jonge pedel.
8. Op 26 nov. 1590, zie Introd. Nr. 1129a (DZ. IV, 132). Ook de boekbinder **Henric** van Coosen of Schoep had naar de vacante post gesolliciteerd, zie Introd. Nr. 137 (DZ. 1, 93). Over Pieter Bailly, zie Introd. Nr. 1174 (DZ. IV, 161).
9. Dit was gelegen aan het Rapenburg, hoek Voldersgracht (Langebrug) noordzijde. Op 8 juli 1577 werd besloten het Barbaraklooster in te richten tot Prinsenhof, zie Gerechtsdaab. A, fol. 65.
10. De **Falibagijnenkerk** op het begijnhof aan het Rapenburg, ten zuiden van de Kloksteeg; zie L. Jb. 1968, Illustr. 2. Zie ook Introd. Nr. 457 (DZ. 11, 83) en Bronnen, Bijl. nr. 36 (4 sept. 1577).
11. Aldus in de recensielijsten uit A.S.F. 364, No. 1, 2 en 3, van 1578 en 1579. Over recensies, zie L. Jb. 1970, blz. 101-105. Over de mogelijkheid tot bewoning van het oksaal in de kerk, zie Introd. Nr. 949 (DZ. IV, 40).
12. Dit blijkt uit zijn rekest van 12 mei 1584 (A.C. 39, nr. 20), waarin hij verklaart vanaf de aanvang van zijn dienst omtrent twee jaren aldaar te hebben gewoond. Daarna wenste de „**proprietaria**” zelf het **genot** van het huis te hebben.
13. Over de **Nonnenkerk**, zie H. van Oerle, Het Academiegebouw te Leiden (Oudheidk. Jaarb. 1937), en N. C. Kist., **Bijdragen** (1850), blz. 104: voorts Introd. Nr. 469 (DZ. 11, 90).
14. Evenmin als Kist, o.c. blz. 104, heb ik over deze verhuizing een resolutie gevonden. Vermoedelijk is de nieuwe academie in augustus 1581 in gebruik genomen; de studenten ontzagen zich echter niet „de schole toe te **spijckeren**”, wegens een met de magistraat gerezen geschil over het in de schutterij stellen van bepaalde studenten; zie Bronnen, blz. 20, en Bijl. nr. 78.
15. De Rijnlandse roede is ruim 3,75 meter; zij is verdeeld in 12 voeten en die elk weer in 12 duimen. Het bedoelde perceel meet dus ongeveer 45 bij 34 meter. De maten aeft Salomon van Dulmanhorst in het Stratenboek. kaart 14: deze kaart staat slechts ten dele in W. Pleyte, Leiden voor 300 jaren en thans (1874). Ik wijs er op, dat het Grachtenboek, kaart 18 (15 juli 1583), langs het Rapenburg 10 roeden 10 voeten 10 duimen geeft; zie Pleyte, Bijl. 29. Ten onrechte stelt W. Pleyte een aantal kaarten uit het Grachtenboek, meest uit 1583, on naam van Jan Pietersz. **Dou**; daar deze omstreeks 1573 geboren is, zal hij niet de tekenaar zijn geweest. Dat was Symon **Franz**. van Merwen, die op 11 aug. 1586 ordonnantie van betaling kreeg voor het maken van 18 „**chaerten vande wateren ende graften**”, blijkens **Gerechtsdagb.** A, fol. 360v. Het Grachtenboek bevat inderdaad 18 kaarten van zijn hand; zie ter vergelijking bijv. Pv. 1010 en 76764. Overigens kan ik het verschil tussen de opmeting van Dulmanhorst en van Merwen niet verklaren; bij opmeting kom ik thans op ruim 45 meter, inclusief het deel van de custos-woning, dat vroeger tot het academieplein aan het Rapenburg behoorde.
16. Dit blijkt uit de plaatsing van het gebouw in Register Vetus 1, fol. 117, en Oud Belastingb. A 11, fol. 263. In opvolgende zakelijke registers wordt de universiteit aan het Rapenburg vermeld. Ik wijs er nog op, dat sinds 1592 de Nonnensteeg Universiteitsstraat werd genoemd, maar deze naam is tenslotte niet gehandhaafd.
17. Zie Reg. Vetus 1, fol. 117 (Nonnensteeg noordzijde, richting Rapenburg): „**Des universiteyts huysinge die de pedel bewoont**”, waarna op de hoek van de steeg volgt: „**De universiteyts huysinge**”. De loods wordt genoemd bijv. in Introd. Nr. 929 (DZ. IV, 28), betreffende metselwerk op 11 oct. 1588.
18. Zie Bevolkingsreg. sept. 1581, fol. 101v; „**Claes Claesz. Bodel vande universiteyt**”.
19. Zie mijn overzicht op Afb. A.

20. Zie Grachtenboek, kaart 23 (3 juli 1587): „stats ledich plaetse vande universiteit” (niet bij Pleyte).
21. Gerard **Melisz**. Hoogeveen, die een woning had aan het Rapenburg, naast de **academie**, was tevens huurder van het achter zijn erf gelegen perceel, dat aan de nonnen toebehoorde; zie **Secr. Arch.** 11, nr. 5427. In **Pv. 1010** is de door van **Merwen** gemaakte kaart (31 jan. 1585) van dit perceel; zie **Afb. B**.
22. Tijdens hun bezoek aan de nonnenkerk op 26 apr. 1581; zie **Introd. Nr. 1496 (KZ. nr. 1)**: „**een bequaem huysken**”, „’t **welc** zeer gelegen zoude zijn om bij de **Pedel** te werden bewoont”. Het- betrof het huisje met het rieten dak aan de **Achtergracht**, thans het vieze grachtje dat door de hortus loopt; cf. **Pv. 1010**.
23. Voor de **vroege geschiedenis** van het terrein verwijs ik naar **J. Heniger**. De Krijthoeve te Leiden, **L. Jb. 1967**, blz. 85. Voor de plattegronden, zie **E. Pelinck**, De eerste gedrukte plattegronden. . . , **L. Jb. 1948**, blz. 94. De copie van Jacob van **Werwen 1744** (**Liefrinck 1578**) heeft ten onrechte een toren op de Nonnenkerk, anders dan bij **Guicciardini 1581**.
24. Dat blijkt wel uit het **Bevolkingsreg. 1581** en het **Reg. Vetus** ter plaatse. In **Gerechtsdagb. A**, fol. 329 (17 jan. 1585, **Jan Adriaensz.**) is sprake van „zeekere fondament vande dormptor des **convents vande witte nonnen**”, en fol. 411 (17 apr. 1586, **Christiaan van Lubeec**): „**daer alsoch** eenich getimmerte van een kelnaer staende”; zie ook in **Introd. Nr. 4178 (DZ. IV, 60)**.
25. Zie **Gerechtsdagb. A**, fol. 474 (20 nov. 1586): „**Betimmering van des universiteitspleyn**”; „tot **costen vande stat** te doen besteden huyskens te maecken, zoo in den nonnen **steech** als **opte** achtergracht, tusschen de huysingen die de pedellen **bewoonen**”.
26. Zie **Keg. Vetus 1**, fol. 121 en 116v, en **Tresoriersrek. 1593**, fol. 34-34v.
27. Zie hierover **Introd. Nr. 4178 (DZ. IV, 60)** en **Nr. 336 (DZ. 11, 22)**. De **transportacte** van het voor de **Cruydhof** bestemde terrein staat in **DZ. 11, 18 (Introd. Nr. 332)**; het transport geschiedde pas op 9 febr. 1590 en op 26 apr. 1590 verzochten curatoren om verandering van de acte, zie **Gerechtsdagb. A-2**, fol. 282v.
28. Blijkens **Introd. Nr. 985 (DZ. IV, 56)**.
29. Over deze bestrating, zie **Introd. Nr. 934 (DZ. IV, 33)**.
30. Volgens het bestek kwam deze muur loodrecht te staan op de scheidsmuur tussen **academieplein** en **Cruydhof**; van die muur liep hij naar de zuidwestkant van de trappen, die in de Nonnenkerk naar de bovenste leesplaatsen leidden; zie **Introd. Nrs. 337 en 339 (DZ. IV, 23 en 27)**.
31. De toenmalige senaatskamer lag ongeveer op de plaats van de huidige faculteitskamer sociologie. De toegang via het pedelshuis blijkt uit **Res. Cur. van 8 febr. 1598** (**Bronnen**, blz. 119) en uit **Introd. Nr. 1032 (DZ. IV, 71)**, waar een reparatie aan de deur van de senaatskamer wordt vermeld tussen reparaties aan het pedelshuis.
32. Zie **Introd. Nrs. 929 en 985 (DZ. IV, 28 en 56)**.
33. Op 8 aug. 1588, zie **Introd. Nr. 476 (DZ. II, 94)**.
34. Zie **Introd. Nr. 911 (DZ. IV, 22)**. Ik vermoed dat het een binnenvenster was, in de muur tussen Nonnenkerk en pedelswoning.
35. Zie **Introd. Nr. 913 (DZ. IV, 23)**.
36. Zie **Introd. Nr. 915 (DZ. IV, 23)**. Voor de op 16 jan. 1571 geboren **Jan van der Does jr.**, zie **N.N.B.W. VI**, 429, en **Introd. Nr. 433 (DZ. 11, 72)**. Cf. aant. 52.
37. Van „heele delen lanck, in ’t voorhuys, met noeten inde **muyr**”; zie **Introd. Nr. 1043 (DZ. IV, 79)**.
38. Blijkens **Introd. Nrs. 1062 en 1066 (DZ. IV, 83 en 84)**.
39. Zie **Introd. Nrs. 915 en 1032 (DZ. IV, 23 en 71)**; over een kantoor wordt **Pas** gesproken in 1595, zie **Nr. 5026 (DZ. IV, 103)**.
40. De keuken, **Introd. Nrs. 4038 en 4039 (DZ. IV, 4)** en **A.C. 39, nr. 8** (cf. **Nr.**

- 474; DZ. II, 92); de kelder vloeren met oude estriken, Nr. 985 (DZ. IV, 56); de zolder, Nr. 1032 (DZ. IV, 71).
41. Zie bijv. Introd. Nrs. 4038, 4039, 922, 971, 1066 en 1904 (DZ. IV, 4, 26, 50, 84 en 91), en Nrs. 474 en 475a (DZ. II, 92 en 93).
42. Zie bijv. Introd. Nrs. 4039, 902, 985, 1029 en 1032 (DZ. IV, 4, 18, 55, 69 en 71).
43. Zie over hem in Introd. Nr. 735 en bij Nr. 330 (DZ. II, 18).
44. Het antwoord op zijn verzoek, zie Introd. Nr. 737.
45. Zie hierover **Burgem. Dagb. A**, fol. 43 (8 apr. 1590) en *Gerechtsdagb. A-2*, fol. 278 (9 apr. 1590).
46. Doorgaans werden huizen gehuurd vanaf resp. tot 1 mei of allerheiligen (1 nov.).
47. Dit was sinds 1577 gevestigd in het Barbaraklooster, zie aant. 9.
48. De vraag was of het benoemingsrecht aan curatoren of aan de senaat toekwam; zie Introd. Nr. 1154 (DZ. IV, 152).
49. Naar ik meen was Claes Buyzer vrijgezel (zie zijn testament in *Recht. Arch. 76D*, fol. 35v), maar Elsevier had een groot gezin. Blijkens *Gerechtsdagb. A*, fol. 419v (8 mei 1586), verzoekt hij vergeefs tussen de academie en Hoogeveen aan het **Rapenburg** een huis en winkel te mogen maken, „ten eynde hii met zijne huysvrouw ende zeven kinderen souden mogen schuylen”; zie ook *N.N.B.W. IX*, 238.
50. Blijkens Introd. Nr. 479 (DZ. II, 95); wel zou hem weer ordonnantie op de rentmr. worden verleend.
51. Zie Introd. Nr. 961 (DZ. IV, 44): „nu ter tijt mit alle winden trect ende goet is”. Opvallend is hier het contract van aanneming van werk; meestal betaalde de principaal het materiaal en aan de ambachtsman zijn dagloon. Over de pomp, zie Introd. Nr. 479 (DZ. II, 95).
52. Jan **Orlers**, *Beschrijvinge der stadt Leyden*, 1614, blz. 150, vermeldt voor de bibliotheek „een sekere kamer inde huysinghe der Universiteyt annex”; blijkens Introd. Nr. 4234 (DZ. I, 145) stond ten minste een boekenkast bij de pedel. Zie ook Nrs. 113 (DZ. I, 71) en 919 (DZ. IV, 25). Mogelijk heeft het verstreken van de sleutel aan Jan van 'der Does 'jr. (cf. aant. 36) iets met de verplaatsing der bibliotheek naar het pedelshuis te maken.
53. De acte of datum van levering aan Gomarus vond ik niet: wel wordt hii als eigenaar vermeld in *Tresoriersrek. 1596*, fol. 68 (inzake grondrente op zijn perceel).
54. Blijkens **Burgem. Dagb. A**, fol. 102v (16 nov. 1594): de tekst in Introd. Nr. 480 (DZ. II, 95).
55. Stadsmetselaar was Jacob Dirxz. den Dubbelden; cf. *L. Jb. 1967*, blz. 61. Zie voorts DZ. II, 96.
56. Zie Introd. Nr. 1117 (DZ. IV, 99): „voor zijn halven zijtgevel, daer an ende in dit werck es geanckert ende gevesticht”.
57. De vermelde gegevens staan in DZ. II, 99. Een Vlaams geveltje is een als topgevel opgemetselde dakkapel. De „spannaet” is, naar ik meen, gelegen tussen de bovenkant van de muur en de daarin rustende dakspanten. Bedoeld is, dat de nieuwbouw even hoog werd opgetrokken als de beide belendende gebouwen. Blijkens *Oud Belastingb. A* 11, fol. 262v, was het huis van Gomarus, de opvolger van Jacob Andriesz., 2 hoog; cf. aant. 31.
58. Zie hiervoor Introd. Nr. 1117 (DZ. IV, 98). Het aldaar genoemde „Bestec” uit A.C. 150, sub 1594, is gelijk aan dat in *Secr. Arch. 11*, nr. 5222, en heeft geen betrekking op het pedelshuis; cf. Nr. 480 (DZ. II, 95). Voor de verbouwing zijn 16.000 dubbele hardstenen gebruikt, 2 Naamse sommers, 4 Noordse balken, ribben, kaparaven en 8 hoeden kalk; voorts 4 ramen, 89 voet glas, lood, dakpannen, estriken etc.; zie nog Introd. Nr. 5026 (DZ. IV, 102). Voor de terminologie, zie Van Dale en, tevens voor de werkwijze, H. Janse, *Bouwers en Bouwen in het verleden*, 1965.

59. Zie Introd. Nr. 5021 (DZ. IV, 102). Er is nog voorgeslagen om **Dirc Outgaertsz.** Cluyt, de helper van Clusius, de bewoning te geven, maar daarvan is kennelijk niets gekomen.
60. Zie Introd. Nr. 5071 (DZ. IV, 104) en Bronnen, Bijl. nr. 305. De door P. C. Molhuysen in Pallas Leidensis MCMXXV, blz. 314, geuite veronderstelling is onjuist; zie Oud Belastingb. A 11, fol. 263 en 262a, en Schoorsteengeld 1606, fol. 163v-164.
61. Blijkens Bronnen, blz. 113 (10 aug. 1598), 119 (8 febr. 1599) en 122 (6 nov. 1599). Een afbeelding van de, vermoedelijk inmiddels weer gewijzigde, woning van de professor **botanices** in 1743, van J. J. Bylaert, is in Gem. Arch., Pv. 13541; zie ook bij P. Jorissen, Het chemisch laboratorium . . ., 1909. Pieter Paaw was in de eerste plaats anatoom, maar toen Paludanus (Introd. Nr. 1137; DZ. IV, 144) niet naar Leiden wilde komen, werd hij tevens met het in gereedheid brengen van de Cruydhof belast; zie Bronnen, blz. 71 (12 mei 1592).
62. Over deze woning, zie ook mijn „**Thuysken van Stalpaert**”, opgenomen in KZ, blz. 24 en v.
63. Zie A.C. 39, nr. 20: „die proprietaria versouckende ‘t **genut** van **haer huysinge**, achtervolgende den **pays**”, naar ik meen, de Pacificatie; cf. aant. 12.
64. Blijken-de in A.C. 39, nr. 20, opgenomen copie van het rekest met de #apostille van 6 aug. 1580 en de ordonnantie op de rentmr. van 26 apr. 1581; zie ook Introd. Nr. 1496 (KZ, nr. 1). Het perceel staat in Pleyte, kaart 3, tussen Diefsteeg en Kerksteeg, thans oostelijk deel van Breestr. 85.
65. Zie Bevolkingsreg. sept. 1581, fol. 80; thans het zuidelijk deel van Rapenburg 12, met achterhuis aan de Voldersgracht (Langebrug); zie Pleyte, Bijlagen 25 en 14 (Cosmus de Pietmutois = Cosmo de Pescarengis). Blijkens Introd. Nr. 1497 (KZ, nr. 6) had Stalpaert hier het gebruik van een benedenkamer met keuken, een loods en een bovenkamer, tegen 25 gl. per jaar.
66. Dit blijkt uit de specificatie onder zijn rekest van mei 1584, opgenomen in A.C. 39, nr. 20.
67. Zie Introd. Nr. 1498 (KZ, nr. 7): „de toonder zal hebben **Pacientie**”.
68. Zie zijn rekest van mei 1584 (A.C. 39, nr. 20), waarin hij klaagt dat Claes **Buyzer** wel een dienstwoning heeft, „hoe wel den selve om sijnder ouderdomme in alle saecken gespaert wert **ende** den suppliant, **pedellus** iunior, in alles gewillich es”. Hierbij ligt nog een kwitantie over ontvangst van 12 gl. 10 st. van de rentmr., ten laste van Stalpaert's wedden, getekend 8 juli 1582 door Anna Sandelyns en Alyda **Bertel** (cf. Gerechtsdagb. A, fol. 183v, 6 dec. 1582). Op 14 mei 1584 kreeg Stalpaert ordonnantie van 25 gl. „tot subventie van zijne huyshuyren”; zie Introd. Nr. 4043 (KZ, nr. 12).
69. Zie Introd. Nr. 110 (DZ. I, 69) en Nr. 1496 (KZ, nr. 1).
70. Het bedoelde complex ziet men op Pv. 1010; zie Afb. B.
71. Zie Gerechtsdagb. A, fol. 297 (23 aug. 1584) en 329v (24 jan. 1585); afschriften in KZ, nrs. 14 en 15. De betreffende stukken bevinden zich in Secr. Arch. 11, nr. 5427. Hierin is ook de copie van de commissie van 14 nov. 1576, waarin nog wordt verwezen naar de acte der heren Staten 's lands van 23 febr. 1576; cf. Gerechtsdagb. A, fol. 36v (8 mrt. 1576).
72. Het door Verhorst, **Oldenbarnevelt**, Andries Schot en Symon **Fransz. van Merwen** getekende huurcontract is in Secr. Arch. II, nr. 5427. De huur zou lopen tot „**wederkeeren** vande religiosen in heure conventen”, met verwijzing naar de Pacificatie.
73. Een copie van dit transport heeft Jan van Hout geschreven onder het in aant. 72 genoemde huurcontract.
74. Oude Huych van Alckemade had zijn huis aan het Rapenburg, noordelijk naast de witte nonnen. In de rekening van Henrick van Brouhoven, ontvanger der

- nachten van Riisoorde in 1568-1570 (**Secr. Arch.** 1, nr. 1760, fol. 41v), wordt „**confiscatie** der goeden van Huych van Alckemade” gemeld. **Doch** in 1575 heeft hij er weer de beschikking over, blijkens zijn bezwaring met losrente; zie **Waarboek E.** fol. 312v (19 oct.) en 325 (13 nov. 1575). Wanneer Gerard **Hoogeveen** eigenaar is geworden van het huis van Alckemade, is mij niet uit een transportacte gebleken; zijn weduwe, Aeffgen Aelbrachtsdr., verkoopt het huis op 11 mei 1583 **aan Ferdinandus Jacobsz.** uit Middelburg, transport op 2 aug., zie **Waarboek K.** fol. 218v.
75. Dit stond in het huurcontract van 8 jan. 1577 (**Secr. Arch.** 11, nr. 5427); „sul-len houden in guede reparatie **ende** ooc maecken alle die cosinen, deuren **ende** elaesen, die daer inne gebroken **ende** geramponneert”; zie voorts Gerechtsdagb. A, fol. 329v (KZ, nr. 15).
76. Zie Pv. 1010, Afb. B. en Gerechtsdanb. A, fol. 329v-330.
77. Een Memorie der verschotten is in **Secr. Arch.** 11, nr. 5427. Zie ook het in aant. 78 vermelde stuk.
78. Een copie van dit rekest, met apostillen van 13 nov. 1578 en 4 febr. 1579, is in **Secr. Arch.** 11, nr. 5427. De ligging buiten het „viercant” was in de strijd tegen de weduwe Hoogeveen een belangrijk punt.
79. Op 7 dec. Zijn testament van 7 nov. 1580 is in Not. **Arch.** nr. 43 (Jan van Hout).
80. Bij de inspectie op 26 april; cf. aant. 69.
81. Zie Introd. Nr. 1499 (KZ, nr. 11); hier is vermeld het huisje, „’t welc mit riet es gedect”.
82. Zie Gerechtsdanb. A. fol. 297 (23 aug. 1584) (KZ, nr. 14).
83. Blijkens Gerechtsdagb. A, fol. 287v (22 juni 1584) (KZ, nr. 13).
84. Zie Gerechtsdagb. A, fol. 330, in margine (KZ, nr. 15, i.f.). Ter instructie van het gemeentebestuur zal Symon **Fransz.** van Merwen de plattegrond van het achterhuis van Hoogeveen hebben getekend; deze tekening is in Pv. 1010 (Afb. B); in dorso staat: „**Ontfangen** van Merwen. 31 Januarii 1585. Journael 329 verso”. Als lengte van de **scheidingsmuur** staat op de tekening vermeld 5 • 8 • 8.
85. Over dit „viercant”, zie aant. 78. Op Pv. 1010 wordt het gevormd door B, C, D en een deel van A.
86. Op 28 febr. 1585, blijkens Gerechtsdagb. A, fol. 330, in margine (KZ, nr. 15, i.f.). In **Secr. Arch.** 11, nr. 5427, bevindt zich een plattegrond, getekend door Jan Pietersz. **Dou** op 17 febr. 1607, waarop de scheidsmuur recht door loopt, tot aan de straat bij de Achtergracht, **en van** het huisje ziet men alleen het binnen het „viercant” liggende deel.
87. De afmetingen kan men uit Pv. 1010 afleiden. Op 21 mrt. werd tot het gereed maken van het huisje besloten, op kosten van de universiteit; zie Gerechtsdagb. A, fol. 338 (KZ, nr. 19).
88. Zie Introd. Nr. 4050 (DZ. IV, 8); deze ordonnantie vermeldt er niet bij dat de leveranties en de arbeid de pedelswoning betreffen, maar dit is wel zeer waarschijnlijk, gezien de plaats in het handschrift, bij andere ordonnanties, die het wel vermelden, en de opgegeven tijd waarin de werkzaamheden plaatsvonden. Van de hoeveelheid stenen kon ongeveer 40 vierkante meter steens-muur worden gemaakt. De kosten van de door Hoogeveen gemaakte scheidsmuur, ruim 117 gl., staan in de Memorie, opgenomen in **Secr. Arch.** 11, nr. 5427.
89. Zie Introd. Nr. 4045 (DZ. IV, 5), tamelijk gedetailleerd.
90. Zie Introd. Nr. 4046 (DZ. IV, 6); voor het ijzerwerk, zie Nr. 4047.
91. Op 25 of 26 sept. 1586 promoveerde hij in de medicijnen; zie Bronnen, blz. 44, en Bijl. blz. 467.
92. Zie Introd. Nr. 1501 (KZ, nr. 25). Op 18 sept., toen hij curatoren en burgemrn. „**hertgrondelicken bedante** van dat zij hem tot noch toe vergunt hadden den dienst van het pedelschap, **ende** zulk middel gegeven **omme** zijn studium te vervolgen”.

93. Dat Elsevier daar woonde, blijkt o.a. uit de rekening van de rietdekker, **Introd.** Nr. 924 (DZ. IV, 26), voor werk „aen 't huys daer **Loys de pedel** woont”. In mei 1586 **had Elsevier** vergeefs verzocht te mogen bouwen naast- de **universiteitspoort** aan het Rapenburg; zie **Gerechtsdagb.** A, fol. 419v (KZ, nr. 23). Wel werd hem op 2.5 apr. 1587 toegestaan een winkel daar te plaatsen; zie Bronnen, blz. 51 (Introd. Nr. 747).
94. Zie aant. 7. Ik vermoed dat Elsevier in dec. 1590 naar de Nonnensteeg is verhuisd.
95. Zie **Introd.** Nrs. 475a (DZ. 11, 93), 902, 922, 924, 964b, 971, 1046, 1066 en 1109 (DZ. IV, 18, 26, 27, 46, 50, 79, 84 en 95).
96. Over de bestemming van de ledige plaats tot Cruydhof, zie Bronnen, Bijl. nr. 122 (17 mrt. 1587), voorts **Gerechtsdagb.** A, fol. 536v (25 mrt. 1587) (KZ, nr. 28), en Van **Mieris**, blz. 548; zie ook H. Witte, ‘s-Rijks Academietuin te Leiden, 1887, blz. 10. Voor de transportacte, zie **Introd.** Nr. 332 (DZ. 11, 18); de oorspronkelijke datering van de acte was 13 juli 1587, doch deze is veranderd in 9 febr. 1590 (cf. aant. 27). Overigens heb ik de acte in geen enkel transportregister kunnen vinden. Het Leidse Grachtenboek, kaart 23 (3 juli 1587), toont „**stats** ledich plaetse vande universiteit”, waarbij „**stats**” er kennelijk later is bijgeschreven; op het daarnaast liggend perceel, aangeduid als „de stat, 3 - 9 - 0”, stond het „**molckenhuys**”. Zie ook KZ, Afb. E; dit gedeelte ontbreekt in **Pleyte**.
97. Zie **Gerechtsdagb.** B, fol. 49 (3 jan. 1591); de tekst staat in **Introd.** Nr. 1176 (DZ. IV, 165).
98. Zie **Gerechtsdagb.** B, fol. 49v (3 jan. 1591).
99. Zie **Gerechtsdagb.** B, fol. 67v (21 febr. 1591) en 84v (4 apr.), en de stukken in A.C. 39, nr. 139; cf. DZ. IV, 165.
100. Blijkens **Introd.** Nr. 4246 (DZ. 11, 23).
101. Het voorstel om Cluyt te **beroenen** staat in Bronnen. Bijl. nr. 264; de acte van aanneming, van 8 mei -1594, in **Introd.** Nr. 314 (DZ. II, 5). **Clusius** was invallide; zie over hem, F. W. T. Hunger, Charles de l'Escluse, 1927 en 1943.
102. Voor de toezegging, zie DZ. 11, 7: „bewoninge in off omtrent de voors. hoff van zeeckere huys **ende** getimmerten”.
103. Het verslag der bespreking met burgemeesteren, zie **Introd.** Nr. 313 (DZ. 11, 5); zie voorts **Introd.** Nr. 4280 (DZ. 11, 9). betreffende het geschikt maken van de woning, „**ooc omme eenige costgangeren te houden**”.
104. Dat Bailly de woning aan de Achtergracht heeft verlaten, blijkt uit **Introd.** Nr. 4280 (DZ. 11, 10): „**ter plaetse daer den jongen pedel heeft gewoont**”. Dat hij in het begijnhof is gaan wonen, blijkt uit **Introd.** Nr. 1178 (DZ. IV, 166): „**de regenten van den grooten Hoff, door wiens natiouse toelatinge . . . bewoninge . . . es vergont**”. Daar zullen ook de dakvensters zijn gemaakt, opdat Bailly zijn kunstpers kon gebruiken: cf. Bronnen, blz. 93 (24 mei 1595); **mijn** mededeling hierover in KZ. bl. 31, is **onjuist** gebleken.
105. Of Cluyt de voormalige **pedelwoning** aan de Achtergracht heeft betrokken, is de vraag. Blijkens **Introd.** Nr. 4280 (DZ. II, 10), dat per abuis in het register van het Staten-College (A.C. 127) is opgenomen op 12 dec. 1594, heeft Cluyt verzocht, „**dat zijne bewoninge mocht werden gevordert ende bereyt gemaect**”. Geresolveerd werd, dat men hem in de pedelwoning „**zijn logys zal doen bereyden**”, en als hij liever elders wil wonen, dat men hem „**zeeckere penningen jaerlicx toeleggen**” zal. Op 10 febr. 1595 stellen curatoren voor, hem **jaarlijks** 100 **nl.** daarvoor te betalen, op welk aanbod hij is ingegaan; zie **Introd.** Nrs. 319 (DZ. II, 12) en 5021 (DZ. IV, 102). Waar Cluyt dan is gaan wonen, kan blijken uit A.C. 41, nr. 39 (**Introd.** Nr. 5024; DZ. 11, 14), waarin hij op 8 febr. 1596, „**hebbende de huysinge aende noortzijde aldernaest den voorscreven hoff**”, vraagt om „**een doorganck inde scheytmuer**”. Vergis ik mij niet, dan betreft het hier het voormalige „**waschuys**” met het **pannen-**

dak, noordelijk naast het tot pedelswoning verbouwde „molckenhuis”; zie Pv. 1010. Na zijn dood in 1598 zal de weduwe hier zijn blijven wonen; zij verhuurde aan studenten, zeker tot in 1603, blijkens de recensielijst, sub Cornelius Bogaert (A.S.F. 26), maar zij staat niet meer in Schoorsteengeld 1606. In Oud Belastingb. A. II, fol. 261v, is de voormalige pedelswoning het tuinhuis van de Cruydhof; de achtergevel er van ziet men rechts op de prent van J. C. Woudanus (1610), Horti Publici Academiae Lugduno-Batavae cum areolis et pulvillis vera delineatio. 106. Hier moest Elsevier plaats maken voor Pieter Paaw, zie aant. 61.

LIJNCLICHE'S

A. Schematisch overzicht van de situatie (tekening van H. Bles).

B. Pv. 1010 (gedeeltelijk).

DE LEIDSE TIJD VAN H.P. BREMMER

1871-1895

door

J. M. Joosten

17 mei van dit jaar is het honderd jaar geleden dat de, zoals hij zichzelf noemde, leraar in de practische aesthetica, H. P. Bremmer, te Leiden geboren werd. In de wereld van de beeldende kunst heeft hij in de eerste helft van deze eeuw in ons land door zijn werk een vooraanstaande, zeer uitgesproken en dus ook zeer aangevochten positie ingenomen.

Het Rijksmuseum Kröller-Müller op de Hoge Veluwe, dat jaarlijks door duizenden bezocht wordt, getuigt nog altijd van die uitgesproken werkzaamheid. Het is een resultaat waarom velen hem zullen benijden, het is ook een resultaat waarop – hoe groots ook – veel zou kunnen worden afgedongen.

Zijn belangrijkste bijdrage tot het Nederlandse kunstleven is het meest verborgen gebleven. Het is zijn niet aflatende, onbaatzuchtige steun aan de kunstenaars geweest. Inderdaad, niet allen hebben op deze steun kunnen rekenen. Hij maakte zijn keuze, het was zijn kracht.

Bremmers zeer persoonlijke, zeer uitgesproken opvattingen over het door hemzelf gecreëerde leraarschap in de practische aesthetica hebben vanaf het moment dat dit leraarschap zich in Bremmers geschriften en in de gerichtheid van de bij zijn leerlingen gekweekte belangstelling duidelijk manifesteerde, naast het grote respect ook felle kritiek ontmoet. Die kritiek werd des te feller naarmate de wereld waarin het kunstleven zich afspeelde door ontwikkelingen van buiten en binnen die wereld veranderde. Zij ontlaadde zich tenslotte naar aanleiding van een kritische kanttekening van Jos. de Gruyter bij de inleiding van Bremmer in de catalogus van de tentoonstelling „Drie generaties, Jan Toorop, Charley Toorop, Edgar Fernhout”, georganiseerd door de Haagse kunsthandelaar G. J. Nieuwenhuizen. Segaar van 30 maart tot 5 mei 1937. De Gruyter plaatste deze kanttekening in zijn bespreking van de tentoonstelling in *Het Vaderland*.¹

De animositeit die, toen de storm in de pers tot bedaren was gekomen, bleef, heeft nog lang nagewerkt. Sedert Bremmers dood is zij langzaam weggeëbd.

Het is hier niet de plaats de verdiensten en de tekortkomingen van **Bremmers** werk te analyseren, tegen elkaar af te wegen en tot een beeld samen te voegen. Het Leids Jaarboekje is bij uitstek de plaats waar het materiaal kan worden aangedragen om antwoord te geven op de vragen, waar kwam Bremmer vandaan, welke en hoe was de wereld waarin hij zijn vorming kreeg en hij zichzelf vormde, wie waren zijn vrienden en contactfiguren die tot die vorming hebben bijgedragen.

Bij het zoeken naar antwoorden op die vragen viel er licht op een periode in het Leidse kunstleven, die de moeite van een onderzoek waard is. Ook Leiden heeft een bijdrage geleverd tot de vernieuwing van de kunst in de negentiger jaren van de vorige eeuw, die wordt aangeduid met **Art Nouveau**, **Jugendstil** of, en dan met het oog op de specifieke Nederlandse uitingen, **Nieuwe Kunst**. Deze bijdrage kwam vooral tot uiting door de activiteiten van **Kees Verster**, heraldicus, kunstkritikus van **Bet Leidsch Dagblad**, de een jaar jongere broer van de schilder **Floris Verster**, die van januari 1893 tot mei 1898 conservator van het Stedelijk Museum De Lakenhal is geweest.

Musea waren in Leiden geen onbekenden en Leiden dankte toen al veel van zijn bekendheid aan die musea. Het Rijksmuseum van Oudheden en 's Rijks Ethnographisch Museum (het Rijksmuseum voor Volkenkunde) trokken bovendien juist in die negentiger jaren de aandacht van de jonge, naar nieuwe vormen voor nieuwe eisen zoekende kunstenaars. Door de activiteit van **Verster** kwam daar De Lakenhal bij. Dit museum, in 1874 geopend, was opgericht met geen ander doel dan de behuizing te zijn voor het verspreid en dikwijls weinig verantwoord ondergebrachte gemeentelijk en ander min of meer openbaar Leids kunstbezit. De schenking **Hartevelt** in 1888, waardoor de zg. **Harteveltzaal** aan het bestaande gebouw kon worden toegevoegd, bracht daarin verandering.

Op uitdrukkelijk verzoek van de schenker werd de opening van de zaal opgeluisterd met een **Invitatie-tentoonstelling**, waarvoor uitsluitend Nederlandse kunstenaars mochten worden uitgenodigd. Aldus zouden de bezoekers van de lustrumfeesten van de Universiteit van dat jaar, 1890, naast de oude ook van de moderne kunst kunnen genieten. De „**Tentoonstelling van Schilderijen, Teekeningen en Etsen van Nederlandse Schilders**” werd van 21 mei tot 1 augustus gehouden. De deelnemende kunstenaars waren door een daartoe in het leven geroepen **Keuze-commissie** uitgenodigd werken in te zenden.² Wanneer men de catalogus van de tentoonstelling doorkijkt, krijgt men de indruk dat de Commissie bij haar keuze vooral de jongeren op het oog heeft gehad en dat dus de invloed van de twee jonge Leidse schilders, **Menso Kamerlingh Onnes** (1860-1925) en **Floris Verster** (1861-1927), de vertegenwoordigers van de kunstenaars in deze Commissie, groot moet zijn geweest. **Bastert**, **Breitner**, **Van Konijnenburg**, **Van Looy**, **Matthijs Maris**, **Kamerlingh Onnes**, **Van der Valk**, **Verster**, **Veth** zijn namen die men

in die jaren niet zo gauw in de catalogi van de officiële tentoonstellingen tegenkomt en zeker niet in zo'n verhoudingsgewijs sterke vertegenwoordiging als hier. De indruk die de catalogus geeft wordt bevestigd door de kritieken. De tentoonstelling behoort tot de kleine reeks exposities die in de jaren 1890 tot en met 1892 de vernieuwingen in de kunst hebben uitgedragen en gemarkeerd. Naast de kwaliteit van het tentoongestelde werd ook algemeen de rangschikking geprezen.

In de twee jaren die volgden gebeurde er echter niets meer van die aard. De nieuwe zaal bleef ter beschikking van de eigen collectie, een op zichzelf bepaald niet te veroordelen situatie, aangezien de collectie toen waarschijnlijk voor het eerst goed te zien is geweest.

Verandering kwam hierin met de benoeming van de nieuwe conservator Kees Verster (1862-1920). Met diens benoeming tot (onbezoldigd) conservator op 14 januari 1893 werd in het Leidse museum en daarmee in het gehele zich ontlukende museumwezen in Nederland een nieuwe beleidsvorm geïntroduceerd, zo modern dat men het nauwelijks voor mogelijk houdt. Naast het conserveren van het overgeleverde oude kunstbezit begon Verster in het museum op kosten van het museum tentoonstellingen van eigentijdse kunst te organiseren. De eerste, die eind april 1893 werd gehouden en slechts enkele dagen duurde, was gewijd aan tekeningen van Vincent van Gogh, aan wiens werk het jaar tevoren door een reeks exposities al veel publiciteit was gegeven. De volgende opvallende manifestatie in de reeks tentoonstellingen die volgde, was die van werk van Jan Toorop, die van 6 februari na verlenging tot 18 maart 1894 duurde. Hoewel niet het allernieuwste werk kon worden geëxposeerd omdat dit op een tentoonstelling in Brussel was, bood deze expositie nog voldoende revolutionair werk om de meer dan 5000 bezoekers een indruk te geven welke omwenteling zich in het werk van Toorop voltrokken had. Uitgebreid met de stukken uit Brussel en met nog een aantal andere uit alle perioden werd deze tentoonstelling door de Haagse Kunstkring overgenomen, daarna in Arnhem getoond en, tenslotte, in Rotterdam door de kunsthandel Oldenzeel gebracht.

Aan het einde van het jaar 1894 bracht Verster een overzicht van de jongste Franse prentkunst, afgestaan door de bekende prentliefhedder dr. A. W. Timmerman. Vooral viel hier het werk van Steinlen op. Van de tentoonstellingen die in 1895 gehouden werden, zijn nog te vermelden die van de jonge Belgische schilders Franz Melchers, Charles Doudelet en A. Toussein, en die van de Nederlandsche Etsclub.³ De verdere activiteiten van Verster na 1895 vallen buiten het kader van dit artikel.

Tegelijkertijd was Verster ook zeer actief als lid van de Commissie Kunstbeschouwingen, die zich in januari 1893 had geformeerd en waarvan behalve Verster nog de tekenleraar W. J. Lampe en de boekhandelaar T. H. IJtsma, de eigenaar van de Boek-, muziek- en kunsthandel aan de Breestraat 156, lid waren. Kunstbeschouwingen waren sedert de 18de eeuw een

zeer gebruikelijke wijze van het onder de aandacht van de liefhebbers brengen van kunst, speciaal van tekenkunst die zich daar het best toe leende. Het waren middag- of avondbijeenkomsten met een besloten karakter waarbij de tekeningen van hand tot hand gingen. Met het opkomen van het tentoonstellingswezen in het laatste kwart van de vorige eeuw raakte de kunstbeschouwing meer en meer in onbruik. Zij kreeg door de activiteiten van de Leidse commissie nog een laatste glansrijke opleving, zij het dat de Leidse bijeenkomsten niet meer dat besloten karakter hadden en de presentatie die van een tentoonstelling was wanneer men afgaat op de besprekingen in de kranten. Met de twee maal vier bijeenkomsten die in het tijdvak februari 1893-februari 1895 werden gehouden heeft de commissie het Leidse publiek de gelegenheid gegeven aan de hand van goede keuzen kennis te nemen van de jongste ontwikkelingen in de Nederlandse kunst: werk van G. H. Breitner, I. Israëls, Fl. Verster, Ed. Karsen, J. Veth, Jan Toorop, Thorn Prikker, Van Daalhoff, Dijsselhof, Theo van Hoytema werd regelmatig vermeld op de uitnodigingskaarten en in de programma's.⁴

Naast deze meer spectaculaire, dienstverlenende, Leidse bijdrage tot de vernieuwing van de kunst in de negentiger jaren moeten de activiteiten van twee kunstenaarsgroepen genoemd worden: die van Bremmer en zijn vrienden en die van de keramikus W. C. Brouwer en de boekbinder J. A. Loebèr. De groepen volgden elkaar in tijd op. In tegenstelling tot de activiteiten van de eerste groep, die zich voornamelijk binnen de eigen kring afspeelden, heeft de tweede zich onmiddellijk sociaal opgesteld. Haar belangstelling, een bijdrage te leveren tot de vernieuwing van de toegepaste kunsten gaf daar alle aanleiding toe. Aangezien de activiteiten van de tweede groep zich pas na 1895 afspeelden, moeten deze hier onbesproken blijven.

Over de eerste groep zijn we zeer goed geïnformeerd dank zij een uitvoerige biografie van H. P. Bremmer, die werd samengesteld door zijn echtgenote mevrouw Aleida Bremmer-Beekhuis en de titel draagt „Dienaar der Kunst”. Deze handgeschreven biografie werd door Bremmer gedeponeerd in het Gemeentearchief van Den Haag.

Aan mevrouw Bremmer, die haar man begin 1894 leerde kennen, was de taak een biografie over Bremmer te schrijven zeer wel toevertrouwd. Zij was vele jaren getuige van het rijke leven van haar man en kon zich voldoende op de hoogte stellen van de gebeurtenissen in Leiden rond 1890 om zich een verantwoord beeld te vormen van Bremmers jeugdjaren. Bovendien was Bremmer er nog zelf om correcties aan te brengen en aanvullingen te geven. Van onschatbare steun zullen zeker de door Bremmer met zorg bewaarde aan hem gerichte kunstenaarsbrieven geweest zijn. Mevrouw Bremmer heeft deze brieven in een tweede manuscript, getiteld „Brieven van Kunstenaars aan H. P. Bremmer” gebundeld en van een commentaar voorzien waarin zij de relaties van Bremmer met de betref-

fende kunstenaar toelichtte. Ook dit manuscript werd met de brieven door Bremmer in het Haagse Gemeentearchief gedeponeerd.

Het geschrift van mevrouw Bremmer is een eenvoudig, onopgesmukt verslag zonder enige literaire pretentie, *anecdotisch*, maar toch vol informatie over de diepere, boeiende achtergronden vanwaaruit Bremmers actieve leven gevoed werd en die daar de zin aan gegeven hebben. Er spreekt uiteraard grote bewondering uit voor dit leven en soms is er een toon van rechtvaardiging die doet vermoeden dat de behoefte tot het schrijven werd ingegeven door de kritiek op Bremmers werk die zo fel tot uiting kwam naar aanleiding van de tentoonstelling „Drie Generaties” bij de Kunsthandel Nieuwenhuizen Segaar in 1937.

Mede om alle eer te geven aan mevrouw Bremmer laten we hier haar tekst die de Leidse tijd van Bremmer beslaat, integraal volgen in de oorspronkelijke spelling. In een negental toelichtingen is op een aantal punten nader ingegaan. Aan de hand van eigentijdse bronnen konden een aantal aanvullingen en verduidelijkingen worden gegeven.

Moge met deze publicatie de stoot zijn gegeven voor een uitgebreidere studie over H. P. Bremmer. Nu allerwege met steeds meer nadruk de problematiek van de kunstzinnige vorming en van het kijken naar kunst aan de orde wordt gesteld, is een onderzoek naar de verdiensten van Bremmer in deze wel op zijn plaats.

Ik dank hier in het bijzonder de heer Floris Bremmer te den Haag en de ambtenaren verbonden aan de Gemeentelijke Archiefdiensten van den Haag en Leiden voor hun hulp bij mijn onderzoek.

Uit de Jeugdijaren

Hendricus Petrus Bremmer werd 17 Mei 1871 geboren te Leiden, waar zijne ouders eigenaren waren van hôtel „Rijnland” in de Steenstraat aan de Beestenmarkt (Afb. 9).⁵ Van zijn 8ste tot zijn 15de jaar was hij intern leerling van het instituut St. Louis te Roermond. Er werd daar uitstekend onderwijs gegeven, de lichamelijke verzorging liet niets te wenschen over en evenmin ontbrak het aan ontspanning en oponthoud in de vrije natuur.

Desondanks is er in zijn verder leven nooit zóó’n druk op hem uitgeoefend als in die jaren. Hij hoorde tot die kinderen wier behoefte om grootendeels aan zich zelf overgelaten te worden uit zoo’n innerlijke noodzaak voortkomt, dat zij het kostschoolleven nauwelijks verdragen. Hij klaagde niet, begreep dat het niet anders kon en berustte. Maar telkens als er nieuwe leerlingen kwamen onder wie hij veronderstelde dat er een hetzelfde ondervond als hij, trachtte hij te bemoedigen en de weldadige werking straalde op hem zelf terug.

Het laatste jaar van zijn verblijf ontving hij privaat Godsdienstonderwijs van een pater-jezuit. De jonge twijfelaar kreeg toen ruimschoots ge-

legenheid zich in godsdienstige vraagstukken te verdiepen en hij kon zich vrijelijk uiten tegenover zijn **leeraar**, een ontwikkeld, fijnzinnig mensch. Veel heeft hij er door geleerd en begrepen en werd ook zijn religieuze zin er door versterkt. Maar een dogma heeft deze vrijheidsgeest nooit kunnen omhelzen **zoomin** op godsdienstig als op kunst- of op ander gebied.

Van **nature** was hij geneigd tot de mystiek en verscheidene mystici heeft hij later bestudeerd. Franciscus van Assisi was hem dierbaar omdat die de heele **schoone** wereld dankbaar genoot als een geschenk van den Schepper. Bremmer zag in hem den eersten waren Renaissance-geest omdat hij het aardsche niet afwees als eene verhindering om zich tot het **spiritueele** op te heffen. Toen hij op 18 jarigen leeftijd Spinoza leerde kennen, bracht die hem de innerlijke vervulling. Wat hem het meest trof in diens geschriften, was de mystieke ondergrond ervan. Hij kon onmogelijk aannemen dat Spinoza langs den weg der Rede God pas gevonden zou hebben. Voor hem was het klaar dat Spinoza eerst God in zijn hart beleefd had, alvorens Diens bestaan langs den weg der Rede bijna mathematisch te bewijzen. Ging het niet **evenzoo** met het beleven en vervolgens verklaren van Kunst? „Tot het uiterste kan men een kunstwerk nooit verklaren, onze reactie erop komt direct uit het gemoed; alle verdere geredeneer is slechts een poging om deze reactie in ons voor het verstand aannemelijk te maken.”

Spinoza's invloed liet zich gedurende zijn heele leven gelden. Enkele leerlingen hebben dat gevoeld en aan Albert Verwey schijnt het niet ontgaan te zijn bij diens veelvuldige beoordelingen van Bremmers werk.

Van de kostschool in het ouderlijk huis teruggekeerd, bezocht de jonge Bremmer gedurende eenige jaren de H.B.S. Tevens nam hij les bij den Leidschen kunstschilder Kooreman totdat deze naar Hamburg verhuisde om later naar Amerika te gaan. Bremmer verwisselde toen de H.B.S. voor de Teeken- en Schilderakademie in den Haag, waar hij één jaar bleef om daarna korte tijd deel te nemen aan de teeken- en schildercursus van den te Leiden zoo bekenden heer Lampe. Deze bevielen hem in 't geheel niet en hij besloot voor zichzelf te werken. (toelichting 1)

De behoefte aan een atelier deed zich nu voelen en met drie jonge Leidsche kunstbroeders richtte hij daartoe een zolder in op coöperatieven grondslag. Van dat drietal is er één, Vijlbrief, door verdrinking om 't leven gekomen; de beide anderen Ch. Heykoop en Beuker zijn later naar Amerika vertrokken en lieten zelden meer van zich hooren. Af en toe kwam H. van Daalhoff hospiteeren, hoewel hij toen nog het vak van koekebakker uitoefende. (toelichting 2) Had Bremmer het initiatief genomen, het bleek al spoedig dat hij ook voor de rest moest zorgen. Er was wel zooiets als een beurt-regeling opgesteld, doch Bremmer verscheen steeds het vroegst en was dan wel genoodzaakt het atelier op te ruimen en, bij koude, den kachel aan te maken. „Die goeie Bremmer”, herdacht Daalhoff

nog bij gelegenheid van zijn Gouden Bruiloft, „hij wreef zelfs de verf voor mij en elk van ons kwam met zijne bezwaren steeds bij hem”. Bij zijne vlugge, handige manier van werken en natuurlijke hulpvaardigheid zou dat alles zoo erg niet zijn geweest maar al spoedig werd de werkplaats een praatgelegenheid voor de vele bezoekers en toen besloot Bremmer voor zich alleen een atelier te bouwen. Plaats was er genoeg op den grooten zolder van de ouderlijke woning. Het geld om hout te koopen was hem onverwacht in handen gevallen. In het hôtél zijner ouders had een Keulsch dokter in de chemie zijn intrek genomen. Deze was te Leiden gekomen om er een albumine fabriek op te richten ten einde melksuiker enz. te vervaardigen. Die Dr. Lange was al spoedig met Bremmer bevriend geraakt en maakte gaarne gebruik van diens meerdere kijk op kunst. Zoo had hij hem opgedragen een goede Jacob Maris te koopen en het had niet lang geduurd of Bremmer was met een mooi exemplaar komen aandragen. Op den vraag van zijn opdrachtgever of hij iets voor zijne bemiddeling had ontvangen, antwoordde Bremmer ontkennend en daarop bezocht Dr. Lange persoonlijk de firma Goupil⁶ met het gevolg dat aan Bremmer genoeg geld ter hand werd gesteld om er zijn atelier van te bouwen. Dit was alzoo de eerste maal dat Bremmer als tusschenpersoon in den Kunsthandel was opgetreden, maar het zou tevens de laatste maal zijn dat hij er van die kant eene betaling voor ontving.

Het was dan ook pas veel later dat hij wederom en dan veelvuldig voor anderen kunstwerken kocht en sinds was hij tot besef gekomen van het verkeerde dat er aan die procenten vastzit. Hij vond, wilde men in een dergelijk geval betaald worden, dat dit dan door den opdrachtgever moest geschieden.

Al had Bremmer het gemeenschappelijk atelier verlaten, zijn genooten bleef hij trouw. Zijne bereidheid om te helpen, die later zulke groote afmetingen zou aannemen, kreeg al spoedig gelegenheid zich te toonen. Hij was de eerste die voor H. van Daalhoff opkwam, nl. reeds in 1891, als men in diens brieven kan lezen. Voor den ongelukkigen Vijlbrief die aan zwaarmoedigheid leed, werd hij een moreele steun door hem dikwijls bij zijn werk aanwijzingen te geven, daarbij zelf wel meeschilderend. Als gevolg hiervan, werden er, na Vijlbriefs dood, wel van diens schilderijen bij kleine kunsthandels verkocht als zijnde van Bremmer. Eén ervan werd zoowaar dezen zelf te Parijs gepresenteerd als een zeldzame van Gogh.⁷

Nog een ander vroeger atelier-genoot, Ch. Heykoop, klaagde hem zijn nood. Dat bracht hem op de gedachte aan Dr. Lange voor te stellen reclame-biljetten te laten maken. Deze ging er op in maar wou dat dan ook Bremmer aan dat werk deelnam en er mee de vruchten van zou plukken. De groote plakaten die Dr. Lange verlangde, van 1 bij 2 Meter maakten het trouwens gewenscht dat twee personen tegelijk er zich aanzetten. De voornaamste figuur daarop was een ooievaar die een baby draagt, pakjes

melksuiker te midden van groen en bloemen dienden als aanvulling; alles zeer kleurrijk en opvallend, beantwoordend aan het doel van reclame. Niet enkel in Nederland, ook daarbuiten vonden ze hun weg. De beide schilders kregen er zoo'n vaardigheid in dat ze in één uur een exemplaar konden afwerken. Een flinke belooning werd hun deel.

Bremmer legde nu de grondslag voor zijn bibliotheek. Ook kocht hij zijn eerste teekeningen en schilderstudies van Johan Thorn Prikker. Bij zijn speurtochten langs antiquairs en uitdragers behoefde hij zich niet meer zoo angstvallig te bepalen tot de laagste prijzen. In dien tijd kon men reeds voor één of twee kwartjes mooie oud-Delftsche en zelfs wel oud-Chineesche pullen koopen. Nu werd een prachtige kwan-yin, later ook door H. Borel zéér bewonderd, voor twee gulden zijn eigendom. Het atelier ging er gezellig uitzien en werd steeds meer een vereenigingspunt van jonge kunstenaars en ook andere kunstzinnige mensen: Jan Toorop, Thorn Prikker, Vijlbrief en Heykoop; Stellwagen, dr. Leuring, dr. Wansing, dr. Rozenstein, dr. Varenhorst, dr. W. Martin en de O.I. ambtenaar in spé die zoo menigmaal mensen te samen had gebracht, Schmülling, waren geregelde bezoekers. Borel was er vóór zijn vertrek naar China, een trouwe genoot. (toelichting 3)

Onder de buitenlanders die, behalve vanwege de gulle ontvangst, ook om den kunstzinnigen zoon des huizes, hôtel Rijnland verkozen boven luxeuser hotels behoorden August Vermeulen, W. Degouve de Nuncques, Henri van de Velde, Theo van Rysselberghe, Emile Verhaeren. (toelichting 4) Ook Sar Péladan nam daar eens zijn intrek bij gelegenheid dat hij door den Haagschen Kunstkring was uitgenoodigd voor een spreekbeurt. (toelichting 5) Hij verwekte veel opzien wanneer hij in de wijde, zijden gewaden zijner Orde zich in Leidens straten vertoonde of aan het strand en in de Kurzaal te Scheveningen. Bij het afscheid vereerde hij zijn gastheer zijn portret als magiër met de opdracht: „A Henri Bremmer en souvenir de mon passage à Leyde et dans la certitude de le voir bientôt briller parmi les peintres de la Rose-Croix” (afb. 12).

Uit de lange gesprekken door het tweetal gevoerd had Péladan eigenlijk moeilijk die zekerheid kunnen verkregen hebben, maar wel zal hem een vreugde geweest zijn de waarachtige belangstelling welke Bremmer voor het streven van dat Genootschap aan den dag lei. Een twintig jaar later schreef hij bij een werk van Fra Angel (afb. 3 van de 1ste jaargang „Beeldende Kunst”): „De beweging tot verlevendiging van de Katholieke mystieke kunst is ingeleid circa 1892 toen Sar Péladan zijn eerste tentoonstelling van de Rose-Croix opende en die als oppositie tegen het materialisme en naturalisme bedoelde. Haar invloed liet zich nog gelden bij de latere Broederschap „La Rosace”, eene ernstiger vereeniging. Bij Péladan was er een aesthetisch mishagen tegen wat een naturalistische kunst in enkel uiterlijk aanschouwen bracht; bij de leden van „La Rosace” is het een

vroom, religieus voelen dat het verlangen tot een nieuwe Kunst heeft doen ontstaan. Bij dienaren van een Godsdienst die edele ideeën in beeld willen brengen en adel van voorstelling, is originaliteit bijzaak."

Nog in een ander opzicht trad Bremmer op als hoeder voor zijn jeugdige Leidsche genooten, als ze nl. met Haagsche vrienden er op uit trokken, daarbij boomende over kunst en den borrel niet vergetend. Ze hadden hem, die nooit alcohol gebruikte (kwestie van smaak en niet van principe) er gaarne bij, ook al om ze voor al te dwaze streken te behoeden en veilig weer thuis te bezorgen. Een politierapport vermeldde, dat Bremmer wel omgang had met jonge wilde schilders, doch dat hij zelf een nette, fatsoenlijke jongen was.

Van ernstiger karakter waren de bijeenkomsten op Zaterdagavond in zijn atelier. Die waren aan literatuur gewijd en werden ook door H. Borel bijgewoond, die ze herdenkt in zijn brieven en dan voornamelijk om die lieve zorgen van Bremmer's zuster, Mevr. Felkamp, die wel altijd een versnapering bereid had.⁸

Behalve de „Tachtigers" werden ook de nieuwe Fransche en Engelsche dichters en schrijvers besproken en het nieuwe Vlaamsche tijdschrift „Van Nu en Straks". Wat Bremmer interesseerde, zette zich vast in zijn geheugen. Later zou hem dat te pas komen als hij beeldende kunstenaars vergeleek met gelijkgestemde dichters en schrijvers. Ook componisten betrok hij wel daarbij en de muzikalen onder zijn leerlingen waren dikwijls getroffen door zijne juiste kenschetsingen.

In het ouderlijk huis werd veel aan muziek gedaan in zoover de oudste, jong gestorven dochter, die een zéér fraaie stem bezat, veel zong en daarbij door eene jongere op de piano begeleid werd. Maar voornamelijk werd Bremmers muzikale zin ontwikkeld en bevredigd door zijne twintig jaar oudere vriendin Mej. K. Gripekoven. (toelichting 6) Deze was op jeugdige leeftijd uit Rees in 't Rijnland naar Leiden gekomen als lerares zang. Op zijn verzoek leerde ze hem voornamelijk Bach kennen en Gregoriaansche gezangen. In hare woning bracht Bremmer vele avonden door, hetzij alleen of met anderen. O.a. werden van Daalhoff en zijne vrouw er door Bremmer geïntroduceerd, wat voor den innig muzikalen van Daalhoff een groot genot beteekende. Ook Schmülling kwam daar wel zingen, Toorop zijne Javaansche liedjes fluiten. Borel hoewel goed kunnende pianospelen, schaarde zich meest bij de luisteraars. Hij bleef met haar in contact toen hij in China was en ook nog vanuit Java.

„Tante Griep" plachten al die jongeren haar te noemen. Toen zij in Augustus 1937 in den Haag stierf op 85 jarigen leeftijd, had zij op Bremmer en van Daalhoff na, al die zooveel jongere vrienden overleefd.

Bij dat alles werd het schilderen niet vergeten.

Des zomers zat Bremmer 's morgens héél vroeg tot het donker werd te schilderen of te teekenen in de omstreken van Leiderdorp. Bij nat of koud

weer werd er naar stilleven gestudeerd in het atelier. (toelichting 7)

Op eigenaardige wijze werd Bremmer in kennis gebracht met Mr. S. R. Steinmetz, die van veel invloed zou zijn op zijn verder leven. Zijn latere vriend Schmülling die hem toen enkel van de H.B.S. kende en die nu studeerde voor O.I. ambtenaar, ontmoette hem eens op straat en vroeg waar men mooie dassen kon koopen. Bremmer antwoordde zich niet voor dassen te interesseeren. (toelichting 8) Op de vraag, waar dan wel voor, luidde het antwoord: „voor Kunst bijv.“. Dat was voor Schmülling voldoende reden om Bremmer bij Mr. Steinmetz te introduceeren, als zijnde deze ook een groot liefhebber van kunst.

Deze Mr. Steinmetz, de latere Prof, was te Leiden in de rechten, in Duitsland in sociologie en ethnologie gepromoveerd en was na een veeljarig verblijf in Duitsland te Leiden komen wonen als privaatgeleerde. Behalve aan studie, wijdde hij zich ook aan sociale doeleinden. Hij behoorde tot die groep van sociologen welke het grootst mogelijk geluk van de grootst mogelijke massa als hoogste doel stellen.

Nog vóór de naam Toynbee in ons land bekend was, had Steinmetz ongeveer tezelfder tijd als Mej. Emilie Knappert⁹ al iets op touw gezet dat overeen kwam met het werk van den jeugdigen Engelschen pionier en hij had Prof. van der Vlugt er voor kunnen vinden. Aan Bremmer verzocht hij een groep werklui, voornamelijk letterzetters, teekenles te geven en hun, zoo mogelijk, eenig aesthetisch begrip bij te brengen. Gaarne gaf Bremmer daaraan gevolg en maakte daarbij gebruik van zijne, reeds aardig aangegroeide, verzameling van reproducties.

Hij was daarmee reeds begonnen als H.B.S. leerling, door zich, zoodra hij een kwartje weeggeld ontving, te abonneeren op de „Klassischer Bilderschatz“, wat hem noodzaakte zich verder van vrijwel alle andere uitgaven te onthouden.¹⁰

Belangstelling voor kunst had hij reeds vroeger getoond door tijdens de vacaties van de kostschool, herhaaldelijk de musea in Leiden en den Haag te bezoeken. De afstand naar de laatste plaats lei hij dan te voet af.

Te Leiden werd hij al spoedig de geregelde en meestal eenige bezoeker van het Prentenkabinet, dat tweemaal 's weeks te bezichtigen was. De heer Philip van der Kellen kwam er voor over uit Amsterdam waar hij eveneens directeur was. Met dezen heeft hij veel over kunst gepraat en kreeg hij ook zeldzame dingen te zien, welke voor de meeste bezoekers verborgen werden gehouden.

Bremmer als verslaggever aan kranten

Door die zoogenoemde Toynbee-lessen kreeg Bremmer al spoedig ervaring omtrent de moeilijkheden die de menschen hebben om iets van kunst te zien en eenige oefening om ze er dan toch wat in te brengen.

Meerdere gelegenheid verschaftte hij zich door op tentoonstellingen te Leiden dezen of genen bezoeker die daarvan gediend bleek te zijn, iets te vertellen over het tentoongestelde. Dat was vooral van pas voor de symboliek van Thorn Prikker en van Jan Toorop, en hij, die zelf het onderwerp van geen aesthetisch belang achtte moest dan wel beginnen met de voorstelling aan te duiden en psychologisch te verklaren om daarna pas te wijzen op de fijnheid der uitbeelding.

Zijn lust om te getuigen deed hem zelfs naar de pen grijpen, een stout stuk voor iemand die schrijven vreselijk vond. Het waren vooral de uitingen van spot en afkeur ten opzichte van wie hij de baanbrekers achtte te zijn eener nieuwe kunstrichting, welke hem tot tegenweer prikkelden. En dan, afgezien van alle mogelijke propaganda, hoofdzaak was bij hem, niet zijn oordeel te zeggen, maar de menschen tot de kunst te brengen. Het volgende kan als voorbeeld dienen: „Japansche Prentenboeken. De Heer IJtsma zond mij zeven Japansche prentenboeken ter inzage, waarvan ik uit ieder boekje een prent wil beschrijven, om hen die de weelde en het genot van zulke prenten te zien nog niet kennen, er op te wijzen hoe mooi dat is. Als nu de Heer IJtsma ze voor zijn raam wil plaatsen zoodat iedere prent goed zichtbaar is, dan hoop ik, dat mijn schrijven eenigen van de gedachte, dat dit enkel curieus is, af zal brengen. . . . – Een Karper. In de zachtblauwe tinten van het water komt een karper aangezwommen. De visch met den kop naar voren toe, gaat met den staart verloren in den toon van het water. Maar de kop, goed zichtbaar, is vooral met een mooie opmerkzaamheid geteekend . . . men zal zich verheugen het stille aanzwemmen van zoo'n visch te zien en ziet eens die kop, hoe mooi dat alles opgemerkt is, den spitsen bek en dat oog waar achter de fijne schubben. . . . ge zult U nog nooit zoo mooi een visch gedacht hebben. En als ge dit alles goed beziet en U verheugt over het schoone ervan, dan zult ge nog een verrassing hebben, want ziet goed, in de verte komt nog even zichtbaar een paling door het water aangezwommen, die met de slanke gratie van zijn lange lichaam even onder de kop van den karper doorzwemt.”¹¹

Het was typeerend voor Bremmer geen naam te vermelden van den teekenaar, noch iets over Japansche kunst in 't algemeen; het was hem er enkel om te doen „oogen te openen voor schoonheden waaraan die tevooren blindelings waren voorbijgegaan.”

Voor twee bladen, „de Controleur” en „Het Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage” schreef Bremmer wekelijks kunstbeschouwingen sinds einde 1893 tot begin '95. (toelichting 9)

In die dagen, toen kunsthandelaars nog niet geregeld voor het publiek toegankelijke tentoonstellingen hielden, gebeurde het wel dat een of andere boekhandelaar prenten of een schilderij voor zijn raam plaatste. Te Leiden toonde de heer IJtsma daarbij veel kunstzin en dit had Bremmer's opmerkzaamheid gaande gemaakt. De heer IJtsma exposeerde wel eens

een schilderij nadat Bremmer geklaagd had, dat het op eene tentoonstelling slecht te zien was geweest en ook van Floris Verster wilde hij iets toonen.

Nadat Bremmer eenige artikelen had geschreven over „Christelijke Kunst in de Middeleeuwen” en daarop had laten volgen een kritiek op „Christelijke Kunst in onzen tijd”, kwamen er bij de redactie van het „Dagblad van Z.Holland” heel wat klachten in van R.C.zijde en vanaf den kansel werd den schrijver een berisping toegediend. Als gevolg daarvan werden de artikelen vanaf Februari 1894 ondertekend met A.H. en de nieuwe (?) criticus diende zich aan met de belofte: „... nooit afkeurend over eenig werk te zullen schrijven, behalve wanneer ik dit strikt nodig mocht achten (aangezien) mijn voorganger dit te brutaal deed en het met zijn ontslag moest bekoopen. . .”.

Doorzichtig was dit genoeg want A.H. schrijft in dezelfde trant en toont dezelfde sympathieën als H.B. en herhaalt eene opmerking: „Dat Rembrandt de colorist der zeventiende en Verster de colorist der negentiende eeuw, beiden van Leiden geboortig, nog geen van beiden in de stedelijke verzameling vertegenwoordigd zijn, . .”.

In Februari 1894 was er in de Lakenhal werk van Jan Toorop te zien. De bekende heer Harteveld, dezelfde die zijn groote collectie schilderijen aan de Lakenhal zou vermaken, had zich afkeurend over die tentoonstelling uitgelaten in het Leidsch Dagblad. Dit deed Bremmer er uitvoerig op ingaan, alle werken in een reeks van artikelen analyseerend en er de symboliek van verklarend. Nog vollediger kon hij Toorop? werk beschouwen toen een veel completer tentoonstelling werd gehouden in den Haagschen Kunstkring, welke hij besprak in twee lange artikelen in „De Controleur” van 28 april en 19 mei 1894.

In „De Controleur” van 14 Augustus [dit moet april 1894 zijn] heeft Bremmer het over „Moderne Kunst” en herinnert er aan hoe het „nieuwe” altijd meerendeels gek werd gevonden, daarbij vele voorbeelden noemend en hij eindigt met te zeggen dat realistische kunst maar gedurende een kleine tijd de overhand gehad heeft. [. .]

Toen August Vermeylen weer eens te Leiden vertoefde en eenige dier artikelen las, luidde zijn oordeel: „Gij schrijft gelijk een zwijn, doch men zal U begrijpen.”

[. .]

Er was er één die met volle instemming van Bremmer's geschrijf kennis nam. Frans Coenen schreef: „13/7/1894 . . . Op deze wijze moest er wellicht veel meer over schilderkunst geschreven worden, dan konden de tentoonstellingsverslagen gerust achterwege blijven. Groetend met oprechte hoogachting Uwe dw. Fr. Coenen.”

Deze fijne stylist en scherp criticus had blijkbaar geen aanstoot genomen aan Bremmer's stijl of althans die van ondergeschikt belang gevonden

(eigenlijk deed Vermeulen dat ook) tegenover de inhoud. „Deze wijze” om over schilderkunst te schrijven, daar ging het om, en die wijze hield in de poging om het publiek te doen meeleven met een kunstwerk, wat iets anders is dan enkel zijn oordeel er over te zeggen. Was dat niet het meest eigene van Bremmer's streven? — Toen dan ook later de redacties van beide bladen waarvan hij vast medewerker was geworden, steeds meer verlangden, dat hij van vele tentoonstellingen, ook buiten Leiden, een „verslag” zou leveren, door alle exposanten de revue te laten passeeren, toen moest hij erkennen dat zulk werk hem niet lag, daar het geen voldoende gelegenheid bood zijne lezers mee op te voeren tot het genieten van kunstwerken. Hij gaf er de brui aan en schijnt na begin 1895 niet meer in die kranten geschreven te hebben.

Eerste lessen

Mr. Steinmetz, die zoo spoedig na de eerste kennismaking, van Bremmer's paedagogisch-aesthetische gaven gebruik had gemaakt voor een sociaal doel, bezorgde hem ook zijne eerste privaatleerlingen. Hij drong er bij zijne verloofde op aan, dat zij bij Bremmer les zou gaan nemen in teekenen en in het zien van kunst. In teekenen zag hij een middel om aan de buitenwereld meer aandacht te schenken als dit jonge meisje uit haar aard geneigd was te doen. Zij was een dichterlijke natuur die van menschen en dingen meer de sfeer aanvoelde dan dat zij ze nauwkeurig waarnam en ze hield zich ook voornamelijk met literatuur bezig. Steinmetz, de groote kunstliefhebber, hoopte met Bremmer's hulp ook hare belangstelling voor beeldende kunst op te wekken en zijne warme aanbeveling deed ook zijn beide a.s. schoonzusters besluiten aan die lessen deel te nemen. Deze jonge meisjes, uit Friesland geboortig, waren na de dood hunner ouders te Leiden komen wonen om er verschillende privaatcolleges te volgen. Zij verhuisden naar den Haag zoodra eene hunner daar een werkkring had bekomen. (toelichting 10)

Zo verscheen dan de jonge leeraar in hun midden begin 1894. Hij had de vermaning meegekregen niet al te hard van stapel te loopen, goed te bedenken dat hij leeken vóór zich had, geen verzen te reciteeren of op andere zijwegen te gaan maar zich te bepalen tot zijn onderwerp. Nu daar begon het dan ook mee, maar hoe zou een jeugdig enthousiast zich in toom kunnen houden als hij gelegenheid kreeg zich te uiten over zoveel dat hem vervulde? — Zich bepalen tot zijn onderwerp, d.w.z. de meegebrachte prenten? Ze werden goed bekeken en besproken, maar hij knoopte er algemeene beschouwingen aan vast, wees op het verband met andere kunst- en andere levensuitingen, hij droeg ook verzen voor van Kloos en Gorter, van Shelly en Verlaine, het was of hij alle schoonheid die in hem leefde over zijne toehoorders wou uitstorten en hij lette er niet steeds

op of die hem in alles konden volgen. — Reeds bij de eerste prent was het hun duidelijk geworden, dat zij nog nooit een kunstwerk goed hadden aangezien. Eigenlijk had enkel de oudste van hen daartoe wel eens pogingen gedaan. Hoe gering ook de gelegenheid er voor was geweest in het Noorden van 't land, had zij die toch steeds opgezocht om daarna eerst in 't buitenland, toen in de Hollandsche groote steden, het gemis zooveel mogelijk in te halen. In 1893 had zij te Parijs den toen zoo beroemden Ferdinand Brunetière met groote welsprekendheid hooren verkondigen dat de kunst niet dan met groote schade ervan kon afwijken de natuur te imiteeren. De Grieken en de Hollanders hadden de goede voorbeelden gegeven. Doch nu begreep zij dat het om zoo geheel andere waarden ging, en tevens dat onder deze leiding het mogelijk kon zijn tot een juister begrip te geraken. Enthousiast liet zij zich daar over uit tegenover haar zusters na beëindiging der les die vele uren geduurd had. „Of zij dan alles had begrepen?” — Alles? Wie kon zooveel nieuws en schoons op eenmaal bevatten, maar zij wist nu, dat het alles zooveel mooier en rijker was dan zij ooit had vermoed.

Zij zou niet de eenige blijven die bij een eerste les terstond zoo'n diepen indruk kreeg. Velen hebben haar later verteld dat die ook voor hen een perspectief had geopend van onbevroede schoonheid en waarheid. Wel zou de leeraar in den loop der jaren door meer inzicht in het bevattingsvermogen van de meeste zijner leerlingen zich meer beperken en daardoor minder overstelpen.

Aan het einde van die eerste les had hij een vaas van de schoorsteenmantel genomen en als taak opgegeven daarnaar eene teekening te maken. Bij zijne terugkomst toonde hij zich verbaasd dat drie te samen wonende zusters zulke verschillen te zien gaven. — Eene van hen verontschuldigde zich slechts een omtrek te hebben gemaakt; ze had wel willen invullen, doch had er niet aan kunnen beginnen. „Dat komt”, zei de leeraar, „doordat U een sterk innerlijk levend mensch bent en nu moet U zich zelf geen geweld aandoen door iets toe te voegen waarvan U weet dat het er is, terwijl het U eigenlijk niet interesseert. Die omtrekslijn is gevoelig gezet; U gaat maar door met de dingen goed aan te zien en er van weer te geven wat er U in treft.” Bij een tweede vond hij dat ze karakter zag en ze moest probeeren portretten te maken van zichzelf en hare zusters. De derde verried gevoel voor kleur en ze zou wel gauw met schilderen mogen beginnen. Al spoedig kende hij haar aanleg toe, maar dan van de gevaarlijke soort, om nl. gemakkelijk iets in elkaar te zetten en zoo vlug een effect te verkrijgen, dat dan veelal voor een einddoel wordt aangezien terwijl het nog enkel een begin is. Onder aanleg verstond hij het gemakkelijk in zich opnemen en verwerken van wat anderen gevonden hebben, dus heel iets anders dan oorspronkelijkheid. „Aanleg is er genoeg in de wereld”, zei hij toen reeds, „zeldzaam is echter met dien aan-

leg iets waardevols te bereiken. Daarvoor moet de heele mensch worden ingezet.”

Steinmetz en ook anderen waren verbaasd over de resultaten van deze lessen reeds na eenige maanden. Vooral een stilleventje in enkel omtrekslijnen werd bewonderd om zijne fijne innigheid. Maar ook de met enkele halen aangegeven portretten en eenige schilderstudies, hoezeer ook nog in den aanvang, toonden wel het vermogen van den leeraar om uit zijne leerlingen te halen wat er buiten hun eigen weten in verborgen had gezeten.

Later zou hij wel meer gelegenheid krijgen iemand van zich zelf te ontdekken, eene gave welke hij in hooge mate bezat. Maar voor deze jonge meisjes dienden die teeken- en schilderlessen enkel als oefening en voorbereiding tot het beter zien van kunst; anders zou de leeraar hen nog wei strenger aangepakt hebben.

Er werden nu ook musea en tentoonstellingen bezocht en eens werd hem gevraagd werk van zichzelf te laten zien. Zwaar beladen kwam hij daarmee op een avond aanzetten. Het waren meest stillevens, doch ook enkele landschappen waren er bij en boerenerfjes, alles gepointilleerd en gezet in door hemzelf getimmerde en wit geverfde lijsten.

Bij 't weggaan liet hij een paar schilderijtjes achter, zeggend die later te zullen halen. Daarbij bevond zich een stilleven dat de oudste van hen drieën terstond zéér had bekoord. Aan de datum kon ze zien dat het was gemaakt nadat hem een groote teleurstelling had getroffen. Des te meer moest haar opvallen de blijheid die er van uit straalde en die een sterk innerlijk geluk verried. Het was of een menschenziel er haar uit tegemoet kwam in al zijn teerheid en kracht. Zij kon dat schilderijtje niet meer van zich laten gaan en zou hem vragen het te mogen koopen. — Juist was ze den volgenden morgen bezig er een plaats voor uit te zoeken, ja zelfs het op te hangen, toen de schilder, die zijn achtergelaten werk kwam halen, haar daarbij verrastte en het haar aanbood zeggend dat hij het juist voor haar had gemaakt. Voor den grooten minnaar van het stilleven was een door hem zelf zoo argeloos geschilderd stilleventje den weg geweest naar het hart waaraan hij het zijne reeds bij het eerste samentreffen had weggeschonken.¹²

Toen deze verloving bij Leidsche vrienden bekend raakte, kwam er een onthutst bij Verster om inlichtingen vragen. Hij kende dat meisje heel goed en wist dat zij . . . „O”, zei Verster, „dan is zij nu al heel goed terecht gekomen; ze kon moeilijk iemand treffen van schooner idealen vervuld als mijn vriend en dat hij vijf jaar jonger is, zal ook al niets uitmaken bij zoo'n rijpheid van geest.”

Hier eindigt het verhaal van mevrouw Bremmer over Bremmers Leidse tijd. De leerjaren zijn voorbij.

3 oktober 1895 huwde Bremmer Aleida Beekhuis. Na een lange huwelijksreis langs vele musea in België en Duitsland vestigden zij zich te den Haag. Bremmer kwam daar al gauw voor de keus te staan: doorgaan met schilderen en kunstenaar worden of doorgaan met zijn publicistische arbeid en de cursussen en docent worden. Toen hij voor het tweede gekozen had, kwam hij voor een nieuwe keuze te staan: doorgaan op de ingeslagen weg afgaand op eigen ervaring en intuïtie of eerst een kunsthistorische studie volgen. Op aanraden van zijn zwager Steinmetz wees hij na ampele overwegingen, waarbij hij zich de moeite had gegeven een aantal kunsthistorische werken grondig door te nemen, de kunsthistorische studie af. Hem interesseerde de historische feitelijkheden niet zozeer als wel het aesthetische element van het kunstwerk: „De kunstgeleerden behandelen bijna uitsluitend de geschiedenis der kunst of de onderwerpen. Maar dat maakt de kunst zelve niet uit. Het is mijn bedoeling de kunst zelve, het aesthetische, van de kunstwerken te laten zien, opdat de menschen er het juiste begrip van kunnen krijgen en er hun leven mee verrijken. Om me daar verder in te bekwamen, moet ik bij deze hooggeleerden niet zijn. De vele jaren die ik noodig zou hebben om dien titel te verwerven zouden voor mijn doel verloren tijd betekenen.”¹³

Toelichting 1

In de rapportenboekjes van de Leidse HBS uit die jaren, die zich in het Leidse Gemeente-archief bevinden, is Bremmer vermeld in die van de schooljaren 1886/7, 1887/8 en 1888/9 als leerling van resp. de 1ste, de 2de en de 3de klas. De schilder *D. L. Kooreman*, geboren te Leiden in 1858, staat in de Leidse adresboeken vermeld tot en met 1893. Over zijn werk en verdere lotgevallen konden geen gegevens worden achterhaald.^{13a}

Bremmer staat bij de Haagse Academie ingeschreven voor de cursus 1889/90 en de zomercursus M.O. van 1890. Feltkamp schrijft dat hij bij het examen werd afgewezen op de *paedagogie*.¹⁴

W. J. Lampe (den Haag 1868-1933) liet zich op 20 maart 1892 van den Haag naar Leiden overschrijven. Hij staat vanaf 1892 in de Leidse adresboeken vermeld met als beroep tekenleraar. In januari 1893 vormde hij tezamen met C. Verster en de boekhandelaar *IJtsma* de laatste Leidse Commissie voor Kunstbeschouwingen. Over wat Bremmer bij Lampe opstak, schreef hij in zijn ingezonden brief in het Leidse dagblad *De Zuidhollander* van 20 december 1894 (toelichting 9): „De heer Lampe geeft schilderlessen en is daartoe geheel onbevoegd, want hij heeft nooit geschilderde studies gemaakt, en men begrijpt wel dat wanneer men les daarin geeft, men zelf wel eens op dat gebied gestudeerd moet hebben. Ten tweede heeft de heer Lampe nooit het werk van beeldende kunstenaars bestudeerd, d.w.z. dat hij niet kan zeggen *waarom* dit of dat mooi is, en ik vind dat als men anderen wil wijzen op het *schoone* in beeldende kunst, men

de meesters van alle tijden bestudeerd moet hebben, en hun eigenaardigheden moet kunnen aantoonen. Ik ben zelf leerling bij de heer Lampe geweest en weet dus heel goed wat hij ervan weet, maar hij wist nooit iets van eenig schilder te vertellen, ik heb zelfs nooit gemerkt dat hij zich eenigzins voor schilderijen interesseerde. Op het prentenkabinet, waar een weelde van vier eeuwen in portefeuilles verborgen ligt, en dat zoo iemand in de eerste plaats moest bezichtigen, komt hij nooit. De man geeft evenwel schilderlessen, en begaat zelfs de brutaliteit om het werk van de allerjongste schilders mooi te vinden (mode)."

Toelichting 2

Over *Ch. Heykoop* en *Beuker* konden nagenoeg geen bijzonderheden gevonden worden. Mogelijk is Ch. Heykoop de C. J. H. Heykoop, die als 17-jarige leerling van de derde klas in het rapportenboekje van het schooljaar 1885/86 van de Leidse HBS vermeld staat. Hij schreef nu en dan over kunst. Van hem is de foto van Bremmer in zijn atelier die hier gereproduceerd is. (Afb. 10) Over *Beuker* kon niets gevonden worden. Er is in die tijd slechts een *Beuker* vermeld in Leiden, een predikant *Beuker*.

J. Vijlbrief (Leiden 1868-1895) staat bij de Haagse Academie ingeschreven van 1886 tot 1890. In september '87 kwam hij in de schilderklasse, waar ook Thorn Prikker deel van uitmaakte. In november van dat jaar werd Prikker echter van de Academie verwijderd. Zoals mevr. Bremmer schreef kwam *Vijlbrief* door verdrinking om het leven. Hij schilderde evenals Bremmer pointillistisch. Behalve een drietal vroege impressionistische werken, zijn er nog drie pointillistische werken van hem bekend.¹⁵

Over *Herman A. van Daalhoff* (Amsterdam 1867-1953) schreef mevr. Bremmer in het commentaar bij diens brieven in het manuscript *Kunstenarsbrieven*: „Zijn ouders verhuisden eerst naar Scheveningen, daarna naar Leiden. Zijn vader was er tegen dat hij schilder werd en toen zijn zoon 1 april 1890 trouwde, zette hij het jonge paar in een banketbakkerij te Leiden. Na een jaar gaf Van Daalhoff er de brui aan en verhuisde met zijn jonge vrouw naar Den Haag.” In de Leidse adresboeken staat hij in 1892 vermeld als banketbakker, wonende Hogewoerd 50.

In april 1892 ontving Bremmer tweemaal een verzoek om inlichtingen over Van Daalhoff van Henri Borel, die hij enige tijd tevoren had leren kennen: (datum poststempel: den Haag 15 april 1892) „Amice! Zoeven ontmoette ik op Prikkers atelier, iemand dien jij ook moet kennen. Daar wij ons zéér voor hem interesseeren willen wij absoluut zijn naam weten die wij ongelukkig vergeten zijn. De man moet „koekebakker” (maar een heusche, *van beroep*) zijn geweest, 30 jaren oud en getrouwd. Hij moet met jelui samen op het atelier hebben gewerkt indertijd. Kun je je misschien herinneren wie dat geweest is? Wij zouden gaarne zijn naam weten. Mijn adres is Elandstr. 44, waar ik dezen middag eet. Jelui schijnt

je nog al eens vergist te hebben, want die meneer had teekeningen die of-
schoon erg onhandig een heel groot artiest deden kennen. Dat heb jelui
indertijd met gezien, maar het schijnt ook een tijdje geleden te zijn”, en:
(datum poststempel: 22 april 1892) „Amice! Wel bedankt voor de inlich-
tingen. Ik ben van plan eens naar Daalhoff toe te gaan. Vertel me eens
iets van jelui en hem. Ik kom de volgende week weer eens in Leiden.”

Zijn eerste bekendheid kreeg Van Daalhoff naar aanleiding van de
enigszins badinerende berichten van de columnist van *De Nederlandsche
Spectator* in het nummer van 4 maart 1893 waarin deze, onder zijn pseu-
doniem Flanor, zijn lezers mededeelde van een enthousiast bewonderaar
over Van Daalhoffs bestaan gehoord te hebben, waarbij hem, Flanor, was
verzekerd dat er met Van Daalhoff een genie ontdekt was: „De man heet
Daalhoff, bakte vroeger brood en nu – zeker in tegenstelling met dat ma-
terieele brood – zeer immaterieele kunst. [. . .] Dat is kunst, die slechts
een gedachte afbeeldt, een reine, een goddelijke gedachte. [. . .] Ik voor
mij erken slechts twee teekeningen van Daalhoff te hebben genoten. Na-
tuurlijk zijn zij van uiterste symboliek, met groote verachting voor juiste
vormen. Het is meer de lijn, die bij den nauwlettenden en *gevoeligen* be-
schouwer de gedachte moet wekken, die den kunstenaar bezielde. Het is
kunst voor Sar Péladan, bij ons bijna uitsluitend door Thorn Prikker ver-
tegenwoordigd; want Toorop is gezonder en zelfs in de symbolieke uitin-
gen van zijn dichtgeest helderder.” Voor de kritikus van het Haagse dag-
blad *De Avondpost* was dit bericht aanleiding tot een bezoek aan de kun-
stenaar en een uitvoerig verslag daarvan in de editie van dit blad van 5
maart. Uit een bericht in *De Telegraaf* van 10 maart 1893, ondertekend
met R.S., krijgt men de indruk dat de bewonderaar, die Flanor ontmoette,
deze R.S. is geweest. In dit bericht eist deze namelijk voor zich de eer op
Van Daalhoff ontdekt te hebben. R.S. is Robert Stellwagen, die zoals hier-
onder nog zal blijken, tot de vriendenkring van Bremmer behoorde.

Zoals uit het bovenstaande blijkt deelde Van Daalhoff Bremmers be-
langstelling voor het pointillisme niet. Hij behoort tot de vroegste aanhan-
gers van het symbolisme.¹⁶

Toelichting 3

Henri Borel heeft in zijn dagboek, dat in handschrift bewaard is gebleven,¹⁷
op 19 februari 1892 verslag gedaan van zijn kennismaking met Bremmer,
die de avond tevoren had plaats gevonden. Bremmer en Borel waren met
elkaar in contact gekomen door bemiddeling van de „student Schmülling”.
E. K. L. Schmülling (Batavia 1871-. . . Honnef) volgde in Leiden de 4de
en de 5de klas van de HBS in de jaren 1888/89 en 1889/90. In oktober
1890 liet hij zich aan de Leidse Universiteit inschrijven voor de studie in
de rechten. Op 21 jaar zou hij in dienst zijn getreden van het Binnen-
landsch Bestuur van Nederlands Oost-Indië. In 1894 werd hij controleur te

Soerabaja.¹⁸ Borel was met Schmiilling meegegaan, „ofschoon nog weifelend”. Hij vond „in een heel nederig atelier op een zolder de jongelui, Bremmer en Heykoop, jonge schilders.” Veel indruk hadden deze jonge schilders niet op hem gemaakt: „Die Bremmer is nog jong en begint pas (20 jaar). Ik kan er dus niet veel van zeggen. Maar alles wat hij over kunst beweerde was louter gemeenplaats en onzin. Wat beweegt toch in Godsnaam zulke jongens om artiest te willen „worden”. Ze moesten liever onderwijzer worden of timmerman, dan vond ik ze beter als nu.” Toch liet Borel daar even verder op volgen: „wat hebben zulke jongens een groote eerbied voor Bauer, Toorop, v.d. Maarel, Jan Veth, Verster enz. enz. en voor al die mannen van Linke.”¹⁹ Ze moesten eens weten! Eigenaardig is het, dat Thorn Prikker al zoo bekend is. Voor hem waren ze ook al in vuur. Wat gaat dat toch gauw.” 11 april noteerde Borel nog dat Thorn Prikker, die een van de nieuwe Leidse vrienden kende, hem gewaarschuwd had zijn tijd niet aan deze vrienden te „vergooien”.

In haar commentaar bij de brieven van Borel onderstreepte mevr. Bremmer nog eens nadrukkelijk de betekenis die Borel voor Bremmer gehad heeft: „Onder al degenen met wie Bremmer voor korter of langer tijd briefwisseling onderhield, nam Henri Borel een uitzonderlijke plaats in. [...] Wat Borel en Bremmer elkaars gezelschap deed zoeken was hun beider zin voor kunst in 't algemeen. Samen bezochten ze musea en tentoonstellingen en waren ze toehoorders bij de muziekavondjes van mej. K. Gripekoven. Bremmer en Borel bleven na Borels vertrek naar China nog enige jaren in correspondentie met elkaar. Toen Borel naar Indië was vertrokken in 1894 kwam daar een eind aan. Na zijn terugkeer in den Haag hebben de vrienden elkaar weer gevonden maar tot een geregelde omgang is het niet meer gekomen.”

Henri *Borel* (Dordrecht 1869-1933 den Haag) werd in 1888 na zijn HBS-opleiding, gedeeltelijk in den Haag en gedeeltelijk in Goes, toegelaten tot de opleiding voor tolk in de Chinese taal in dienst van het Bestuur van Nederlands Oost-Indië. Hoewel de cursussen in Leiden gegeven werden, vestigde Borel zich in den Haag, waar hij een deel van zijn jeugd had doorgebracht. Hij had een levendige belangstelling voor muziek en litteratuur. Hij speelde zelf piano en schreef sonetten. Zijn belangstelling ging vooral uit naar Bach, Vivaldi en Richard Wagner en op het terrein van de litteratuur in de eerste plaats naar de mannen van de Nieuwe *Gids*, van wie hij het meest Frederik van Eeden bewonderde, die hij trouwens op één na de belangrijkste schrijver van zijn tijd achtte en met wie hij persoonlijk bevriend was; verder naar de Engelse schrijvers en dichters o.a. Keats, Shelly en Dickens, en de Franse Zola, Flaubert en de schrijvers van de *Mercur de France*. De grootste van alle moderne schrijvers en dichters was voor hem Verlaine. Mogelijk onder invloed van zijn vriend Thorn Prikker raakte hij in de tweede helft van 1891 geheel be-

geesterd van de middel-nederlandse lyriek, zo zelfs dat de onmiskenbare invloed van Van Eeden in zijn eigen werk plaats maakte voor een soort middel-nederlands idioom van eigen makelij.

In mei 1892 deed hij met goed gevolg examen en begon hij aan de voorbereidingen voor het verblijf in China dat vereist was voor de indiensttreding in Nederlands Oost-Indië. In augustus ging hij enkele dagen naar Brussel en Antwerpen „om de Gothieken te zien, in de musea”. Op het einde van die maand vertrok hij naar Amoy, China.

Via Borel kwam *Johan Thorn Prikker* (den Haag 1868-1932 Keulen) in contact met Bremmer. Borel en Prikker kenden elkaar al van 1890. Zoals reeds vermeld stond Prikker aanvankelijk nogal sceptisch tegenover Borels nieuwe Leidse vrienden, van wie hij er een kende, waarschijnlijk Vijlbrief die korte tijd zijn klasgenoot op de Haagse Academie was geweest. Prikker had door zijn inzending op de leden-tentoonstelling van het Haagse Schilderkunstig Genootschap Pulchri Studio, die in december 1891-januari 1892 gehouden werd, – een inzending die door de hangcommissie bovendien zeer gunstig geplaatst was – zeer van zich doen spreken. Zijn sterk Millet-achtig stuk „*Koolland*” viel vooral op door felle gele, groene, blauwe en paarse kleuren. In Prikkers oeuvre was het echter een afsluiting van zijn leerjaren. Het nieuwe jaar bracht een omkeer in zijn werk. Een intense belangstelling voor de laat-middeleeuwse primitieven had hem nieuwe wegen doen zien. Hij werd de pur-sang symbolist, die al spoedig in één adem met Toorop werd genoemd. Hoewel zijn werk algemeen gewaardeerd werd, bleef de kring van bewonderaars/kopers klein en praktisch tot de Haagse wereld beperkt.

In haar commentaar bij de brieven van Prikker noemt mevr. Bremmer Prikker een van Bremmers jeugdvrienden. Zijn persoonlijkheid charmeerde Bremmer die zijn werk bovendien zeer bewonderde: „Op enkele virtuose, vrije imitaties van voorgangers na, beschouwde hij Prikker zo goed als Toorop en Derkinderen als de belangrijkste nieuwe figuren van omstreeks 1890.”

Prikker bleef ook na de kennismaking nog sceptisch zoals blijkt uit een opmerking in een brief aan Borel van januari 1893: „praat me toch niet van die koekebakkers, die Bremmer och ik ben wel eens bij hem geweest, die is wat je noemt artistiek zie je een grote hoed en losse das, en och dan is het al mis met die heeren. Ik voor mij vind Heykoop een veel betere vent. Wat hij maakt weet ik niet en dat kan me ook niet schelen maar zoo als kerel is hij veel serieuzer. – Ook dat vollemaansgezicht van Bremmer verveelt me allang. Hij is tegenwoordig aan het pointilleeren, dat wil zeggen, dat hij niets snapt van de zaak maar in plaats van te schilderen werkt met stippeltjes kleur, zoo ongeveer in de trant van De Bock of Lange. Richard Bisschop zou ook heel goed als voorbeeld genoemd kunnen worden. Je moet je heusch niets aantrekken van hetgeen die luidjes tegen je bewe-

ren. "T is immers niks." (afb. 11)²⁰ Veel later, in augustus 1895, schreef hij vol lof over Bremmers werk naar aanleiding van diens inzending op de Internationale Tentoonstelling die in de zomer van dat jaar door de Haagse Kunstkring georganiseerd werd.²¹

Door Borel moet Bremmer ook met *B. J. F. Varenhorst* (den Haag 1858-1930) in contact gekomen zijn. Varenhorst was sedert 1883 verbonden aan de HBS in den Haag als leraar Nederlands. Borel had daar korte tijd les van hem. In 1891 betrok Borel het pension waar ook Varenhorst woonde. De hernieuwde kennismaking die volgde leidde tot een vriendschap door de gemeenschappelijke belangstelling voor de moderne literatuur en de muziek. In de muziekbibliotheek van het Gemeentemuseum in den Haag bevindt zich een portefeuille met muziek van Varenhorst bij gedichten van Verlaine, Borel, Stellwagen en Boutens. Voor Borel betekende de vriendschap met Varenhorst de kennismaking met het Gregoriaans, waarvoor Varenhorst belangstelling gehad moet hebben.²²

In een brief aan mejuffrouw Gripekoven, gedateerd 10 augustus 1892,²³ ontvouwde Borel het plan voor de uitgave van een „bundeltje muziek”, getiteld „Van het Lief en den Lieven Heer”, met verzen van hem op muziek van hemzelf en van Varenhorst en met tekeningen van Prikker. Enige specimina hieruit had hij reeds gepubliceerd in *De Portefeuille* van 30 juli en 6 augustus 1892. De uitgave is nooit tot stand gekomen.

Tot de vriendenkring van Borel, Prikker en Varenhorst behoorde ook *Robert Stellwagen*, geboren te Zierikzee in 1869, wiens vader leraar aan de Haagse HBS was. Stellwagen had zich in 1887 laten inschrijven aan de Universiteit van Leiden in de faculteit der Letteren. In augustus 1891 verschenen kritieken van zijn hand over Haagse tentoonstellingen in het *Algemeen Handelsblad*. Zij waren toen al ondertekend met zijn pseudoniem „W. van Tricht”. 11 april 1892 liet hij zich in den Haag inschrijven komende van Hoboken, New York. In mei d.a.v. publiceerde *De Portefeuille* enkele beschouwingen van hem over de New-Yorkse musea. De nieuwe hoofdredacteur van dit weekblad, J. Kalff jr., had hem als vaste kunstcritikus aangetrokken. Hij toonde zich een fervent bewonderaar van het ontluikend symbolisme van Toorop en vooral van Thorn Prikker.²⁴ Zijn aanvallen op de oudere, en vooral conservatieve Haagse kunstenaars maakte het Kalff onmogelijk hem lang als kritikus te behouden. In januari 1893 ging Stellwagen over naar de toen opgerichte *Telegraaf*.

Tijdens de tentoonstelling van tekeningen en aquarellen van de leden van de toen een jaar oude Haagsche Kunstkring in september-oktober 1892 maakte Thorn Prikker, die op deze tentoonstelling met een belangrijke Inzending van acht symbolistische tekeningen, alle ontstaan in de zomer van dat jaar, exposeerde, kennis met de Leidse medische student *Willem J. H. Leuring* (Soerabaja 1864-1936 Mook). Het bleef niet bij een kennismaking. Leuring kocht een van de tekeningen, de eerste aankoop

van werk van Prikker die door vele gevolgd zou worden.

Luring had zich in oktober 1889 aan de Leidse Universiteit laten inschrijven voor de studie in de medicijnen. Hij studeerde er echter niet af. In oktober ruilde hij de Leidse Universiteit voor die van Groningen. Kende hij Bremmer al toen hij met Prikker kennismakte? Uit de brieven van Prikker aan Borel krijgt men de indruk dat Borel hem in ieder geval niet gekend heeft. Hoe dan ook, of hij lang of kort met de vrienden in Leiden in contact is geweest, de vriendschappen die hij met hen sloot zijn bijzonder intens geweest. Reeds in Groningen gaf hij daar blijk van. Met een groepje medestudenten tot wie Johan Huizinga behoorde, organiseerde hij in 1895 en 1896 enkele in de geschiedenis van de moderne kunst in Nederland befaamde tentoonstellingen. Zij waren gewijd aan het werk van Theo van Hoytema, Vincent van Gogh, Jan Toorop en Thorn Prikker. Tegelijk met de laatste exposeerde ook enige Belgische kunstenaars, Franz Melchers, W. Degouve de Nuncques en Charles Doudelet. Bremmer hield tijdens deze tentoonstelling die in december 1896 gehouden werd, de lezing die aanleiding werd tot de bekende spotprent van Marius Bauer in *De Kroniek* van 27 december 1896: „Ende Bonifacius kwam tot de goede stad Groningen, ende bevindende derzelver burgers onnoozel ende goedwillig te zijn, predikte hij aldaar en bekeerde velen.” Het was Bremmers eerste openbare optreden, een beslissende gebeurtenis voor hem.²⁵

Van Thorn Prikker, Varenhorst, Stellwagen en Luring zijn de handtekeningen vermeld op de menukaart van het diner dat Paul Verlaine op 5 november 1892 door een groep Haagse vereerders werd aangeboden ter gelegenheid van zijn komst naar Nederland.²⁶ Tot de organisatoren van dit bezoek van Verlaine behoorde *Jan Toorop* (Poerworedjo 1858-1928 den Haag). Toorop woonde en werkte toen in den Haag. Na zijn terugkeer uit Brussel, waar hij een vooraanstaande plaats had ingenomen onder de avant-garde kunstenaars die verenigd waren in de Société des XX, had hij eerst twee volle jaren in Katwijk gewoond. Hij had zich daar op 22 april 1890 laten inschrijven komende van Brussel. Hij bleef er tot mei 1892.

In augustus 1891 moet Bremmer, naar wat hij zelf tweeënehalf jaar later in het Leidse dagblad *De Zuidhollander* heeft medegedeeld, voor het eerst het werk van Toorop gezien hebben. Het was bovendien ook toen dat hij voor het eerst „iets moderns” zag. Hij vond het werk zeer vreemd, „maar”, schrijft hij, „ik ging het nog eens zien en zag een impressionistische schilderei van hem, wat mij plotseling op de gedachte bracht dat hij die ‘t toch ook wel op de oude manier kon zooals al die andere schilders er een wel overwogen reden voor moest hebben om op zoo’n met alle traditie brekende manier te gaan werken.” De eerste maal dat Toorop na zijn terugkeer uit Brussel in Nederland exposeerde, was op de Utrechtse Invitatie-tentoonstelling van juni-juli 1891. Naast pointillistisch werk, waar-

van hij al eerder in 1889 toen hij nog in Brussel werkte, twee stukken in Nederland had geëxposeerd.*7 stelde hij daar enkele zeer fel gekleurde, haast expressionistische, stukken ten toon en zijn „Melancolie”, werk dat niet naliel door zijn ongewoonheid grote indruk te maken. Nergens blijkt echter dat hij er ook een impressionistisch stuk had. Een deel van de inzending liet hij onmiddellijk na de Utrechtse tentoonstelling op de eerste tentoonstelling van de Haagsche Kunstkring zien, die in augustus-september 1891 gehouden werd. Hier had hij er het schilderij „De Theems”²⁸ aan toegevoegd, dat het impressionistisch werk geweest moet zijn dat Bremmer gezien heeft en waarover *hij* in *De Zuidhollander* van 8 februari 1894 schreef in de inleiding tot de uitgebreide bespreking van de Leidse Toorop-tentoonstelling van dat jaar.

Mevr. Bremmer dateert Bremmers persoonlijke kennismaking met Toorop al in 1890, zich daarbij beroepend op twee briefkaarten van Toorop aan Bremmer, die de datum 1890 zouden dragen. De bewuste kaarten blijken echter bij nauwkeurig onderzoek poststempels met het jaar 1895 te dragen en niet met het jaar 1890. De oudste van de door Toorop aan Bremmer geschreven en bewaarde brieven is van 9 maart 1894. Toorop schreef Bremmer in aansluiting aan diens bespreking van zijn tentoonstelling in *De Zuidhollander* van 8 tot en met 15 februari 1894. Uit de brieven en papieren van Borel blijkt nergens dat Borel en/of Bremmer vóór Borels vertrek naar China eind augustus 1892 met Toorop in contact geweest zijn. De persoonlijke kennismaking van Bremmer met Toorop zou wanneer dit een argument is gedateerd moeten worden na de tweede helft van 1892.

In zijn inleiding tot de geïllustreerde catalogus van het werk van Floris Verster uit 1928 schrijft Bremmer dat hij in 1892 door Toorop in contact met Verster is gekomen.²⁹

Toorop was toen de door iedereen erkende voortrekker in de vernieuwingsbeweging in de kunst die na 1890 ook in Nederland op gang kwam. Sedert de genoemde Utrechtse Invitatie-tentoonstelling bepaalde de aan- of afwezigheid van Toorops werk of een tentoonstelling een vooruitstrevend dan wel een behoudend karakter had. Maar niet alleen door zijn eigen werk gaf Toorop richting en toon aan. Als voorzitter en later bestuurslid van de Afdeling Beeldende Kunst van de Haagsche Kunstkring wist hij door het organiseren van tentoonstellingen ook het werk van anderen, waarvan hij het vernieuwende karakter had onderkend te introduceren: Van Gogh, de pointillisten Seurat, Signac, Van Rysselberghe e.a., Toulouse Lautrec, Redon, Degouve de Nuncques.

H. J. F. A. Wansink, geboren in 1869, wiens vader leraar Engels en Duits aan de Haagse HBS was, studeerde vanaf september 1889 klassieke talen aan de Leidse Universiteit. In 1893 was hij tijdelijk als leraar aan

het Stedelijk Gymnasium te Leiden werkzaam. Zijn naam komt een enkele maal voor in de brieven van Thorn Prikker.

Wilhelm Martin (Quakenbrück 1876-1954 den Haag), de jongste van de door mevr. Bremmer genoemde jeugd-vrienden, was de zoon van de hoogleraar-directeur van het Leidse Geologisch en Mineralogisch Museum, dr. J. L. K. Martin. Hij liet zich na het gymnasium te Leiden doorlopen te hebben in september 1894 aan de Leidse Universiteit inschrijven voor de studie Nederlands. Mevr. Bremmer schrijft elders in haar manuscript dat Martin eens memoreerde hoe hij in 1893 met Bremmer kennis maakte toen deze bezig was aan een zelfportret en dat hij bij Bremmer voor het eerst de illustraties bij de Carel ende Elegast van Marius Bauer (1892) zag. Er kon maar één dr. Rozenstein in die jaren in Leiden worden getraceerd: *dr. S. S. Rozenstein* (Berlijn 1832-1906 den Haag), in Leiden een zeer bekende hoogleraar-internist. Zijn portret werd zowel door Jozef Israëls als door *Haverman* geschilderd. Over de aard van de contacten met Bremmer kon helaas niets worden achterhaald.

Toelichting 4

De hier door mevr. Bremmer opgesomde buitenlanders, allen Belgen, kwamen op uitnodiging van Toorop naar Nederland³⁰ met dien verstande wel dat Vermeylen weliswaar op eigen gelegenheid kwam, maar dat Toorop hem ontving. De eerste die overkwam was *Henry Van de Velde* (1863-1957), evenals Toorop lid van de zeer vooruitstrevende Belgische kunstenaarsgroep, de Société des XX. Met zijn hulp had Toorop de tentoonstelling bijeengebracht van het werk van enige jonge Franse en Belgische schilders, de divisionisten-pointillisten Seurat, Signac, Van Rysselberghe en enkele van hun Belgische en Franse navolgers – waaronder Van de Velde zelf – Toulouse Lautrec en Redon, die van 15 juli tot 14 augustus 1892 in de zalen van de Haagsche Kunstkring gehouden werd. Bremmer schrijft later bij de bespreking van een stuk van Van de Velde dat hijzelf bezat,³¹ de tentoonstelling gezien te hebben.

25 juli kwam Van de Velde zelf naar den Haag om ter gelegenheid van de expositie een inleiding te houden over de boer in de schilderkunst. Hij nam de gelegenheid waar om enkele contacten te leggen met jonge Nederlandse kunstenaars o.a. met Thorn Prikker met wie hij zelfs bevriend raakte.

In het kielzog van Van de Velde kwam in november 1892 *Gust Vermey-Zen* (1872-1945) naar het Noorden om medewerkers te winnen voor het in oprichting zijnde Vlaamse tijdschrift *Van Nu en Straks*. Toorop, Thorn Prikker, Roland Holst en Jan Veth werden door hem benaderd. Vermeylen vond spoedig ook de weg naar Leiden. 21 maart 1893 schreef hij aan Bremmer: „Brussel. Dinsdag. Lente-begin! Vriend Bremmer. Zondag sluit de expositie van de XX. Zal ik u dus, volgens Uw plechtige belofte, hier

niet krijgen deze week, met Heykoop? Gust Vermeylen. Pachecostraat 81. – Is Stellwagen verzopen? Ik heb hem al tweemaal geschreven zonder een antwoord te ontvangen.” Er is nauwelijks twijfel mogelijk of Vermeylen moet voordien in Leiden geweest zijn. Stellwagen kon hij echter ontmoet hebben tijdens diens bezoek aan die XX-tentoonstelling tezamen met Prikker. Stellwagen was voor zijn krant, De *Telegraaf*, naar de opening geweest en Prikker exposeerde er.

Eind augustus 1893 was Vermeylen weer in Nederland en hij heeft toen blijkens de bewaard gebleven correspondentie in het Bremmer-archief deze tweemaal opgezocht. Bij de eerste keer aan het begin van de reis hoopte hij bij Bremmer Heykoop en Leuring te ontmoeten. De tweede maal bezocht hij hem op de terugweg komende van Albert Verwey in Noordwijk.

Eind maart 1894 was Vermeylen weer in ons land, nu om een lezing voor de Rotterdamsche Kunstkring te houden. Bij die gelegenheid moet Toorop zijn portret getekend hebben tegelijk met dat van Bremmer, Thorn Prikker en een vierde figuur, waarschijnlijk zijn reisgenoot Alfred Hegen-scheidt.³² Twee weken later begeleidde hij de Frans-Belgische dichter *Emile Verhaeren* naar den Haag, die daar op uitnodiging van Toorop voor de *Haagsche Kunstkring* op 19 april een lezing kwam [houden]. Daags daarna wilde Verhaeren vanuit den Haag met Toorop de Leidse musea bezoeken.³²⁵

Begin mei 1894, twee weken na het bezoek van Verhaeren en Vermeylen, kwam Henry Van de Velde met zijn jonge vrouw Maria Sèthe op huwelijksreis naar Nederland. Zij reisden per beurtschipper en bezochten op deze wijze een aantal Hollandse steden en dorpen. In Leiden logeerden zij in *Hôtel Rijnland*. Volgens Van de Velde zelf introduceerde Bremmer het jonge paar bij mevrouw van Gogh-Bonger in Bussum om daar het werk van Vincent van Gogh te zien. Uit de bedankbrief die Van de Velde aan Bremmer stuurde blijkt dat hij met Bremmer over het schilderen en de journalistieke arbeid van de laatste gesproken heeft. Van de Velde gaf Bremmer de titel op van een van de voor het divisionisme-pointillisme belangrijke theoretische studies, het werk van O. N. Rood, *Théorie scientifique des couleurs et leurs applications à l'art et l'industrie*.

Van *Théo Van Rysselberghe* (1862-1926), de meest vooraanstaande van de Belgische divisionisten, van wie er in 1892 een belangrijke inzending op de door Van de Velde en Toorop in den Haag georganiseerde tentoonstelling was, is er in het Bremmer-archief de volgende ‘brief van 26 oktober 1893, de enige trouwens uit die vroege tijd: „Mijn goede Bremmer. Met dezelfde post zend ik U een paar photo's naar Vlaamsche primitieven (Metsijs en Memling) en ook een paar etsen – niet bijzonder, maar eigenaardig toch, – en de plaat van Minne – moeilijk te vinden. – Wees zoo goed eene der Metsijsen aan M. Heykoop te doen geworden (zijn naam staat er van achter in blauw potlood op geschreven) en ook de dub-

bel zijnde etsen; ik heb Mr. Heykoop's adres verloren en kan ze hem dus niet direct opsturen. – Ik hoop dat u, na 't zien van de photo's, nog meer lust zult hebben de Metsijsen, Memling, Van Eyck en andere onzer ouwe meesters eens te komen zien. – Beste complimenten aan M. M. Heykoop en Wanzing, en aan u, gansch 'hartelijk, v.R.'^{32b}

In een tentoonstellingsbespreking in *De Zuidhollander* van 28 december 1893 beroept Bremmer zich op het oordeel van Van Rysselberghe over de tentoonstelling van werken van Claude Monet, Renoir, Sisley en C. Pissarro, die van 8 oktober tot 6 november 1893 door de Haagsche Kunstkring was georganiseerd, waaruit men moet opmaken dat Van Rysselberghe deze tentoonstelling heeft gezien. Van Rysselberghe's bezoek aan Nederland moet dus tussen 8 en 26 oktober 1893 gedateerd worden.

William Degouve de Nuncques (1867-1935), tenslotte, was een leerling van Toorop toen deze nog in België woonde en werkte. Na de terugkeer van Toorop naar Nederland onderhield Degouve de Nuncques nog regelmatig contact met hem blijkens de bewaard gebleven brieven uit de jaren 1891-1895 in het Toorop-archief en het portret, dat Toorop in 1891 van hem in Katwijk tekende.³³ Toorop introduceerde hem bij de Nederlandse kunstenaars en door hem op te laten nemen in Nederlandse tentoonstellingen bij het Nederlandse publiek. De belangstelling voor het werk van Degouve de Nuncques is in Nederland tot aan de Tweede Wereldoorlog opvallend groot geweest.

Toelichting 5

Joséphin Péladan, zichzelf noemende Sar Merodack Joséphin Péladan, bezocht Nederland van zaterdag 12 tot dinsdag 15 november 1892. (Afb. 12) De eerste avond hield hij zijn lezing voor de Haagsche Kunstkring, getiteld „Le mystère, l'art et l'amour selon la magie doctrinée des Rose + Croix.” Hij kwam aan het einde van de legendarische veertien dagen van Paul Verlaine in Nederland.³⁴ Dit toevallige samenvallen van twee uitzonderlijke bezoeken maakte beide gebeurtenissen nog onvergetelijker voor wie er bij betrokken waren en vooral de gezamenlijke lunch op zondag 13 november in Royal in den Haag. Behalve in den Haag spraken zowel Verlaine als Péladan in Leiden. Verlaine was er maandagavond 7 november dank zij de zorgen van Stellwagen en C. Verster die samen de avond organiseerden.³⁵ In de kringen van de Universiteit werd dit bezoek met gemengde gevoelens tegemoet gezien. De neerlandicus en theoloog prof. Jan ten Brink stak niet onder stoelen en banken Verlaine een „spitsboef” te vinden en beloofde alles te doen om de lezing in Leiden te verhinderen. Verlaine en na hem Péladan hebben van hun verontwaardiging hierover in Leiden blijk gegeven.

Péladan was precies een week na Verlaine in Leiden. Hij was de gast van Bremmer. Maar ook Stellwagen was gastheer blijkens zijn verslag

van Péladans bezoek aan Leiden in *De Portefeuille* van 19 november 1892: „Een geheel andere figuur dan Verlaine is Péladan. Den sérieuzen mensch van zich afstootend door zijn barok kostuum en zijn te gesoigneerd wezen, zijn zwarte harenaureool, en zijn pose, ziedaar den Sar Péladan als persoon. Maar ik, die hem een geheel dag alleen bijwoonde, en zijn innigste wezen meen te hebben gezien, ik mag waarschijnlijk met meer recht dit vreemde wezen definieeren, dan zij die hun oordeel over hem neerschreven in de dagbladen, afgaande op zijne lezing in den Kunstkring; en om die in zijn geheel in-eens te kunnen volgen, was eene meer dan alledaagsche kennis nodig. En mijne opinie over Péladan is geheel verschillend van wat men over hem zeide in couranten. Na een zeer geaprofondeerd gesprek over Italiaansche Kunst, Michel Angelo, Léonardo da Vinci, Botticelli bracht ik hem – wij waren te Leiden – voor de imposante triptiek van Lucas van Leiden, en daar ontwikkelde hij zijn spontane bewondering voor dezen schilder met een aangeven van redenen en motieven, met een ontleding zijner emoties bij het zien, en die van den kunstenaar bij het maken van dit altaarstuk; met een uiteenzetten der punten van verschil tusschen hem en Engelbregtsz, die er vlak naast hangt met eene Kruisiging, en allengs overgaand in een vergelijking tusschen de Vlaamsche en Deutsche en Italiaansche Gothieken, dat ik meer en meer overtuigd werd van de ontzaglijke kennis, en de juistheid zijner spontane oordeelen. En toen hij van den namiddag een paar uur genomen had om Frans Hals in Haarlem te gaan zien, gaf hij in tien woorden zijne meening heel klaar, dat en waarom deze artiest ver boven Rubens staat, en deelde hij mij mede, hoe van de groote kunst der Vlaamsche Gothiek, door de Hollandsche Zeventiende-eeuwers de ‘kunst’ doorgaat, met een zijtak naar Rubens, die na Frans Hals voorgoed bij hem had uitgediend.

Dien avond te Leiden begon hij zijne Conférence met het uitspreken zijner dankbaarheid dat hem de hooge eer te beurt gevallen was, in Holland met den grootsten Franschen dichter die hij kende, aan tafel te hebben gezeten: Paul Verlaine. Daarna een zeer uitgewerkte studie over de magie en het mysterie, waarin hij, beginnend van den Oorsprong des Menschen volgens den Bijbel, en ‘t begin van Genesis vertalend naar zijne opvatting, en met het Evangelie van Johannes voorlezend naar de vertaling zijns vaders, tenslotte een blik gunde in de mysterie van de Rose + Croix. De kunst vervolgens. Er is maar eene kunst, die van het Ideaal. [. . .]”

De bewondering van Péladan voor Frans Hals was geen uiting van beleefdheid geweest. In 1912 publiceerde Goupil & Cie te Parijs een zware studie van hem over deze schilder. Péladan wist zich de gebeurtenissen rond zijn en Verlaines bezoek aan Nederland en speciaal Leiden nog goed te herinneren, blijkens wat hij in de inleiding van de studie schreef: „Dans ce pays maussade où les arbres seuls sont beaux, je ne fus étonné qu’une

fois, à Haarlem, devant le problème que représente Frans Hals, le seul artiste, je crois, qui n'ait été qu'un pinceau au bout d'un oeil. Mais quel pinceau, plus magistral que celui de Rubens; et quel oeil réverbérateur du modèle, à défier tous les fils de saint Luc. A la Haye, je succédais, dans la chaire de la Haagsche Kunstkring, à Verlaine. Il avait parlé la veille. On me fit la grande politesse de m'associer à lui dans le banquet. Je lui marquai ma déférence, de telle sorte que ses admirateurs me prièrent de prendre la défense du poète de *Sagesse*, dans mon discours, à l'Université de Leyde. Là, parmi les professeurs, le pauvre Lélian avait un détracteur, répondant au nom drolatique de Tembrenke.

Je ne manque pas au mandat accepté, et j'évoquai la chope de Hals pour justifier le verre Verlainien. En ces mouvements d'admiration irritée, on va loin dans l'expression; je déclarai que le pays, qui a consacré à la saoulerie autant de toiles que l'Espagne à la dévotion, ne devait être si sévère à une faiblesse, vraiment nationale. Je laissai aux étudiants une médiocre idée de ma tempérance et aussi de mon goût, en vantant le *Jugement dernier* de Lucas de Leyde, malgré ses repeints, comme un chef-d'oeuvre supérieur à tous les Dov et les Terburg.

De Leyde à Haarlem, il y a vingt-neuf kilomètres, les plus mornes qu'on puisse imaginer: c'est vert et plat, partout, tout le temps. Il en est de cette nature comme des femmes laides; si l'on surmonte la première impression, on s'habitue à leur absence de venusté."

Toelichting 6

In zijn dagboek noteerde Borel ook een uitvoerig verslag van zijn eerste bezoek aan mejuffrouw Gripekoven: „2 maart 1892. Ik kreeg eene invitatie door bemiddeling van een mij bevriend student, een goeden jongen, om eens te komen bij mejuffrouw Gripekoven alhier. Zij is muzikleerares, en concertzangeres. Heeft gezongen op uitvoeringen van Toonkunst, en in Keulen, enz. enz. in oratoriums, en was oorspronkelijk voor piano opgeleid. Twee en dertig jaar. Ik ben gegaan, maar liet voorzichtigheidshalve mijn muziek in den corridor liggen. Ik moest eerst eens zien hoe ze was. Een meevallertje. Een erg vriendelijk, goedig menschje, en haar inwonende moeder een lief oud besje. Een goedig interieurtje, zonder kunst, met liflafjes en lintjes en Mora-kopjes enz. Maar veel bloemen. Overal bloemen en groen. Dat is heel goed. Ze was niet heel „hoogvliegend” maar ook niet perfiede. Toen hebben wij wat muziek gemaakt. Ik heb met haar gespeeld à 4 mains de groote Pralüdio et Fugue in A. Moll van Bach. Ze heeft een heel mooien aanslag en het ging heel best. Het is heerlijk om zooiets héél goed te spelen. Ik heb toen twee Adagio's solo gespeeld uit Vivaldi-Bach, die ze niet kende, en die ze dus heel mooi vond. Toen heeft ze gezongen. – Jammer, haar stem is in de hooge noten niet vol. Maar de lage zijn prachtig. Ze zong drie groote Aria's uit de Matthäus-Passion,

o.a. de sublieme „Erbarne dich, mein Gott, um meiner Zähren Wille“. Dat is goddelijke muziek. Ze zong heel artistiek, wat me erg meeviel. Ze heeft temperament. – Ze was bij gedeelten als „Erbarne dich, mein Jesu“ héél goed, met een hartstochtelijk, fluisterend zingen, als melodius donker snikken. Het is of dan zoo'n vrouwenziel als de hare, die in het daagelijksch leven te zwak is om op te rijzen, en gebukt is onder conventie, zich opeens als met een plotselinge overgave hoog uitsniakt. Ik vond het droef, want het was heusch toen goed. Ik had er emotie van. Zij had het geluid gemaakt van een ziel der vrouwe van smart. – Heel oprecht, en zonder pretentie. Maar **daarna** weer gewoon, banaal, bang voor gevoel, **conventionneel** in het presentereen van wijn, en het beleefd phraseeren van gemeenplaatsen. Ik vind **zooiets** héél droef, om dat aan te zien. Ik vroeg haar om Pergolese te zingen, en accompaneerde zelf. En dadelijk was ze weer anders, en goed. De heerlijkste aria uit het **Stabat Mater** „Quae moerebat et dolebat, et dolebat pia mater“ – Het is verrukkelijk, een vrouwestem deze intens pieuze muziek met sentiment te hooren zingen. – Zij gaf zich toen zooals ze het beste wàs, zooals haar ziel éven Licht was in één spontaan moment.”

Mejuffrouw C. Gripekoven is voor het eerst in 1877 in de Leidse adresboeken vermeld. Zij moet dan, terugrekenend van de sterfdatum die mevrouw Bremmer opgeeft, omstreeks 25 jaar oud zijn. Als haar beroep gaf zij op muziekonderwijzeres. Zij woonde bij haar moeder, mevrouw E. Gripekoven-Kemmerich.

Na zijn vertrek naar China bleef Borel nog enige tijd met haar in contact. De brieven die hij haar schreef, vermaakte zij bij haar dood aan hun gemeenschappelijke vriend Bremmer.

Toelichting 7

Over Bremmers werk als beeldend kunstenaar schreef mevr. Bremmer nog op p. 342 van haar manuscript het volgende: „Na de lessen van Lampe en Kooreman besloot hij in 1892 zelfstandig te studeeren. Door kennis-making met de kleurentheorieën van Rood en Chevreuil kwam hij ertoe kleurtoetsen te vervangen door kleurstippels en hij deed dit niet langs wetenschappelijke weg, maar direct naar de natuur, voornamelijk in stillevens. Vooral om dit laatste was er verschil met de Fransche en Belgische pointillisten, die de nieuwe kleurtheorie speciaal aanwendden voor plein-air.”

Naar hijzelf in een bespreking in *De Zuidhollander* van 8 november 1894 mededeelt, exposeerde hij voor het eerst op de Derde Leidse Kunstbe-schouwing van het seizoen 1894/95 op 6 november 1894. Hij zond toen drie potloodtekeningen in, die, schreef de recensent van het Leidsch Dagblad, zeer de aandacht hadden getrokken.

Op de Internationale Tentoonstelling door de Haagsche Kunstkring in

juli-augustus 1895 gehouden zond hij een studie, twee stillevenen en een tekening in. De stillevenen waren in het bezit van dr. H. Wansink en mejuffrouw Gripekoven. Daarna heeft hij niet meer geëxposeerd, schrijft mevr. Bremmer, tot december 1936 toen het Museum Boymans te Rotterdam een tentoonstelling aan het divisionisme wijdde.

Toen Bremmer na zijn vertrek uit Leiden definitief voor het leraarschap had gekozen, bleef het schilderen beperkt tot de vakantietijd.

Werk van Bremmer bevindt zich behalve bij de familie in de verzamelingen van het Rijksmuseum Kröller-Müller en van het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden.³⁶

Toelichting 8

Sebald Rudolf Steinmetz (Breda 1862-1940 Amsterdam) studeerde van 1879 tot 1886 te Leiden rechten en van 1886 tot 1888 experimentele psychologie, psychiatrie en geografie te Leipzig. In 1892 promoveerde hij te Leiden op het proefschrift „Ethnologische Studien zur ersten Entwicklung der Strafe”. Hij vestigde zich te Leiden als privaat docent. In april 1894 huwde hij Willy Beekhuis, een zuster van mevrouw Bremmer-Beekhuis. Van 1895 tot 1898 was hij in Utrecht als privaat docent in de ethnologie en van 1900 tot 1903 te Leiden in de sociologie werkzaam.

In Utrecht introduceerde Steinmetz zijn zwager bij de dames Fruin, die hem uitnodigden lessen te geven in het zien van beeldende kunst aan een kleine groep vrienden. Aangemoedigd door het succes van deze lessen startte Bremmer het jaar daarop, 1897, in den Haag zijn cursussen.³⁷ Van Utrecht uit werd hij omstreeks 1900 bij prof. Heymans, die een vriend van Steinmetz was, en bij prof. J. W. Moll, gehuwd met een dochter van prof. J. A. Fruin, in Groningen geïntroduceerd.³⁸

Toelichting 9

In de opgave van het tweede blad vergiste mevr. Bremmer zich. Het was niet *Het Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*, waarin Bremmer heeft geschreven, maar in *De Zuidhollander. Dagblad voor Leiden en om-liggende Gemeenten*. Bremmer startte zijn journalistieke arbeid daarin met een ingezonden brief in de editie van 20 december 1893 die aldus begon: „Mijnheer de Redakteur. De laffe karakterloosheid van het „Leidsch Dagblad” heeft onderstaand ingezonden stuk geweigerd, omdat het te persoonlijk (?) was, ofschoon de Redakteur mij zeide dat het stuk overigens goed was! Zoudt U zoo goed willen zijn het in Uw blad te plaatsen, U zoudt daar velen een dienst mee bewijzen.” In de brief kwam Bremmer op voor een beter kunstonderricht omdat gebrek aan dit onderricht of een verkeerd onderricht zoals dat van zijn „leermeester” Lampe, de hoop op begrip bij het publiek, zelfs bij het belangstellend publiek voor de kunst en speciaal voor de eigentijdse kunst ijdel zou blijven. Met een dringend

verzoek om beter onderricht hoopte hij enige mensen erop gewezen te hebben, „van hoeveel belang het is dat het onderwijs in de aesthetiek goed zij, en dat enkele er voortaan eens over zullen denken, bij wie zij daarin wel les zullen nemen, want als men daarin toch onderricht neemt, kan men het tevens wel goed nemen.”

Twee dagen later schreef Bremmer zijn eerste kritiek, de bespreking van de Vierde Kunstbeschouwing van de Commissie Verster-Lampe-IJtsma. Hij besprak hierin uitvoerig de daar tentoongestelde tekening van Thorn Prikker „Beauty” of „De Reinheid”. Hij gaf niet zozeer een kritiek als wel een toelichting. Snel na elkaar volgden nu een aantal korte besprekingen en toelichtingen bij actuele onderwerpen, en daarnaast artikelen van algemene aard. Onder de titel „Christelijke Kunst in de Middeleeuwen” besprak hij de laat-middeleeuwse stukken in De Lakenhal, de twee drieliiken van Corn. Engelbrechtsz. en de Kruisiging van een Onbekende Meester, om te laten zien wat echte christelijke kunst is. Deze stelde hij tegenover wat in de eigentijd als christelijke kunst geboden werd. Als voorbeeld daarvan wees hij in de artikelenreeks „Christelijke Kunst in onzen Tijd” op de Hartebrugkerk te Leiden: „Iemand die nu van de echt christelijke schilderijen die nog in De Lakenhal hangen, iets gezien heeft moet bij het binnentreden van dat gebouw, een akelig gevoel van lamledigheid over zich krijgen, zooals dat ook mij telkenmale overkomt.” Toch werd er nog in de eigentijd, verzekerde Bremmer, echte christelijke kunst gemaakt en wel door Derkinderen, en hij wees ‘daarbij op diens toen voltooide wandschilderingen voor de Begijnhofkerk te Amsterdam en het stadhuis in Den Bosch.

De reactie bleef niet uit. Mevr. Bremmer wijst op de lering die Bremmer hieruit getrokken heeft. Hij erkende de verkeerde weg te zijn ingegaan en terugkerend op het uitgangspunt stelde hij nog eens nadrukkelijk vast: „Kunstwerken zijn om van te genieten, wij moeten ze dus nooit van ons eigen standpunt beschouwen, maar van dat van den maker, en wij moeten trachten te zien, wat hij wilde, om zodoende met zijne stemmingen te kunnen meeleven, en er al of niet mede te sympathiseeren.” Hij ondertekende nu echter niet meer met „H.B.” maar met „A.H.”. De daad bij het woord voegend begon hij onmiddellijk daarop met een uitvoerige toelichting bij het werk van Jan Toorop dat in De Lakenhal te zien was. Van 8 tot en met 15 februari 1894 verscheen deze in *De Zuidhollander* in een reeks korte afleveringen. Hij wilde zo de kans niet laten voorbijgaan anderen te tonen: „hoe voornaam en van wat groote kracht zulk werk is” en hoopte van de 45000 Leidenaars er minstens twee van inzicht te doen veranderen. Had hij twee speciale mensen op het oog of had hij inderdaad toch nog zo weinig hoop?

Hij schreef in *De Zuidhollander* met grote tussenpozen tot 10 juli 1895,

zich daarbij beperkend tot Leidse evenementen, evenementen die dus voor zijn lezers zonder moeite bereikbaar waren.

Voor de beoordeling van de besprekingen in *De Controleur* zijn wij bij gebrek aan bewaard gebleven jaargangen, van dit weekblad uit die tijd aangewezen op de door mej. Gripekoven uitgeknipte en zorgvuldig bewaarde stukken.³⁹ Het oudste daarvan dateert van 14 april 1894 en handelt over het waarden van eigentijdse kunst of beter over het gek vinden van wat de eigentijdse kunstenaar maakt. Hierop volgt de bespreking van de Jan Toorop-tentoonstelling van de Haagsche Kunstkring. De bespreking is in dezelfde trant als die in *De Zuidhollander*: toelichtingen bij de meest karakteristieke van de geëxposeerde werken. De knipsels, een elftal, lopen tot 3 november 1894, en betreffen evenementen buiten Leiden wat geheel past in het karakter van dit algemene weekblad.

Toelichting 10

De drie zusters Aleida (Aleida M., 1866-1945), Geertruida W. (1867-1913) en Willy (Wilhelmina G., 1869-1921) Beekhuis stamden uit een groot gezin. Hun vader was notaris, eerst te Buitenpost waar de zusters geboren zijn, later in Leeuwarden. Hun moeder, een fel voorstandster, naar het schijnt, van de vrouwenemancipatie, stierf in 1882, hun vader in 1885.⁴⁰ Op 13 mei 1890 lieten de drie meisjes zich afschrijven naar Leiden, nadat de twee jongsten al in augustus 1889 tijdelijk afgeschreven waren naar Genève. In Leiden studeerden twee broers rechten. 26 september 1893 lieten de twee oudste zusters zich in den Haag inschrijven, de oudste komende van Parijs, de tweede van Genève; de laatste is dan verpleegster. De jongste liet zich op 13 oktober in den Haag inschrijven komende van Leiden. In zijn korte biografie als inleiding tot „Het nagelaten werk van Willy Steinmetz” (Amsterdam z.j., z.d.) schrijft ook Steinmetz over de literaire belangstelling van zijn overleden vrouw. Willy toonde zich al vroeg weinig toegankelijk voor ‘het klassikaal onderwijs. Aleida had de taak op zich genomen haar in de verschillende vakken te onderwijzen. Volgens Steinmetz gingen Aleida en Willy naar Genève.⁴¹ In 1893 leerden Steinmetz en Willy Beekhuis elkaar kennen. Zij huwden in den Haag op 3 oktober 1894.

AANTEKENINGEN

1. Tezamen met de manuscripten van zijn vrouw en de kunstenaarsbrieven deponeerde Bremmer bij het Haagse Gemeentearchief o.a. ook nog een enveloppe met krantenknipsels die betrekking hebben op de discussie die door de opmerking van Jos. de Gruyter werd uitgelokt.
2. Zie de stukken hierover in het Leidse Gemeentearchief.
3. Zie de jaarverslagen van het Stedelijk Museum De Lakenhal. Catalogi van de tentoonstellingen bevinden zich in het Gemeentearchief te Leiden en in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in den Haag.

4. De meeste uitnodigingskaarten en programma's konden worden teruggevonden in het Gemeentearchief te Leiden en in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in den Haag.

5. In de tekst van het manuscript, dat in het Haagse Gemeentearchief bewaard wordt, staat slechts: „waar zijne ouders een hôtel hadden aan de Beestenmarkt”. De hier gegeven tekst is uit het „kladschrift” in het bezit van de Heer Fl. Bremmer, den Haag.

6. De kunsthandel Goupil & Cie, toen al Boussod, Valadon & Cie, was gevestigd aan de Plaats te den Haag.

7. Het schilderij werd door B.-J. de la Faille gecatalogiseerd in zijn boek *Les faux Van Gogh*, Paris-Bruxelles 1930, onder nr. 108, afb. Pl. XXXI, als „L'église et le jardin”, toile 73 × 69. De la Faille geeft een beschrijving van het stuk en noteerde, dat het schilderij door Bremmer als een werk van Vijlbrief was herkend. Enige jaren geleden was het voor onderzoek bij het Rijksmuseum Kröller-Müller. Het droeg toen een etiket van de kunsthandel Bernheim Jeune te Parijs. Was dit de kunsthandel waar Bremmer het stuk zag? Het stuk maakte enige tijd deel uit van de verzameling Ida Bienert te Dresden, als een Van Gogh, blijkens de catalogus van deze collectie uit 1933.

8. De bewuste brief van Borel is bewaard gebleven en behoort tot de verzameling kunstenaarsbrieven in het Bremmer-archief. Borel schreef o.a.: „Amoy 6 juni 1893. Bremmer, Dank je wêl voor die „Photographieën”. Ze zijn al bijz. goed, dat heeft Heykoop heel goed eraf gebracht. De photo van je atelier bijv. En je zit zoo net heel gewoon, juist zooals het moet. Het is ferm van je dat je die pijp hebt gehouden, nou is alles gewoon, zooals je altijd in die kamer zit. Ik ben heel blij met zulke dingen. Wat heb je daar een mooi vrouwtje op die plank, wat is vooral zoo'n kap mooi hè, wat een stijl in zoo'n dracht. Ik weet nog zoo goed hoe ik in die stoel zat. Dan kwam je zus wel een kopje koffie brengen. Al zulke heel gewone dingetjes doen 't hem juist in je herinneringen. Ik weet ook nog hoe lief ze over je sprak, zoo echt een goeie zus voor haar broer [..].”

9. Emilie C. Knappert (1860-1952) wijdde zich in deze jaren als godsdienstlerares intensief aan het sociale werk onder de Leidse fabrieksbevolking. Van 1899 tot 1915 was zij de (eerste) directrice van het Leidse Volkshuis aan de Apothekersdijk dat zijn stichting aan haar activiteit te danken heeft. In dit Volkshuis heeft zij steeds een plaats weten te vinden voor de kunst o.a. door het organiseren van tentoonstellingen zoals in februari 1904 van werk van Vincent van Gogh. Zij en vooral ook haar zuster Laura waren zeer bevriend met de Bremmers. Aan de laatste wijdde mevrouw Bremmer in het kladschrift van de Dienaar der Kunst (noot 5) een alinea waarin zij wijst op haar bewondering voor de cursussen van Bremmer die zij aanvankelijk zeer wantrouwde. De *Hollandsche Revue* 20, 1915 p. 537-547.

Zie: W. Rutgers van der Loeff-Greven, In memoriam. In: *Leids Jaarboekje* 1953, p. 64-65; en de jaarverslagen van het Leids Volkshuis. Ik dank mej. J. H. Leemans, directrice van het Leids Volkshuis, voor haar hulp bij mijn onderzoek in deze. Emilie Knappert schreef het bekende door L. W. R. Wenckebach geïllustreerde en verzorgde boek *Kijkjes in de plantenwereld* (Amsterdam, 1893).

10. In zijn dagboek noteerde Borel in het verslag van zijn eerste bezoek aan Bremmer op 18 februari 1892 toen al bij Bremmer te hebben aangetroffen „een héél groote collectie gravuren”, in portefeuilles geordend naar tijd, land en school. Hij schatte het aantal portefeuilles op vijftientig. Uitvoerig beschrijft hij de inhoud van de portefeuille met de gravures naar de Vlaamse en Hollandse primitieven. Hij kon dit doen omdat hij de portefeuille te leen had gevraagd om zijn groeiende belangstelling voor de primitieven te verdiepen. Hij was verheugd en verbaasd ook bij zijn jeugdige vrienden een belangstelling voor de primitieven te kunnen vaststellen. (noot 17)

Dit was het begin van de enorme reproductie-verzameling die Bremmer later aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in den Haag vermaakte.

11. *De Zuidhollander* 30 december 1893.

12. Het stilleven werd in 1946 op uitdrukkelijk verzoek van mevrouw Bremmer tezamen met nog een tweede stilleven van Bremmer en een schilderij van Vijlbrief door H. P. Bremmer aan het Stedelijk Museum De Lakenhal geschonken. Zie de Catalogus Schilderijen en tekeningen, 1949, van het museum, p. 26 en 314. Het is gedateerd: November 1894.

13. Zie het manuscript *Dienaar der Kunst*.

13a. In Hamburg had Kooreman nog contact met de daar wonende Nederlander Arij Prins. Zie: De briefwisseling tussen Arij Prins en Lodewijk van Deyssel. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Harry G. M. Prick. 's-Gravenhage, 1971, passim.

14. Mr. W. C. Feltkamp, Leven en werken van H. P. Bremmer. In: Herdenking H. P. Bremmer. Rotterdam 1956, p. 18.

15. Zie noot 7. Een tweede stuk bevindt zich in de verzameling van het Rijksmuseum Kröller-Müller en een derde in de verzameling W. J. Holliday, Indianapolis, afkomstig uit het bezit van H. P. Bremmer. Zie de catalogus Neo-Impressionism. New York, The Solomon R. Guggenheim Museum, 1968 (Robert L. Herbert).

16. Van dit vroege werk zijn door Bremmer in de aan Van Daalhoff gewijde aflevering 2 van *Beeldende Kunst* 1.5, 1927/28, twee voorbeelden gereproduceerd: hef schilderij Christusfantasie en de tekening Toverkol.

17. Archief Henri Borel in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatie Centrum, den Haag.

18. Zie o.a. de Rapportenboekjes in het Leidse Gemeentearchief. De biografische gegevens zijn ontleend aan een niet gedateerd uit de krant geknipt overlijdensbericht, dat zich in het Bremmer-archief in het Haagse Gemeentearchief bevindt.

19. Een bij de kunstenaars van die dagen geliefd café in de Venestraat in den Haag.

20. De brieven van Johan Thorn Prikker aan Henri Borel bevinden zich in het Borel-archief in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatie Centrum, den Haag.

21. Zie Toelichting 7.

22. De gegevens zijn ontleend aan het Dagboek van Henri Borel (zie noot 17).

23. De brieven van Henri Borel aan mejuffrouw Gripekoven werden door de laatste bij haar dood vermaakt aan H. P. Bremmer, die ze eveneens in het Haagse Gemeentearchief deponeerde.

24. Zie: J. M. Joosten, De eerste kennismaking met het werk van Vincent van Gogh in Nederland. In: *Museumjournaal* 14, 1969/70, p. 272.

25. De prent is gereproduceerd in Herdenking H. P. Bremmer. Rotterdam 1956, teg. p. 8. Over de Groningse activiteiten zie: J. Huizinga, Mijn weg tot de historie. Haarlem, 1947, p. 27-31 en C. T. van Valkenburg, J. Huizinga. Zijn leven en zijn persoonlijkheid. Amsterdam 1946, p. 11-13. Meer over Leuring en Thorn Prikker in: J. M. Joosten, Henry Van de Velde en Nederland 1892-1902. De Belgische Art Nouveau en de Nederlandse Nieuwe Kunst. In: *Cahiers Henry Van de Velde*, 1971.

26. G. Jean-Aubry, Verlaine en Hollande. Souvenirs et documents. In: *Mercure de France* 34, 1923, T. 164, p. 328. Zie ook noot 33.

27. „Schemeravond-idylle” en „Omstreken van Broek-in-Waterland” op de tentoonstelling van de Société des XX, gehouden in het Panorama-gebouw te Amsterdam van 26 mei tot 23 juni 1889.

28. Nu in het bezit van het Museum Boymans-Van Beuningen te Rotterdam (Catalogus schilderijen na 1800, 1963, nr. 2090).

29. W. Scherjon, Floris Verster. Volledig geïllustreerde catalogus van zijn schil-

- derijen, waskrijt- en waterverftekeningen en grafisch werk, met inleiding door H. P. Bremmer en levensschets van A. H. Hammacher. Utrecht 1928. o. 19.
30. Zie hierover uitvoerig: J. M. **Joosten**, Henry Van de Velde-en Nederland. De Belgische Art Nouveau en de Nederlandse Nieuwe Kunst. In: *Cahiers Henry Van de Velde* 1971, waarin alle in deze Toelichting vermelde bijzonderheden betreffende Van de Velde, Vermeulen en Verhaeren zijn gedocumenteerd.
31. *Beeldende Kunst* 10, 1922/23, nr. 78: „**Toenmaals** – het was omstreeks 1891, dat de Kunstkring voor het eerst de nieuwe buitenlanders introduceerde – exposeerde ook Van de Velde in de groep van de Belgische Vingtisten waartoe hij behoorde; een „paysage puéril” en „la plage de **Blankenberghe**” heb ik van hem nog in herinnering. In dat moment was deze schilder iemand van betekenis onder de jongeren; een **eigenheid** en persoonlijkheid openbaarde zich in zijn werk.”
32. De tekeningen bevinden zich in het Rijksmuseum **Kröller-Müller**. (Catalogus Tekeningen uit de 19de en 20ste eeuw, Toorop 49b, e, f, g) zie noot 30.
- 32a. Zie: Emile Verhaeren, A Marthe Verhaeren. Deux cent dix-neuf lettres inédites, 1889-1916, présentées par René Vandevor. Paris, 1937, lettre CLXIV, p. 333-334.
- 32b. Op 5 november 1893 schreef August Vermeulen aan Bremmer Van Rysselberghe ontmoet te hebben na zijn verblijf in Leiden dat „vrij lyriek geweest moet zijn. De ongelukkige kerel is drie dagen ziek geweest: hij kon zelfs het schommelen van de trein niet meer verdragen.” (zie noot 30.)
33. Pastel, 41 x 33,5. Getekend, gedateerd en geannoteerd rechts onder: A **mon cher** ami William Degouve. J. Th. Toorop 1891, en midden rechts: Katwijk a/Zee. De tekening is in het bezit van de Belgische Staat, Ministerie van de Franse Cultuur, Brussel. Zie Catalogus Jan Toorop, Brussel, Horta-Museum, 1970, Aquarellen en tekeningen nr. 7.
34. Paul Verlaine, *Quinze jours en Hollande. Lettres à un ami*. Zie de herdruk door het Spectrum te Utrecht in 1944 uitgegeven met de toevoeging van: Johan Thorn Prikker, Brieven, en Philippe Zilcken. *Souvenirs. La Revue Blanche* 1896. Zie ook noot 26.
35. Zie noot 26.
36. Zie de catalogi van deze musea (zie noot 12). Over Bremmers schilderkunst zie de catalogi: De Divisionisten, van Georges Seurat tot Jan Toorop, Rotterdam. Museum Boymans. 23.12.1936-25.1.1937: Nieuwe Beweging, Nederlandse schilderkunst om 1910, 's-Gravenhage, Gemeentemuseum, 20-10-12.1955; Neo-impressionism. New York, The Solomon. R. Guggenheim Museum, 1968 (Robert L. Herbert); en mr. W. C. Feltkamp, Bremmer als schilder. In: Herdenking H. P. Bremmer. Rotterdam 1956, p. 18-19, afb.
37. Zie: Dienaar der Kunst. Het **Haagse** Gemeentemuseum organiseerde van 18 mei tot 27 juni 1971 een kleine overzichtstentoonstelling van het werk van Bremmer, bijeengebracht door mej. A. Wagner. Er verscheen een catalogus met 23 nummers, illustraties en bio- en bibliografie.
38. Dienaar der Kunst. Zie ook: Familie Beekhuis. In: Genealogysk Jierboekje 1960, p. 87; en W. Moll, Persoonlijke Herinneringen aan de stad Groningen rond de **eeuwwisseling**. In: Groningse Volksalmanak 1957. o. 33-52.
39. De **knipsels** werden door mej. Griepkoven evenals de brieven van Borel aan haar gericht bij haar dood aan Bremmer vervaakt.
40. Zie: Familie Beekhuis. In: Genealogysk Jierboekje 1960, p. 63-98. Ik dank de heer Dolk van het Gemeentearchief te Leeuwarden voor zijn verwijzing naar deze publicatie.
41. De heer Floris Bremmer is nog in het bezit van een dagboek van zijn moeder, Aleida Bremmer-Beekhuis, van haar verblijf in Genève.

ILLUSTRATIES

Afb. 9. Hotel Rijnland aan de Beestenmarkt te Leiden, ca. 1900.

Gemeente-archief Leiden, prentverz. nr. 30050.

Afb. 10. H. P. Bremmer in zijn atelier. Foto: Ch. Heykoop.

Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie; legaat H. P. Bremmer.

Afb. 11. H. P. Bremmer, Stilleven met stallantaarn; januari 1893.

Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo.

Afb. 12. Sar Péladan.

Foto Haags Gemeente-museum.

STADHOUDERLIJK VERKEERSONGELUK

Prins Willem V bij Noordwijk te water

door

E. Pelinck

Dat het verkeer ook in vroeger tijden zijn offers eiste, is wel bekend, al waren het dan geen frontale botsingen, maar het breken van een as, het aflopen van een wiel, opholslaande paarden, het afraken van de vaak slechte wegen of zoals Johan Maurits (de „Braziliaan”), die, te paard, met zijn gevolg in 1665 terugkerend van de begrafenis van zijn neef, de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau-Dietz, bij Franeker door de brug zakte en slechts moeizaam werd gered. En we denken ook aan het verschrikkelijke ongeluk uit 1907 van de Groningse familie, die op een duistere avond op weg naar haar buitenhuis, de Nienoord, bij Hoogkerk met het rijtuig in het kanaal reed, waarbij de vier inzittenden jammerlijk verdronken.

Zo iets als het laatste, maar dan met een gelukkige afloop, overkwam in 1789 de laatste erfstadhouder, prins Willem V, nadat hij de dag op Leeuwenhorst, tussen Noordwijk en Noordwijkerhout, had doorgebracht en 's avonds weer naar Den Haag terugkeerde.

Dit ongeluk gaf weliswaar geen aanleiding tot een serie historieprenten, zoals bij het ongeluk te Franeker, maar werd (zij het kort) toch vermeld in de Nederlandsche Jaarboeken,¹ een overigens veel te weinig gebruikte bron.

Een uitvoeriger beschrijving danken we aan een brief (bewaard in het Koninklijk Huisarchief), van J. D. de Passavant-Passenburg, geheim regeringsraad aan het Duitse departement in Den Haag, dat belast was met de correspondentie over de Duitse bezittingen,² enige dagen later. Hij schreef aan een der hoge bestuursambtenaren te Dillenburg, gezien de titulatuur waarschijnlijk een geheim regeringsraad.

De brief begint als volgt:

Haag d. 11. Aug. 1789.

Eure Excellenz erlauben, dass ich hochdenselben, und der übrigen werthesten Dienerschaft S[ei]ne Hoheit in dem Nassauischen, von der Gefahr, welche Höchstdieselbe in der Nacht vom 8. auf d. 9. ten so glücklich überstanden haben einige beruhigende Nachricht mittheile, um Ihre Dank-sagungen gegen die gütige Vorsicht mit den unserigen zu verbinden."

De Passavant vertelt dan, dat baron van Wassenauer Starrenburg op 8 augustus de prins en de aanzienlijksten uit de regering had uitgenodigd tot een maaltijd op zijn „ritterschaftlichen Campagne Loewenhorst". Dit was Willem Lodewijk van Wassenauer, heer van Starrenburg, Ruyven, Maasland en Maassluis (1744-1833), rentmeester generaal van de voormalige abdij Leeuwenhorst. Nadat men zich de gehele dag verder ook met landelijke wandelingen vermaakt had, vertrok het gehele gezelschap tegen 10 uur 's avonds bij heldere maneschijn vergenoegd naar huis.

„Hinter Noordwijk lenkte der Kutscher Sr. Hoheit in einen ihm empfohlenen Wege linker Hand der Brücke ein, während der Zeit die andere Kutschen in der ordentlichen Landstrasse geblieben waren ohne diese Abfahrt zu bemerken". Naast de prins zat de opperstalmeester „v. Kehl", tegenover de laatste de kamerheer van Boetzelaer naast wie weer de „Kammerjunker du jour H. v. Herth". De laatste was de schoonzoon van de vorige heer van Noordwijk en een „neveu" van de tegenwoordige. Van Heerdt, die de situatie dus moest kennen, riep de koetsier toe, dat hij niet geloofde, dat dit de juiste weg was en dat de koetsier vermoedelijk te vroeg naar links was gedraaid. Op de verzekering van de koetsier, dat deze weg beter zou zijn, legde Van Heerdt zich daarbij neer.

Maar tenslotte was het een hooiweg, die in een voetpad overging om uiteindelijk op één kant geen wagenspoor meer te hebben. De karos zonk derhalve enkele minuten later weg en viel in de vaart tussen Noordwijk en Katwijk, zodat deze met mensen en de twee disselpaarden in en onder het water terecht kwam.

Alvorens te horen, hoe men er weer uitkwam, een poging de situatie te localiseren en het gezelschap nader te identificeren.

Verondersteld mag worden, dat men van Leeuwenhorst via de Bruntsgesteesterweg, over de Heiligegeestbrug de Dinsdagsewetering was overgestoken om achter langs Offem bij de Woensdagsewetering te komen. Daar vergiste de koetsier zich, sloeg links af langs de Schilpweg en reed over de Schilpbrug rechtsaf langs de Maandagsewetering, de verbinding te water, tussen Noordwijk en Katwijk. Hij had na de brug eerst enige tientallen meters naar rechts en dan naar links over de Achterweg moeten rijden.

De heren uit het gezelschap waren Jacob Derk Carel van Heeckeren, o.m. heer van Kell (1730-1795), reeds kamerjonker van Willem IV en zoals gezegd opperstalmeester van diens zoon, voorts o.m. gecommitteerde ter Staten-Generaal voor het kwartier Zutphen. Door zijn huwelijk was hij een zwager van de gastheer van die dag. De kamerheer Carel Vincent van Boetzelaer (1748-1829) was even oud als de prins en het laatste jaar, vóór deze naar Engeland uitweek, commandant van diens lijfwacht. Tenslotte Timon Cornelis (1815: graaf) van Heerdt tot Eversberg (1761-1844), eveneens o.m. gecommitteerde ter Staten Generaal en wel voor Overijssel, gehuwd met een der dochters Van der Does, aldus schoonzoon van de vorige heer der beide Noordwijken en „neveu”, dat wil hier zeggen aangehuwde zwager, van de bekende Leopold graaf van Limburg Stirum (1758-1840), die met de andere dochter Van der Does was getrouwd en aldus heer der beide Noordwijken en bewoner van het op een kwartiergaans van de plaats van het ongeluk gelegen Offem.³

Maar nu willen wij vertellen, hoe het gezelschap uit zijn netelige situatie geraakte. Het rijtuig lag waarschijnlijk op enige afstand van de oever, half op de rechterkant.

De ene lakei, Chapy, aan de kant van het water (blijkbaar achterop staande), die zich aan de kap van het rijtuig wilde vasthouden, werd met geweld, en wel met zijn hoofd vooruit, in het water geslingerd. De andere, Bauer („aus Driedorff”, dus uit Nassau afkomstig, voegt Passavant er aan toe) hield zich voldoende vast om zich dadelijk op de andere kant over de bak („Kasten”) en de zijbomen van de koets bij het portier te plaatsen.

Van Heerdt, die tijdens de val het glas aan zijn zijde neersloeg en zijn hoofd uit het venster naar buiten stak (of zoals hij zegt naar buiten sprong, of zoals Bauer zegt met zijn hulp naar buiten klom) stelde zich aan de andere kant van het portier op en zocht binnenin het rijtuig. Hij greep het eerst de schouder van de heer Van Heeckeren, die de tegenwoordigheid van geest had gehad bij het wegzinken van het rijtuig achter Zijne Hoogheid langs te grijpen en zich te steunen om niet met zijn zware lichaam Z.H. te verpletteren. Hij had daardoor tegelijk het voordeel, aldus, het bovenlichaam van Z.H. door deze hand naar de bovenste vensteropening te kunnen werken en hem aldus gelegenheid tot ademen te geven. Zodra zijn hoofd zichtbaar werd, grepen Van Heerdt en de dienaar hem onder de schouders en daar de heer Van Heeckeren weer bukte en Z.H. meewerkte, werd hij er gelukkig uitgetrokken, maar moest daarop van het rijtuig nog tot zijn buik in het water springen. Hier trokken de voorrijder en een loper hem bij de handen weer uit. De heer Van Heeckeren, die nog steeds zijn hoofd uit de koets naar buiten stak om adem te halen, was tenslotte zo gelukkig het hoofd van de heer Van Boetzelaer, die reeds veel water naar binnen had gekregen aan het raam te brengen en hem aldus te redden.

Vervolgens gunde men zich de tijd het portier te openen en aldus de heer Van Heeckeren, die zeer fors gebouwd was, eruit te helpen.

En zo ging het gehele gezelschap naar het huis van de heer van Noordwijk, die ook naar Leeuwenhorst was geweest en die zich juist wilde uitkleden. Dit was, zoals we reeds zagen het huis Offem, eigendom van Leopold van Limburg Stirum. Daar verkleedde men zich nu en in plaats van half elf, zoals het tweede rijtuig, zo kwam de eerste koets om half drie 's morgens op 'het Huis ten Bosch' aan.

De Passavant besluit: „Alles ist wohl und gesund, niemand hat Gott sei Dank schade genommen, aber nie kann man in grösserem Gefahr seyn ohne umzukommen, als **diese** gewesen ist. Alles, Kutscher, Vorreuter, **Knechte** und **Herren** (N.B. de volgorde! !) **haben** die grösste Liebe und Sorgfalt für Seine **Hoheit** bewiesen”. Deze was dadelijk Zondagsmorgens in de Hollandse en om 2 uur in de Franse kerk, en ook nog om half twaalf op de parade.

„Alles ist vollkommen wohl und gesund, und preiset mit uns Gottes Güte über die gnädige Erhaltung. Ich verharre ut in Litteris

Eure

J. D. v. Passavant

raptim. Ein mehreres wird die Ex. v. Neufville⁴ sagen können.”

Aldus eindigt het voor de Nassause onderdanen bestemde verslag van een lang niet ongevaarlijk avontuur, besluit van een overigens waarschijnlijk bijzonder genoeglijk verlopen dag, een zeer welkome ontspanning voor de door zijn dagelijkse beslommeringen en problemen geplaagde erfstadhouder, die de volgende dag weer zo trouw zijn representatieve plichten vervulde.

Op de zelfde dag, dat de Passavant zijn verhaal naar Dillenburg schreef, gaf de prins na eerst een estafette naar de prinses, die met haar dochter Louise, erfgroothertogin van Brunswijk-Wolfenbüttel te Berlijn verbleef, ook een verslag aan Louise zelf.

Na hulde gebracht te hebben aan de tegenwoordigheid van geest van Van Heeckeren en de activiteit van Van Heerdt, zonder wie allen verdronken zouden zijn, schrijft hij: le pauvre Boetzelaer a presque été noyé, il ne s'ent est peu fallu.⁶

Dat hij naast dergelijke divertissementen ook meer vermoeiende en vaak meer representatieve bezoeken had af te leggen, moge blijken uit een bezoek, dat de Prins de maand te voren eveneens aan Noordwijk had gebracht. Toen werd hij eerst op Offem door de schutterij begroet, waarna hij een wandeling door het dorp maakte om al de kruiden- en bloemenkwekerijen te bezichtigen. Een door de gebroeders Stegerhoek gekweekte nieuwe roos kreeg de naam Willem V. Vervolgens bekeek men een touwslagerij en een jonheeren kostschool. Na de maaltijd op Offem werd op de St. Jorisdooien met de voetboog op de op een 70 voet hoge staak ge-

plaatste houten zwaan geschoten. Alles staat heel wat uitvoeriger beschreven in de Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken van dat jaar dan het hierboven beschreven incident.

In de eerste week van augustus was de prins naar Den Helder, Texel en Marken geweest. Dat ging terug per zeilboot, waarbij men voor de Gelderse kust voor anker ging om te overnachten. Langs Amsterdam zeilde men naar Spaarndam om 's avonds het Huis ten Bosch weer te bereiken. Dat varen was een heel wat minder vermoeiend en, naar we hierboven zagen, soms ook minder gevaarlijk vervoermiddel dan de koets, al komt het dramatisch einde van 's Prinsen grootvader bij de Moerdijk weer in onze herinnering.

In juni was Willem V bijna constant op reis in Brabant, Limburg en Gelderland, behalve enkele dagen te Dieren en op Het Loo, uiteraard representatief in deze voor zijn positie zo moeilijke tijden, nu eens onder het volk dan weer bij de heren.

Tot slot herinneren wij er aan, dat juist in deze tijd, op 14 juli 1789, de Franse Revolutie was uitgebarsten. Het leven en de politiek zouden voorlopig, zij het uiterst moeizaam, nog een kleine zes jaar voortgaan.

AANTEKENINGEN

1. Nieuwe Nederlandse Jaarboeken XXIV, 2e stuk (1789), blz. 995.
2. Zie over Johan David de Passavant K.H.A. inv. A. 18, 339, 31" en C. 7, 53.
3. Dit is feitelijk onjuist, aangezien zijn vrouws oom, **Gerlach** Jan Doys van der Does (1732-1810) nog heer van Noordwijk was. Verg.: J. Kloos in: Leidsch Jaarboekje 1912, 155; N.N.R.W. VI, 444-445.
4. Robert de Neufville, Geheimer Regierungsrath (1782) en Consistorial Direktor (1785). Hij was zeer bevriend met de Passavant. K.H.A. inv. A. 18, 339 31".
5. Verg. ook Correspondentie van de Stadhoudelijke familie 1777-1795, uitgegeven door Johanna W. Naber 1 (Den Haag, 1931) 33-34.

ILLUSTRATIES

Afb. 13. Stadhoudelijke karos met **zesspan**. Detail uit de prent van Huis *ten* Bosch, ca. 1750; uitgegeven door H. Scheurleer.

Afb. 14. Detail uit de kaart van Rijnland, anno 1647, bijgewerkt in 1687. Op dit gedeelte is de gereden route te volgen.

HET COLLEGE GESCHIL TUSSEN DE HOOGLERAREN A. KLUIT EN J. LUZAC IN 1786

door

Mej. E. V. Vrij

De partijtwesten tussen Patriotten en Prinsgezinden, op het eind van de 18e eeuw in de Republiek ontstaan naar aanleiding van de 4e Engelse oorlog, veroorzaakten ook op de Universiteit onrust.

Rector en Senaat, bezorgd voor de goede naam en faam van de Leidse Hoogeschool, probeerden zoveel mogelijk partijchap buiten de Academie te houden. In een stad als Leiden, waar de opstootjes tussen Patriotten en Prinsgezinden niet van de lucht waren, was dit een vrijwel onmogelijke opgave. Het bleek onvermijdelijk, dat een groot aantal Academieburgers partij ging kiezen.

De professoren gedroegen zich het voorzichtigst; zij huldigden de mening dat wetenschapsbeoefening hun voornaamste taak was en liepen over het algemeen niet met hun politieke overtuiging te koop. Van de in totaal 20 hoogleraren, stonden in 1786 alleen Kluit, Allamand, Sandifort en Pestel bekend als uitgesproken prinsgezind.¹ De overigen voelden zich min of meer tot de Patriotten aangetrokken of namen een neutrale houding aan.²

De studenten, minder bezadigd dan hun hoogleraren, bleven in deze tijd vol politieke twist, niet braaf over hun boeken gebogen zitten. De 18e eeuwse studenten hadden belangstelling voor politiek en de overgrote meerderheid der Leidse studenten koos, beïnvloed door milieu (regentenklasse, gegoede burgerij) en verlichtingsideeën, de patriotse partij.

De prinsgezinde studenten, onder leiding van de rechtenstudent J. W. Kumpel verre in de minderheid, kregen het vooral na de oprichting in 1785 van het patriotse studenten exercitiegenootschap „Pro Pallade et Libertate”³ zwaar te verduren. Leden van „Pro Pallade et Libertate” maakten hen het leven zuur en beletten hen zelfs colleges van de als prinsgezind bekend staande hoogleraren bij te wonen.⁴

De twee groepen studenten kwamen steeds vijandiger tegenover elkaar te staan en kozen in een collegeconflict tussen de prinsgezinde hoogleraar Kluit en de patriotse professor Luzac in 1786 onmiddellijk partij.

Adriaan Kluit⁵ had in Utrecht gestudeerd en begon zijn carrière als leraar aan de Latijnse scholen van Rotterdam en Den Haag. In die tijd toonde hij reeds belangstelling voor de oudere vaderlandse geschiedenis. Later, als professor in de Welsprekendheid en het Grieks (professor *Eloquendiae et Linguae Graecae*) aan de *Schola Illustris* te Middelburg verrichtte hij veel archiefwerk, maakte een studie van de oorkondenleer (diplomatiek) en publiceerde zijn „*Historia critica comitatus Hollandiae et Zeelandiae*” (over de Graven van Holland en Zeeland); hij was hiermee de eerste geleerde, die de oudste geschiedenis van Holland en Zeeland aan de hand van oorkonden en kronieken kritisch bestudeerde.

Zijn wetenschappelijke kwaliteiten werden in 1778 erkend met de aanbidding van een professoraat aan de Leidse Academie, waar hij werd benoemd tot „*Professor ordinarius Antiquitatum et Historiae imprimis diplomaticae Belgii Foederati*” (gewoon hoogleraar in de Oudheden en vooral in de diplomatische geschiedenis van de Verenigde Nederlanden), een nieuwe leerstoel grotendeels ten bate van de juristen ingesteld.

Les in oorkondenkritiek was voor de 18e eeuwse juridische studenten geen overbodige luxe. In de rechtszaal werden hele „*bella diplomatica*” uitgevochten, waarbij de rechter over de echtheid of vervalsing van een bewijsstuk moest kunnen oordelen.⁶ Kluit nu was, door zijn diplomatische studie, bij uitstek geschikt de studenten het onderscheid tussen betrouwbare en valse oorkonden bij te brengen. Hij kwam echter in moeilijkheden toen hij een eigen interpretatie aan zijn, wat vaag geformuleerde leeropdracht gaf en zich bovendien met politiek ging bemoeien.

Kluit's inaugurele rede als hoogleraar, over het recht van de Nederlanden tot afzwering van Philips II,⁷ uitgesproken op 18 januari 1779, gaf al dadelijk aanleiding tot tegenspraak en debat in Leiden. In deze rede zette Kluit de leer van de landsheerlijke souvereiniteit uiteen, een leer die in de Nederlanden en ook te Leiden nauwelijks bekend was. Tegenover de in die tijd om politieke redenen heersende opvatting dat de Staten der gewesten ook al onder het grafelijk bewind de souvereiniteit uitoefenden, stelde hij dat vóór de afzwering van Philips II in 1581 niet de Staten, maar de landsheren en graven die souvereiniteit in bezit hadden gehad. Kluit baseerde zich hierbij op zuiver wetenschappelijke gronden. Met deze theorie joeg hij echter zowel de aanhangers van de leer der Statensouvereiniteit (aristocratische patriotten), als de aanhangers van de leer der volkssouvereiniteit (democratische patriotten) tegen zich in het harnas en werd hij onmiddellijk als stadhoudersgezind gebrandmerkt.

Ook Kluit's redevoering bij het neerleggen van zijn ambt als Rector Magnificus in 1784 deed heel wat stof opwaaien en was niet bepaald geschikt de partijtegenstellingen op de Universiteit te verzachten. In deze

„Redevoering over het misbruik van ‘t Algemeen Staatsrecht”⁸ trok hij stevig van leer tegen het geschrift „Aan het Volk van Nederland” en de aanhangers daarvan, die naar zijn mening de constitutie ondermijnden. Kluit gaf later zelf toe dat zijn rede met veel wrevel door sommigen was aan-gehoord; hij had de universitaire gemeenschap ook niet duidelijker kunnen laten zien aan welke kant hij stond in de partijstrijd. Hij zag zich zelf als „de eerste en eenigste Hoogleraar die zonder zich in ‘s lands zaken te ste-ken, of die te gispn, **moeds** genoeg toonde te hebben om het fijne bedrog in ‘t woord „Representanten” openlijk van den kansel aan te wijzen”.⁹ Gewoonlijk verscheen een afscheidsrede van een Rector Magnificus in druk, maar door de vijandige houding van de Patriotten durfde hij het niet aan zijn rede uit te geven; pas in 1787, na de reactie, waagde hij het.

Kluit was prinsgezind, maar niet, zoals wel eens beweerd is, **monar-chaalgezind**.¹⁰ Hij hield, naar hij zelf zei, slechts „getrouwe vast aan de oude en gevestigde Regeeringsvorm”¹¹ en hoopte dat de **stadhoudersge-zinden** en de aristocratische patriotten nog eens de handen ineen konden slaan om de naar zijn mening zo gevaarlijke democratische patriotten te verslaan.¹² Hij beschouwde het als de taak van professoren de oude staats-orde te verdedigen „willen zij als Hoogleeraars in die betrekking de Leer-stoel waardig en verdienstelijk **bekleeden**”.¹³

Kluit was benoemd aan de Leidse Academie om zijn ontegenzeggelijk grote wetenschappelijke kwaliteiten, in een nieuw vak: de diplomatiek, in een nieuwe leerstoel. Het was tragisch dat er aanvankelijk vrijwel geen student op zijn colleges verscheen; de diplomatiek trok zelfs zijn geestver-wanten, behoudende prinsgezinde studenten niet aan. Pas **Kluit’s** ruzie met zijn collega Luzac zou hierin verandering brengen.

Johan of Jean Luzac,¹⁴ geboren en getogen Leidenaar, stammend uit een Hugenotenfamilie, studeerde rechten en oude talen aan de Leidse **Acade-mie**¹⁵ en werd vervolgens advocaat te ‘s-Gravenhage. Was Kluit voorna-melijk door zijn wetenschappelijke arbeid in het politieke vaarwater te-recht gekomen, Luzac belandde onder invloed van zijn politiek-actieve fa-milie in de partijstrijd. Zijn neef mr. Elie Luzac stond algemeen bekend als een vurig verdediger van het stadhouderschap; een zuster van Johan Luzac was getrouwd met de patriot Wijbo Fijnje en een oom, Etienne Lu-zac was redacteur van de „Nouvelles extraordinaires de divers endroits”, in de wandeling de „Gazette de Leyde” genaamd, een in die tijd beroemde en zeer goed geïnformeerde krant die door heel Europa gelezen werd.

Johan hielp zijn oom Etienne met de redactie van diens krant en nam in 1775 de redactie van de „Gazette de Leyde” bijna geheel over. Onder zijn leiding kreeg de krant nog groter vermaardheid en bovendien een dui-delijk patriots signatuur. De „Fransche Leidsche Courant”, zoals de „Ga-zette” ook wel genoemd werd, had een grote internationale reputatie; bui-

tenlandse regeringen vreesden haar commentaar en het gebeurde meer dan eens dat een regering een klacht indiende bij de Staten over een artikel in de krant. Verder maakte Johan Luzac propaganda voor de Amerikaanse vrijheidsoorlog door het laatste nieuws over de oorlog snel en volledig te publiceren, tot grote tevredenheid ook van de leiders van de Amerikaanse opstand.

Naast zijn werk voor de krant, gaf Johan als advocaat aan tegenstanders der stadhouderlijke partij juridische bijstand. Zo verdedigde hij Van der Kemp in zijn proces voor de Leidsche Vierschaar (1780-1782) en was hij één van de rechtskundige raadslieden van de Leidse doopsgezinde weduwe Catharina van der Meulen-Taan, die ervan beschuldigd werd moordplannen te hebben tegen de stadhouder, een kwestie die de Leidenaren in 1784 zeer bezighield.¹⁶

Mede door zijn bemoeienissen met de stedelijke politiek, stond Johan Luzac bij jong en oud te Leiden bekend als een vurig voorvechter van de patriotse partij. Hij was echter geen typische „democratische” patriot. Zijn aristocratische denkwijze kwam in 1785 bij een meningsverschil tussen democratische en aristocratische patriotten in de Leidse vroedschap al tot uiting en trad nog duidelijker aan het licht toen hij, als lid van het Besogne voor de Stadszaken, een rapport opstelde over de vraag of adviezen, in de vroedschap gegeven, openbaar gemaakt mochten worden. In zijn rapport stelde Luzac dat de leden der stadsregering voortaan niet het recht hadden, adviezen door hun medeleden gegeven, uit de vroedschap te klappen en in een latere toelichting op dit rapport gaf hij te kennen dat geen enkel burgerlichaam het recht had zich met het bestuur te bemoeien.

Bij de democratische patriotten had Luzac zich nu onmogelijk gemaakt en hij werd dan ook in pamfletten uitgemaakt voor een „doortrapte aristocraat”.¹⁷ Luzac, die het met al deze besognes al druk genoeg had, werd nu in 1785 ook nog benoemd tot Professor ordinarius Linguae Graecae et Historiae Patriae (gewoon hoogleraar in de Griekse Taal en Vaderlandse Geschiedenis), als opvolger van de onlangs overleden prof. Lodewijk Caspar Valckenaer.

Het was overduidelijk dat Luzac deze aanstelling niet had gekregen op grond van zijn wetenschappelijke prestaties. Hij dankte haar voornamelijk aan zijn algemene bekendheid en patriotse activiteiten. Verder had zijn familieband met L. C. Valckenaer — Johan's broer Etienne was getrouwd met een dochter van Valckenaer — zeker ook meegesproken.

Luzac gaf zelf toe in dit ambt niet erg best beslagen ten ijs te komen, toen hij opmerkte „Ik, die offschoon wel een ieverig beminnaar der Griekse Taale, echter in het onderwijs derzelve niet meer geoeffend ben, dan van hem kunnen verwacht worden, die reeds voor veele jaaren alle hoop had afgelegd van bij de Letteren grijs te worden.”¹⁸ College geven moest voor hem niet meevallen. Hij was volkomen onvoorbereid en had juist in

Valckenaer een uitmuntende voorganger, met wie hij in wetenschappelijk opzicht niet vergeleken kon worden. Luzac was nu eenmaal van huis uit jurist, geen filoloog en had weinig tijd gevonden zijn Grieks na zijn studietijd bij te houden. Hij las daarom op college met zijn studenten hoofdzakelijk Xenophon, Euripides, Callimachus, **Homerus** en Plato, behandelde verder uitvoerig het Atheense staatsbestuur en trok daar politieke lering uit.¹⁹

Hij deed het alles ondertussen met enthousiasme. „Gelijk mij gewisselijk zeer veel zal te kort schieten, dit zal ik door **eenen** blaakenden iever voor de belangen der jeugd, voor den luister dezer Hoogeschoole en de eere des Vaderlands, naar vermogen trachten te vergoeden”,²⁰ had hij in zijn oratie beloofd.

Die oratie „Redevoering ten betooge, dat de geleerdheid de voedster is der Burger-deugd, vooral in een Vrij Gemeenebest”²¹ (1785), gaf een goede indruk van zijn politieke opvattingen en de manier waarop hij op college de Atheense staatsinstellingen behandelde: Naar zijn mening kon men van de antieke schrijvers leren, wat tot bloei en tot ondergang van hun rijk had geleid: het éénhoofdig bestuur leidde tot ondergang van Rome; het regime van de dertig dwingelanden in Athene toonde aan, dat overheersing door een klein aantal nog ondragelijker was dan het juk van één man; en hoe verderfelijk een volksregering was, bewees de regering der demagogen in Athene. Kortom, de oude geschiedenis leerde, dat de meest aan te bevelen regeringsvorm de aristo-democratie was, die „door eene gelukkige zamenvoeging, de macht des Volks en der Aanzienlijksten, te gelijk, zo verbonden en zo van één gescheiden houdt, dat, aan de eene zijde, het Volk noch deel hebbe aan het daadelijk bestier, noch invloed op de bediening des Rechts, en dat, aan den anderen kant, de benoeming van Regenten niet onafhankelijk gemaakt worde van de stemme der **Bur-**geren, ten einde niet zij, die het bewind in handen hebben, zichzelf veel eer als Meesters, dan als Bestuurders van den Staat beschouwen.”

Aldus hadden zowel Kluit als Luzac in hun redevoeringen hun politieke denkbeelden in het openbaar duidelijk uiteen gezet. Het blijkt dat zij beiden de opvattingen van de democratische patriotten sterk afkeurden. Toch stonden zij in politiek opzicht zó ver van elkaar, dat de twist die in 1786 tussen hen uitbrak, onmiddellijk een politieke kleur kreeg.

Het Collegegeschil

Het is niet te verwonderen dat er tussen Kluit en Luzac een ruzie uitbrak. Als hoogleraar bewogen zij zich beiden op het gebied der vaderlandse geschiedenis en gaven in dat vak college vanuit een verschillende politieke overtuiging. Had Kluit zich bepaald tot de oudere vaderlandse geschiedenis van vóór de Opstand, dan was er niets aan de hand geweest.

Maar Kluit, in een nieuw opgerichte leerstoel benoemd, had met het afbakenen van zijn ambtsterrein van het begin van zijn benoeming af al moeilijkheden gehad.

Hij joeg Luzac's voorganger Valckenaer reeds tegen zich in het harnas, door in 1780 aanspraak te maken op de post van administrateur van het legaat van Perizonius. De administrateurs van dit legaat moesten jaarlijks verantwoording afleggen van hun beheer tegenover de Rector Magnificus en zijn assessoren. In 1780 was Kluit assessor en hoorde toen in die functie dat Perizonius destijds voor zijn legaat de twee „*professores historiarum et literarum humaniorum*” (prof. in de oude talen en geschiedenis) als administrateurs had aangesteld. Dit waren al sinds 65 jaar de twee hoogleraren in de oude talen, van wie er één college placht te geven in de vaderlandse geschiedenis, de ander in de oude geschiedenis. In 1780 waren dan ook naar gewoonte, de hoogleraren Ruhnkenius (Latijn) en Valckenaer (Grieks en vad. geschiedenis) de administrateurs. Kluit meende nu dat hij als professor ordinarius Antiquitatum et Historiae imprimis diplomaticae Belgii Foederati, mede gerechtigd was tot de administratie.

Afgezien van het feit dat Kluit van oordeel was dat dit baantje hem rehtens toekwam, zal het hem niet onverschillig gelaten hebben dat er emolumenten aan verbonden waren; hij verkeerde namelijk in niet al te beste financiële omstandigheden. De twee administrateurs van het legaat van Perizonius bekleedden de functie om de beurt gedurende een jaar, de in functie zijnde administrateur kreeg hiervoor 30 gulden, de **niet**-administrateur ontving 6 gulden. Kluit's aanspraak kwam eigenlijk hierop neer, dat hij één van de twee tegenwoordige administrateurs uit dit ambt wilde dringen. Hij maakte geen goede beurt met deze aanval op zijn collega's Ruhnkenius en Valckenaer, in het bijzonder niet bij zijn zwager Valckenaer, die hij niet eens van te voren van deze stap in kennis had gesteld.²²

De administrateurs vonden de aanspraak van Kluit dan ook volkomen ongegrond en definieerden het ambtsterrein van Kluit haastig als volgt: „De professie van de heer Kluit is het studium diplomaticum, hetgeen zich grotendeels en misschien eeniglijk tot de kennis van het medium aevum bepaald (die hij) niet zal willen doen resorteren onder het studium literarum humaniorum”.²³ Zij verdachten Kluit er sterk van uit te zijn op de eer en de emolumenten. Zolang Valckenaer nog leefde, ging Kluit nieuwe moeilijkheden met zijn zwager uit de weg en liep in de kleine steentjes. Hij onthield zich, zoals hij later verklaarde, „van alles wat eenigszins kon schijnen onaangenaam te zijn aan een familielid”.²⁴ Om Valckenaer's wil beperkte hij zich, naar hij zei, tot het onderwijs in de geschiedenis van de oudheden en de tijd vóór de Verenigde Nederlanden en liet aan Valckenaer de nieuwere vaderlandse geschiedenis over.

Overigens was, zoals al vermeld, de animo voor Kluit's colleges in de

oudere vaderlandse geschiedenis en de diplomatiek zeer klein. In de jaren vóór 1785 had hij weinig of geen studenten op college gekregen²⁵; hij klaagde zich bij Curatoren dat hij door zijn beroep naar Leiden „ten aanzien van zijn middelen van bestaan uit een zeer florissanten staat, waarin hij te Middelburg als lector en professor Eloquentiae et Linguae Graecae gesteld was, eensklaps in een buitengewone schraalheid van inkomsten geraakt was, doordat hij te Leiden door de limiten waarbinnen hij zich bepalen moest (Kluit bedoelt het zich beperken tot de oudere vaderlandse geschiedenis ter wille van Valckenaer) zijn eerste jaar te Leiden slechts aan twee studenten een heel jaar lang college heeft gegeven”.²⁶ Naderhand had hij zelfs een jaar zonder studenten gezeten en geen andere inkomsten genoten dan zijn vaste salaris van f 1600,-.

Sinds de aanvang van zijn lessen in 1779 had hij van al zijn colleges samen in totaal nog geen f 700,- ontvangen, dat is per jaar nog geen f 100,-.

Ter vergelijking moge dienen dat sommigen van Kluit's collega's, naast hun vaste salaris, van college- en promotiegelden wel f 1500,- tot f 2000,- per jaar ontvingen. Kluit klaagde dan ook dat hij de enige hoogleraar in Leiden was, die alleen van zijn salaris moest leven, en dat was vrijwel ondoenlijk voor hem.

Het is te begrijpen dat Kluit, na de dood van Valckenaer, ging proberen zijn werkterrein uit te breiden. Maar prompt kreeg hij het hierdoor aan de stok met Valckenaer's opvolger Luzac, pas benoemd tot hoogleraar in de Griekse Taal en Vaderlandse Geschiedenis en niet van zins zich door een politieke tegenstander in een hoekje te laten drukken.

Direct na het overlijden van Valckenaer vond Kluit dat hij nu met een gerust hart ook de nieuwere vaderlandse geschiedenis kon gaan doceren, waartoe hij uit hoofde van zijn aanstelling ook recht dacht te hebben. Hij hoopte waarschijnlijk door deze gebiedsuitbreiding juist het aantal bij hem college lopende studenten aanmerkelijk te vergroten. Daar kwam trouwens bij dat hij zich de laatste jaren zelf meer en meer met de nieuwere vaderlandse geschiedenis was gaan bezighouden en zich op deze wijze ook dieper in het politiek gewoel had begeven (verg. zijn oratie in 1784).

Zo liet Kluit nu in 1785 vier collegeonderwerpen ad valvas aanplakken. Hij zou deze cursus college geven over: 1) *Historia Federum Belgii Federati, eiusque cum gentibus exteris nexus* (geschiedenis van de verdragen, gesloten door de Verenigde Nederlanden met het buitenland); 2) *Historia (diplomatica) Federati Belgii* (diplomatische geschiedenis van de Verenigde Nederlanden); 3) *Scientia diplomatica of Elementa Artis Diplomaticae* (de grondbeginselen van de oorkondenleer); 4) *Historia politica veteris aevi* (de politieke geschiedenis van de tijd vóór de Republiek).²⁷ De eerste twee colleges hadden duidelijk de nieuwere vaderlandse geschiedenis tot onderwerp.

Luzac vond het echter niet nodig te protesteren; Kluit kreeg toch weinig studenten op deze colleges²⁸ en bovendien was Luzac in 1785 net benoemd en had zijn oratie nog niet eens gehouden, toen de colleges waren aangeplakt.

In 1786 kondigde Kluit weer dezelfde vier collegeonderwerpen aan en voegde 4 dagen vóór het begin der colleges aan de titel van het tweede college toe, dat hij de *Historia (diplomatica) Federati Belgii* nu zou verklaren volgens het *Compendium van Offerhaus*. Iedereen begreep dat dit college niet alleen over de nieuwere vaderlandse geschiedenis zou gaan, maar dat Kluit er bovendien prinsgezinde opvattingen zou verkondigen. Het *Compendium historiae foederati Belgii* van de Groningse hoogleraar Offerhaus was namelijk een uitgesproken orangistisch geschiedenisboek, opgedragen aan Willem V. Kluit wist dat patriotse studenten zijn colleges al jaren meden, maar hoopte waarschijnlijk dat prinsgezinde studenten, aangelokt door dit boek van Offerhaus, thans zijn college zouden gaan bezoeken. Hij had goed gezien: 12 studenten schreven zich nu voor dit college in, terwijl hij er het vorig jaar niemand op had gekregen.

Kluit kon op zijn vingers natellen dat zijn handelwijze voor zijn collega Luzac een ernstige provocatie betekende. Luzac, die hevig verontwaardigd was dat Kluit zich op zijn gebied, de nieuwere vaderlandse geschiedenis, begaf en terecht vreesde dat deze een forse dosis politiek door dit college zou mengen, vroeg de Rector Magnificus een Senaatsvergadering te beleggen. Op die vergadering van 19 september 1786 diende Luzac een protest in tegen het college van Kluit.²⁹

Een deel van de Senaat vond dat deze kwestie niet door haar geregeld moest worden, maar door de beide twistenden onderling. Sommige professoren hadden ook bezwaar tegen het opnemen van het protestschrift van Luzac in de *Acta* van de Senaat, zodat er „in de registers een blijk van eene discrepantie van dien aart zoude aanwezig zijn”. Men stelde tenslotte voor om het geschil te regelen door bemiddeling van onpartijdige collega's. Luzac ging hiermee akkoord, nam zijn protestschrift terug en zag af van het geven van zijn aangekondigde college over de *Historia Patriae*, zolang er bemiddelingspogingen ondernomen werden. Kennelijk ging Luzac daarbij van de veronderstelling uit, dat Kluit hetzelfde zou doen. Hij was dan ook woedend toen hij een week later hoorde dat Kluit met het college over Offerhaus voortging, en dat zonder hem, Luzac, daarvan in kennis te stellen.

De verbolgen Luzac wendde zich nu met een adres tot Curatoren (d.d. 23 oktober 1786), waarin hij zich beklaagde over het aankondigen en direct daarop aanvangen van Kluit's college over het *Compendium van Offerhaus*. Luzac sprak daarbij de mening uit dat het „exclusiefelijk doceeren” van Grieks en Vaderlandse Geschiedenis onder de prerogatieven van zijn ambt behoorde. Het *Compendium van Offerhaus* was een boek

dat alleen de nieuwere geschiedenis van het vaderland behandelde en (na een korte inleiding over de oudere geschiedenis) begon bij de regering van keizer Karel V. Het Compendium was daarom volstrekt niet geschikt tot het doceren van de vaderlandse „oudheidkunde”, Kluit’s werkterrein. **Luzac** stelde ook nadrukkelijk vast dat Kluit zich tijdens het leven van Valckenaer nooit op het gebied der nieuwere vaderlandse geschiedenis had begeven. Volgens Luzac was Kluit als professor Antiquitatum et **Historiae** imprimis Diplomaticae Belgii Foederati alleen opgedragen les te geven in de oudheden (antiquitates) én de charters en gedenkstukken (**historia** diplomatica) van die vaderlandse oudheidkunde. Wat het Compendium van Offerhaus betrof, vreesde Luzac bovendien, „dat het tweederlei **doceeren** der Vaderlandsche Geschiedenissen, vooral in deeze tijden, aan de oogmerken van Curatoren tot rust en eenigheid op ’s lands Academie niet **zoude** beantwoorden”.³⁰

Curatoren stelden Kluit een copie van dit adres van Luzac ter hand en verzochten hem hierop schriftelijk commentaar te leveren.³¹ Verder schorsten zij het college van Kluit „hangende de **deliberation**”.³²

Kluit gaf in zijn antwoord op de memorie van Luzac een andere interpretatie van zijn leeropdracht: hij meende dat hem was opgedragen „niet alleen de oudheden der zeven Vereenigde Gewesten te doceeren, maar ook de historie, in het bijzonder de diplomatische historie van diezelfde gewesten”. Hij was niet beroepen tot het doceren van de oude vaderlandse geschiedenis, maar tot het doceren van de Oudheden (Antiquitatum) én van de Historie (Historiae) en wel de Diplomatische Historie (imprimis Diplomaticae) van het Belgium Foederatum, en dit deel van de leeropdracht sloeg juist op de nieuwere historie van ons vaderland.³³

Kluit verdedigde zich verder met de opmerking dat hij zich gedurende Valckenaer’s leven beperkt had tot de oudheden en de tijd vóór de Vereenigde Nederlanden om zijn zwager niet onaangenaam te zijn. Hij gaf toe dadelijk na Valckenaer’s dood te hebben aangekondigd de historie der Vereenigde Nederlanden in zijn „private of domestique” college te zullen behandelen, maar hij hield dit college „**diplomatischerwijs**”. Wanneer hij alleen beroepen was tot professor Historiae Belgii Foederati dan had hij kunnen volstaan met „op een droge en dorre manier” de gebeurtenissen der Vereenigde Nederlanden te vertellen (dit was een steek onder water aan het adres van Luzac, die inderdaad de vaderlandse geschiedenis „vertelde”); door het invoegen van „imprimis diplomaticae” kon hij er zich toe beperken niets naar voren te brengen wat niet zeer duidelijk uit diplomatieke bescheiden, uit publieke acten en registers aangetoond kon worden en zo van alle onzekere en partijdige inmengingen was ontdaan.

In het aangekondigde programma van zijn colleges stond dat hij de historie der Vereenigde Nederlanden zou verklaren volgens het Compendium

van Offerhaus en niet, zoals Luzac er van maakte, alsof hij college zou geven over het Compendium zélf; hij was van plan geweest de geschiedenis te verklaren „ope diplomatum”, het was niet zijn bedoeling de geschiedenis te vertellen. Hij had, naar zijn mening, het recht de geschiedenis van de tegenwoordige tijd diplomatisch te behandelen en was niet aangesteld om uitsluitend over de Ars Diplomatica les te geven.

Kluit overdreef met deze uitspraak wel een beetje. Hij had immers bekendheid gekregen door zijn kennis van de „Ars Diplomatica” en juist die kennis moet een voornaam rol gespeeld hebben bij zijn aanstelling.

Verder valt uit zijn verdediging helemaal met op te maken, waarom hij uitgerekend het boek van Offerhaus had gekozen om op college te gebruiken. En men moet Luzac gelijk geven dat het tweederlei doceren der vaderlandse geschiedenis vooral in deze tijd niet bevorderlijk was voor de rust en eensgezindheid op de universiteit.

Kluit hield zich van den domme en zei niet te weten wat hij van deze laatste woorden moest denken. „Wat relatie”, vroeg hij verbaasd, „hebben toch de tijden en wel deze tijden tot collegien? Meende de heer Luzac dat de tijden om de geschiedenis van de Nederlanden uit de ware en echte bronnen te doceren thans anders zijn dan over 10 of 50 jaar? Moet een professor, die zijn eed en plicht getrouw is, zich in ‘t doceren schikken naar de tijden? Nee, hij moet, gelijk een eerlijk man betaamt, zonder innemengsel van partijdigheden of bemoeiingen met stadsgeschiedenissen (!) die hem niet aangaan, college geven.”³⁴ Ondanks deze tirade, voelde Kluit toch best dat het orangistische boek van Offerhaus de grote boosdoener was. Hij deelde Curatoren dan ook mee, dat hij, om Luzac een genoeg te doen, de naam „Offerhaus” wel wilde weglaten in de aankondiging van zijn college.

Tegenover zijn vriend Tydeman verklaarde Kluit ondertussen dat de oorzaak van het collegegeschil ergens anders lag: het stak Luzac, dat Kluit 25 studenten op zijn college kreeg en Luzac zelf maar 8 inschrijvingen voor zijn college vaderlandse geschiedenis had ontvangen.³⁵ De waarheid is, dat Luzac met 10 intekenaars op zijn college begon en Kluit aanvanke-lijk met 12,³⁶ die allen waarschijnlijk alleen door de toevoeging „Offerhaus” waren komen opdagen. Pas toen de ruzie tussen de beide heren uit-lette, groeide het aantal studenten op Kluit’s college aan tot 25. Volgens Luzac waren deze dan ook gemobiliseerd door enige prinsgezinde aanhan-gers van Kluit; de opkomst op het college van Kluit was, zo schreef hij, ineens zo groot „omdat door zommige jonge lieden bij den heer Kluit zeer bijzonder bekend, zulke persuasien en instantien aangewend Wierden, als op onze Universiteit tot nog toe geheel onbekend waren, om het getal zijner toehoorders te vergrooten en daarentegen hen van hem (Luzac) af te trekken”.³⁷ Het deed inderdaad heel vreemd aan dat zo’n groot aantal ineens op Kluit’s college verscheen, vooral wanneer men bedenkt, dat hij

een jaar eerder op datzelfde college, toen zonder de toevoeging „Offerhaus”, geen enkele student had gekregen. Luzac wond zich zeer op over de uitspraak van Kluit dat hij niet begreep „welke relatie de tijden tot colleges hadden”. Kluit moest zich eens afvragen, hoe hij nu aan dit grote aantal studenten kwam!, riposteerde de verbolgen Luzac.

De reactie van de prinsgezinde studenten was inderdaad tekenend: Toen Kluit zijn studenten mededeelde dat zijn college verboden was door Curatoren, vroegen de „25 gefrustreerde auditores, alle heeren van fatsoen” bij monde van de praetor, of Kluit het geschorste college niet als een privé-college kon blijven geven of anders het andere college nieuwere vaderlandse geschiedenis over de verdragen van de Republiek wilde plaatsen op het uur van het verboden college. Kluit waagde zich niet aan het voorgestelde klandestiene privé-college, maar stemde erin toe het andere college op het bedoelde uur te houden. In een mum van tijd hadden alle studenten hierop ingetekend en de volgende collegedag groeide het aantal studenten zelfs aan tot 30, zodat Kluit’s kamer te klein werd om iedereen te bevatten. De studenten verzochten hem het college drie keer per week te houden.

Volgens Kluit waren zij over het algemeen over Luzac’s handelwijze zo verontwaardigd, dat het op Luzac’s college te merken was en er twee studenten van zijn college naar dat van Kluit waren overgestapt.³⁸ Luzac van zijn kant vroeg zich af, hoe de toehoorders van Kluit op het idee waren gekomen om het college over de verdragen van de Republiek, waar Kluit aan het begin van de cursus geen enkele student op had gekregen, nu in plaats van het geschorste te houden en het kwam er volgens hem gewoon op neer dat zij door een verandering in naam nu toch de geschiedenis van de Republiek bij Kluit bleven horen. Door deze samenvoeging van twee collegeonderwerpen was het college van een hálf jaar ook nog omgezet in een van een héél jaar.

Luzac kon nu melden dat er door het partijkiezen van de studenten in deze twist een scheuring van de Academiejugd was gekomen.³⁹ Incidenten bleven niet uit: een paar van de meest bekende aanhangers van Kluit beledigden Luzac in zijn eigen huis terwijl hij college vaderlandse geschiedenis gaf⁴⁰ en leden van het studentenexercitiegenootschap „Pro Pallade et Libertate” van hun kant beletten Oranjegezinde studenten de colleges van Kluit te volgen.⁴¹ Twee partijen studenten stonden op deze wijze tegenover elkaar. Als aanvoerder van de Kluit-aanhangers trad Dirk Muller Massis op,⁴² die in 1787 bij Kluit zou promoveren en zijn dissertatie toen opdroeg aan Willem V. De voornaamste voorvechter van Luzac onder de studenten was het vrijkorpslid Dirk Lepra, door een tegenstander het „Marmotje Lepra” genoemd.

Het verhaal ging onder Luzac’s vijanden dat Luzac soupers gaf voor zijn aanhangers om bij de studenten in een goed blaadje te komen en hen

naar zijn college te lokken.⁴³ Onder een deel van de studerende jeugd was, zoals Luzac het uitdrukte, „een drift, eene gisting tot nog toe op deeze Universiteit geheel onbekend” ontstaan. Hij ging op deze uitspraak helaas niet verder in en bewaarde verder zoveel mogelijk het stilzwijgen over deze kwestie. „Er zijn waarheden, die een ieder weet, voelt en erkent, maar waarvan het best is spaarzaam te gewagen”, schreef hij aan Curatoren.⁴⁴

Hoe de Senaat reageerde op de scheuring die door de twist tussen de beide heren onder de studenten aan het licht was getreden, komt nergens tot uiting. Gedachtig aan de opvatting dat van tegenstellingen binnen de Universiteit zo weinig mogelijk uit mocht lekken, deed zij alle moeite de ruzie tussen Kluit en Luzac buiten de publiciteit te houden. Het geval van de Leydsche Courant illustreert dit streven duidelijk.

Deze patriotsgezinde krant had met grote voldoening vermeld dat het college van Kluit door Curatoren was verboden; de krant schreef dat Kluit deze schorsing had kunnen zien aankomen, omdat Curatoren bij de aanstelling van Luzac tot professor in het Grieks en de vaderlandse geschiedenis zeker de bedoeling niet konden hebben gehad twee hoogleraren in de vaderlandse geschiedenis aan te stellen.⁴⁵ Via de Leydsche Courant kwam de vete tussen Kluit en Luzac in de openbaarheid en toen het bericht door andere kranten werd overgenomen, kreeg het ook buiten Leiden bekendheid. De Senaat was hierover zeer verstoord. De Rector Magnificus riep de redacteur van de krant, Felix de Kloppe, bij zich op het matje, en bracht hem onder het oog dat volgens afspraak een krant, voor het publiceren van nieuws over de Universiteit, eerst toestemming moest vragen aan de Rector Magnificus.⁴⁶ Felix de Kloppe beloofde beterschap en zo lezen we over deze kwestie in de Leydsche Courant verder niets meer.

Regeling van het geschil

Ondertussen bleef het bewuste college van Kluit geschorst tot na de Pruisische interventie van 1787. Toen behoorde Kluit tot de bovenliggende partij en werd het wenselijk voor hem een gunstige regeling te treffen. Bovendien was in het College van ‘Curatoren de fel-prinsgezinde Van Wasenaer Starrenburg verschenen,⁴⁷ die in het College de toon aangaf. Curatoren besloten (d.d. 22 december 1787) dat Kluit voortaan, wat het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis betrof, kon gaan tot het eind der graaflijke regering van de Nederlanden en van de latere tijden van de Republiek alleen datgeen mocht behandelen op college, wat volstrekt nodig was tot beter begrip van de historia diplomatica van die tijden.⁴⁸

Kluit had nu de voldoening te hebben bereikt dat Curatoren officieel erkenden dat tot zijn ambtsterrein ook de nieuwere vaderlandse geschiedenis, op diplomatische wijze behandeld, behoorde. Luzac was aan de an-

dere kant met deze gang van zaken helemaal niet tevreden; hij was immers van mening dat Kluit zich geheel tot de Middeleeuwen behoorde te beperken. Curatoren stonden nu Kluit toe de historia diplomatica van latere tijden te doceren en het bleef, volgens Luzac, onduidelijk tot hoever Kluit daarmee kon en mocht gaan. Bij deze definitie van de leeropdracht kon Kluit alle kanten uit: hij kon van alles behandelen wat hij oordeelde tot beter begrip van de historia diplomatica te strekken.⁴⁹ De enige troost voor Luzac was, dat Curatoren wél Kluit verboden om „collegien over de Vaderlandsche Historie ‘t zij met off zonder bijvoeging van het Compendium van Offerhaus te annonceeren off houden”.

Als pleister op de wonde van de geleden narigheid en als tegemoetkoming in zijn financiële moeilijkheden, waar hij uitvoerig over geklaagd had, kreeg Kluit vermeerdering van salaris met *f* 400,— 's jaars. Zijn inkomen bedroeg nu *f* 2000,— per jaar.

Het is boven elke twijfel verheven dat de leeropdracht van Kluit aanvankelijk zeer onduidelijk gesteld was. Luzac huldigde de mening dat Kluit zich moest beperken tot de Middeleeuwen. De administrateurs van het leegaat van Perizonius wisten ook niet waar de grens precies lag, maar hielden het eveneens op de Middeleeuwen, getuige hun uitspraak: „de professie van de heer Kluit is het studium diplomaticum, hetgeen zich groten-deels en misschien eeniglijk tot de kennis van het medium aevum bepaald”. Kluit, die zich gerechtigd voelde om over de nieuwere vaderlandse geschiedenis „diplomatischerwijs” college te geven, verstond onder diplomata: „alle en allerlei open brieven van vorsten, koningen, Republieken; alle publieke acten, echte bescheiden, documenten, registers, resoluties, manifesten, verdragen, verbonden en alle openbare handelingen van wat aard en natuur of van wat tijd zij zijn mogen, zo zij slechts met publieke autoriteit gestaafd zijn”.

Kluit had het grote nadeel dat hij met zijn bronnenonderzoek een nieuwe vorm van geschiedbeoefening op de Leidse Academie introduceerde. Tot nu toe werden gebeurtenissen en verhalen uit de vaderlandse geschiedenis min of meer klakkeloos overgenomen uit bekende geschiedboeken en op college naverteld. Wanneer we het echter met Kluit's „moderne” onderzoeksmethode eens zijn, blijft toch de vraag, waarom hij, die de vaderlandse geschiedenis diplomatischerwijs behandelde, nu juist het boek van Offerhaus nodig had gehad, dat alleen maar (op orangistische wijze) de vaderlandse geschiedenis vertelde. En het vertellen was bij uitstek de taak van Luzac die dit deed aan de hand van de geschiedboeken van Wagenaar en Hemsterhuis.⁵⁰ Afgezien van de politieke kwestie, protesteerde Luzac dus terecht tegen het boek van Offerhaus. Zelfs prinsgezinde Curatoren waren het in dit opzicht met Luzac eens, getuige het feit dat zij Kluit verboden het Compendium van Offerhaus te gebruiken.

Een verklaring voor Kluit's gedrag op dit punt kan zijn, dat hij uit fi-

nanciële noodzaak gedreven, op de een of andere manier probeerde meer studenten naar zijn colleges te lokken; misschien was het ook een poging Luzac te treiteren. Beide heren waren door familierelaties met Valckenaer verbonden en de verhouding tussen de patriotsgezinde Valckenaer en Kluit moet, mede door de kwestie over het legaat van Perizonius al niet hartelijk geweest zijn. Luzac had toen reeds Valckenaer's partij gekozen.

Verder mogen we aannemen dat Kluit zich in wetenschappelijk opzicht verre superieur voelde boven Luzac, die zelf toegaf als hoogleraar niet best beslagen ten ijs te komen. Kluit had waarschijnlijk verwacht na het overlijden van Valckenaer, naar de leerstoel van zijn zwager te kunnen opschuiven. Hij was daar uitmuntend geschikt voor geweest, omdat hij immers zelf te Middelburg Grieks had gedoceerd. Luzac beweerde zelfs dat Kluit na Valckenaer's dood naar Den Haag was gereisd om, zoniet het hele ambt van Valckenaer, dan toch de titel van professor Historia Patriae te verkrijgen.⁵¹ In plaats hiervan ontving nu Luzac, die alleen door zijn grote bekendheid in binnen- en buitenland, zijn vriendschap met de hoogleraren Valckenaer, Ruhnkenius en Voorda en door politieke overwegingen deze baan had gekregen, notabene dadelijk een hoger salaris dan Kluit (Luzac ontving direct f 2000,- per jaar). Dit alles moet Kluit reeds bij voorbaat sterk tegen Luzac ingenomen hebben.

Aan de andere kant zou Luzac zich, onder normale omstandigheden, niet zo druk gemaakt hebben over het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis. Dit vormde slechts een onderdeel van zijn leeropdracht; het onderwijs in het Grieks was het belangrijkste. Luzac had het zich ook financieel kunnen veroorloven de vaderlandse geschiedenis aan de bijna armlastige Kluit over te laten. Naast zijn vaste salaris als hoogleraar had Luzac een behoorlijk inkomen van zijn krant.⁵² De politieke tegenstellingen tussen beide heren verhinderde echter een dergelijk praktisch compromis.

Zowel Kluit als Luzac hadden hun politieke standpunten nooit onder stoelen of banken gestoken en met name Kluit's rede bij het neerleggen van zijn rectoraat had onder de patriotsgezinden heel wat opschudding verwekt. Zij hielden Kluit en zijn colleges vaderlandse geschiedenis, waarin hij zijn staatkundige gevoelens tot uiting kon brengen scherp in het oog. Het is tekenend dat Luzac pas begon te protesteren toen Kluit een orangistisch leerboek ging gebruiken en daardoor veel studenten trok. Kluit wist dat Luzac in partijzaken een echte vechtjas was en kon op zijn vingers natellen dat Luzac alles zou doen om hem te beletten prinsgezinde opvattingen op college te verkondigen. Kluit's verwondering over het protest en de verontwaardiging van Luzac doet daarom komisch en onoprecht aan.

De Senaat toonde zich in deze kwestie, zoals in de hele partijstrijd, voorzichtige en zwijgzaam. De Acta van de Senaat geven dan ook geen inlich-

tingen over het meningsverschil tussen Kluit en Luzac. Wat de Senaat betreft werd de hele zaak in de doofpot gestopt. Zelfs de lector J. le Francq van Berkhey, Leidenaar in hart en nieren, uit wiens Oranjegezinde pen aan de lopende band hekeldichten op de partijtwisten vloeiden, wachtte zich er wel voor over de interne zaken der Academie te schrijven. Hij brak alleen met deze lofwaardige gewoonte om zijn partijgenoot, de prinsgezinde schrijver van een „Copie van een brief” de les te lezen,⁵³ toen deze het gewaagd had de academische vuile was buiten te hangen en in zijn geschriftje ook het conflict tussen Kluit en Luzac ter sprake had gebracht. Le Francq van Berkhey nam hem dit zeer kwalijk en wees hem erop dat kwesties tussen professoren de gewone man niets aangingen. Wanneer er eens een professor berispt moest worden, dan kon men hem dat duidelijk zeggen, maar „goid den boel niet in den rommelzak van ‘t gemeen”, waarschuwde hij. Zo werd van hogeraf de ruzie tussen Luzac en Kluit zoveel mogelijk doodgezwegen. Alleen de studenten kozen openlijk partij en zorgden voor heel wat rumoer.

De verstandhouding tussen Kluit en Luzac na 1787

Ook na de regeling van hun collegegeschil bleven Kluit en Luzac vijandig tegenover elkaar staan.

De Pruisische interventie veroorzaakte in de stad Leiden en op de Universiteit heel wat veranderingen. Eind september 1787 kwamen de Pruisen Leiden binnen en op 5 oktober moesten de vrijkorpsen binnen 48 uur de wapens inleveren. Het patriots studentenexerctiegenootschap „Pro Pallade et Libertate” werd opgeheven. Het fel prinsgezinde gemeen van Leiden greep de kans aan en leefde zich uit op de aanhangers van de nu onderdrukte patriotse partij. Vooral de leden van „Pro Pallade” moesten het ontgelden. Rector Magnificus Schultens vertelde de Senaat dat meer dan 40 studenten op straat waren aangevallen.⁵⁴

Wat Kluit en Luzac betreft: de rollen waren nu omgekeerd. Hun ruzie werd, zoals vermeld, in het voordeel van Kluit beslist en deze durfde bovendien thans zijn oratie van 1784 „Over het misbruik van het Algemeen Staatsrecht” te publiceren.

Luzac had al vóór 1787 zijn bezorgdheid uitgesproken over de regenten die uit vrees voor verdergaande democratie de kant van de stadhouderlijken kozen en zich afwendden van de patriotse partij.⁵⁵ Er bestond dan ook geen enkele kans dat hij zich, zoals zoveel aristocratische patriotten, bij de prinsgezinden zou aansluiten. Integendeel, hij wilde niets liever dan een tegen-omwenteling, maar durfde dit niet aan omdat hij ervan overtuigd was, dat zo’n tegenomwenteling op Franse leest geschoeid, onberekenbare gevolgen kon hebben.⁵⁶

Vele patriotse kennissen en familieleden van Luzac weken uit, hijzelf

bleef in Leiden, maar moest wel een toontje lager zingen. Hij werd na 1787 steeds meer een voorstander van een gematigde politiek, wat vooral tot uiting kwam in zijn krant waarin hij de excessen van de Franse Revolutie sterk afkeurde. Luzac bleef een wrok koesteren tegen Kluit en voelde zich onrecht aangedaan, omdat hij het in de twist met Kluit had verloren „uit hoofde der verdeeldheid der tijden, waarvan men tot aanprijsing van den **eenen** ten nadeele van de ander zeer veel gebruik **maakte**”.⁵⁷ Hij gedroeg zich voorzichtig en gaf zelf de eerstvolgende jaren geen college vaderlandse geschiedenis maar beperkte zich tot het onderwijs in het Grieks; pas in de cursus 1790/191 waagde hij het weer, doch de toeloop van studenten was toen niet overmatig groot (7 man).

Kluit's collegeonderwerpen bezworen inderdaad diens overwinning: Kluit gaf na 1787, behalve over de diplomatiek en het oude staatsrecht vóór de oprichting der Republiek, ook college over de verbonden en geschiedenis van de Republiek.⁵⁸ De prinsgezinde studenten hadden het hoogste woord, vooral toen in 1789 de erfprins zich liet inschrijven als student te Leiden, en een jaar in de stad doorbracht. Zij voerden echter maar een paar jaar de boventoon, want in 1793/94 overheersten de patriotse opvattingen al weer aan de Leidse Academie en de Franse Revolutie telde vele aanhangers onder de geleerden der studenten.

De toeloop op de colleges van Kluit werd er niet groter op: „meestal alles alhier onder de studenten Keezig of Jacobijns zijnde, kunt gij begripen dat mijn collegien smal zijn zullen”, schreef hij aan zijn vriend Tydeman in 1795.⁵⁹ Luzac's colleges werden daarentegen behoorlijk bezocht; in de cursus 1787/88 bijvoorbeeld gaf hij drie colleges in het Grieks en de Griekse oude geschiedenis en voor elk college tekenden 25 studenten in.⁶⁰

Kluit had het daarbij niet altijd gemakkelijk temidden van zijn merendeels patriotsgezinde collega's. Zo wilde een leerling van hem, J. J. Th. du Val in 1789 promoveren op een dissertatie („De vera **mente** Foederis **Trajectinis** circa **Gubernatores** **Hollandiae** et **Zeelandiae**”), waarin hij betoogde dat de stadhouders onder het grafelijk bewind de vertegenwoordigers van de graaf geweest waren en dat die stadhouders net als de Staten „in de Unie van Utrecht beiden als aanwezig, stilzwijgend verondersteld waren”.⁶¹

Een aantal hoogleraren, onder wie ongetwijfeld Luzac, meenden dat du Val de rechten van de stadhouder ten opzichte van de Staten te hoog aansloeg en werkten zo tegen dat du Val genoodzaakt was te promoveren op slechts enkele theses en niet op zijn hele dissertatie. Kluit moest zich hierdoor wel zeer in zijn eer aangetast voelen, want hij had de promovendus bij dit onderwerp gesteund en hem belangrijke documenten verschaft.

Dat de verhouding tussen Kluit en Luzac uitermate slecht bleef, bewees ook een incident in 1790. De heren kregen het toen met elkaar aan de

stok over de pas te Leiden gearriveerde student Roelof Sloet tot Everlo. Tydeman had de vader van de jonge Sloet bij Kluit geïntroduceerd en Kluit besprak met de vader van Roelof welke colleges zijn zoon zou gaan lopen; hij noemde de colleges van Luzac echter niet. „Bij mijn heengaan”, meldde Kluit aan Tydeman, „kwam Monsr. l'intrigant (= Luzac) in” en overtuigde de vader van Sloet ervan dat zijn zoon dit jaar zijn college over de historia universalis moest volgen en stelde een collegeschema op, waarbij Kluit er buiten viel. „Oordeel nu hieruit van de intriges en hoe men de lieden dupeert”,⁶² riep Kluit verontwaardigd uit. Hij probeerde op zijn beurt de oude heer Sloet weer over te halen tot het eerste collegeprogramma, toen Sloet 's avonds bij hem soupeerde; de oude heer bleef echter vasthouden aan het college van Luzac over de historia universalis en uiteindelijk werd het zo geregeld dat Roelof de colleges van beide heren zou volgen.

Kluit had het dus niet makkelijk, maar Luzac bevond zich ook door zijn partijkeuze in een moeilijke situatie. Na de reactie van 1787 was hij in een middenpositie gemanoeuvreed; hij was niet prinsgezind, maar aan de andere kant beschouwden democratische patriotten hem als een afvallige. Zelf zei Luzac hierover verbitterd dat hij „niet had gevreesd in 1785 openlijk de toen algemeen heerschende begrippen van onbepaalde Volks-Vrijheid tegen te gaan, op eene wijze, die (in een tijdstip wanneer zeer weinigen den stroom durfden weerstaan), mij toen veel haats bij de eene partij heeft op den hals geladen, bij de ander naderhand zeer weinig danks verworven”.⁶³ Hij voelde zich hevig achteruitgezet, vooral omdat hij na 1787 elk jaar gepasseerd werd als secretaris van de Senaat, een functie waarbij men na een jaar Rector Magnificus werd. Luzac was in 1791 zo verontwaardigd dat zijn beurt al drie jaar lang was overgeslagen, dat hij zijn beklag indiende bij Curatoren. Luzac was ervan overtuigd dat Kluit hier achter zat. Hij klaagde „Ik wist niet, dat een eerlijk man, die in alles zijn plicht behartigt, van de onzichtbaaren invloed eener opgevatte vijandschap zoo veel te vreezen had”. Hij beschuldigde Kluit ervan in een brief aan een Curator (?), dat Kluit de studenten tegen hem ophitste. „Het was voorheen mijne intentie geenzints, om mij tegen de ondernemingen van de heer Kluit te stellen; maar, dewijl ik zie, dat eigenlijk van dit werkje eene soort van kuiperij en cabale onder zekere schakel der Acad. jeugd gemaakt wordt, heb ik gemeend niet stil te moeten zitten”, schreef hij.⁶⁴ Tenslotte nam de patriotse Curator L'Estévenon, pas uit het buitenland teruggekeerd, het in 1792 voor Luzac op⁶⁵ en het volgend jaar werd Luzac eindelijk tot secretaris benoemd en in 1794 Rector Magnificus.

Overigens had Luzac het ook als Rector Magnificus verre van gemakkelijk. Vele studenten toonden grote belangstelling en sympathie voor de Franse Revolutie en toen in 1794 de student Samuel van Schaak door een majoor van het in de stad gelegerde garnizoen ernstig werd verwond, als

straf voor een vermeende revolutionaire opmerking en enige tijd later overleed, kende de woede der studenten geen grenzen. Zij wendden zich unaniem tot Rector Magnificus Luzac met het verzoek stappen te doen om de majoor De Graeff te bestraffen. Luzac richtte zich ijverig tot Burgemeesters van Leiden en daarna tot de Prins zelf, maar al zijn pogingen mochten niet baten. De studenten meenden dat de Prins de majoor de hand boven het hoofd hield, het meer radicale deel der studenten gaf zelfs Luzac de schuld en vond dat deze niet genoeg deed om de dood van de student te wreken. Luzac's aristocratische opvattingen en afkeer van de Revolutie werden door de radicalen gretig aangegrepen om hem uit te maken voor verrader en „de Graeff's Protector”.

Naast al deze agitatie kreeg Luzac in zijn ambtsperiode ook nog de moeilijkheden te verwerken die ontstonden na de intocht der Fransen. Hij bracht het er desondanks als Rector Magnificus lang niet slecht af. Zijn afscheidsrede als Rector in 1795 „De Socrate Cive” (Socrates als burger) was een toonbeeld van politieke voorzichtigheid; hij herdacht hierin vooral de pas overleden patriot prof. Pieter van Nieuwland.

Als nabetrachting van Luzac's rectoraat schreef zijn vijand Kluit aan Tydeman „Wat den Staat onzer Academie en den Senaat betreft, die heeft vooral noodig, dat er geen Kees komt. Dit begrijpt men thans klaar! Anders zinkt ze weg, of er komen geen constitutiegezinden meer op **dezelfden**. De zaak van van Schaak en van de Graeff heeft dit klaar **aange-toond**”.⁶⁷

Na de intocht der Fransen in 1795 kwamen Kluit en Luzac in hetzelfde schuitje terecht. Kluit werd, samen met de professoren Pestel en Boers afgezet als hoogleraar omdat zij voorstanders waren van de resp. prinsgezinde en aristocratische regeringsvorm. Een jaar later kwam de beurt van Luzac. Het Comité van Waakzaamheid eiste, op voorstel van Luzac's zwager Wijbo Fijnje, de afzetting van Luzac als hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis, niet op grond van zijn activiteiten als professor, maar omdat hij zich als redacteur van de *Gazette de Leyde* een tegenstander van de Franse Revolutie had getoond. Hij zou, door middel van zijn onderwijs in de vaderlandse geschiedenis, een slechte invloed kunnen uitoefenen op de studerende jeugd.⁶⁸ Luzac werd alleen ontzet uit het onderwijs der geschiedenis, Grieks mocht hij blijven doceren. Hij nam hier geen genoegen mee en deed uit eigen beweging ook afstand van het professoraat in het Grieks.

Overigens voelde hij zich zeer verontwaardigd over het feit dat hij over één kam werd geschoren met prinsgezinden zoals Kluit, terwijl hij juist door die partij in de jaren 1788-'93 zoveel narigheid had meegemaakt en achteruit gezet was.⁶⁹

Luzac legde zich niet bij zijn ontslag als professor neer; hij vocht op alle mogelijke manieren, tevergeefs, voor eerherstel. Kluit legde zich wel

neer bij de beslissing van zijn afzetting. Hij gaf verder privé-colleges en schreef zijn „Historie der Hollandsche Staatsregering”.

De heren werden allebei in 1802 in hun ambt hersteld en het merkwaardige feit deed zich voor, dat deze twee ruzieënde hoogleraren beiden in 1807 omkwamen bij het springen van het kruitschip in Leiden: Kluit werd in zijn huis op het Rapenburg in zijn eigen voorkamer onder het puin bedolven, Luzac liep toevallig op het Rapenburg en werd door de luchtdruk in het water geslingerd en verdronk.⁷⁰

Het collegegeschil had geleerd dat er moeilijkheden konden ontstaan, wanneer twee hoogleraren zich bewogen op het gebied der vaderlands; geschiedenis. Om herhaling te voorkomen werd de opvolger van Luzac alleen benoemd tot professor in het Grieks, terwijl de opvolger van Kluit, Herman Tollius als titel kreeg: prof. statistices artis diplomaticae et historiae Belgiae (prof. in de handvestkunde en vad. geschiedenis).

AANTEKENINGEN

Afkortingen:

A.S.F.: Archief van Senaat en Faculteiten.

coll. Luzac: familiearchief Luzac, U.B. Leiden.

Mij. Ned. Lett.: Verzameling brieven van de Mij. van Ned. Letterkunde.

1. P. J. Blok, Geschiedenis **eener** Hollandsche Stad, 's-Gravenhage 1923, dl. 111, blz. 345; en Copie van een Brief door een vader aan **zijn** zoon, student te Leiden, Amsterdam, 15 nov. 1786, Bibl. Gem. Arch. Leiden, nr. 39176.

2. Volgens Janus Franckenius, Vermanenden Brief.. . aan den Schrijver van een Copia van een Brief **door een** Vader aan zijn Zoon, Leiden 1787, blz. 18, waren de prof. Hollebeek, Oosterdijk, Voorda, Voltelen, Van der Keessel en Broes **lid** van een patriotse sociëteit, Gillissen. **Damen** en Paradijs neutraal.

3. D. van **Arkel**, Leidsch 'studentenleven in de 16e, 17e en 18e eeuw, in: Geschiedboek v. h. Leidsch Studenten Corps, Leiden 1950, blz. 32/33.

4. W. A. Fasel, Een studentengenootschap in de Patriottentijd, Pro **Pallade et Libertate** 1785-1787, Leidsch Jaarb. 1953, blz. 127, noot 2.

5. Adriaan Kluit (Dordrecht 1735-**Leiden** 1807), zoon van een apotheker. Voor zijn levensbeschrijving en publicaties zie: G. A. Bouteljé, Bijdrage tot de kennis van A. **Kluit's** opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis, diss. Leiden 1920.

6. F. W. N. Huenholtz, Adriaan Kluit en het onderwijs in de mediaevistiek. in: Forum der Letteren, 6e jrg. (1965), blz. 154.

7. „Oratio de jure quo Belgae legitimo suo **Principi** ac Domino **Philippo** imperium abrogaverint”. Zie Bouteljé, blz. 19.

8. Brief van Kluit aan J. Meerman, 10 april 1784 (Mij. Ned. Lett. L 1000¹).

9. Kluit, Acad. Redevoering over het misbruik van 't Algemeen Staatsrecht, Leiden 1787, blz. 53 noot 37.

10. Verg. A. C. J. de Vrankrijker, Kluit, Orangist, in: De Bundel 1, dl. 8, (1938), die schreef dat Kluit een „bijna monarchale regeringsvorm verdedigde”.

11. **Kluit's** „Voorwoord” bij de Acad. Redevoering over het misbruik v. h. Alg. Staatsrecht.

12. Brief van Kluit aan J. Meerman, 10 april 1784.
13. A. Kluit, *De Souvereiniteit der Staten van Holland verdedigd*, Leiden 1788, blz. 81.
14. Johan Luzac (Leiden 1746-Leiden 1807). Over hem: W. P. Sautijn Kluit, *De Fransche Leidsche Courant*, in: *Hand. Mij. v. Ned. Letterk.*, Leiden 1869/70. Annie Versprille, *Oordeel over de Gazette de Leyde*, *Leidsch Jaarb.* 1960, en L. Knappert, *Een gedenksteen voor prof. Jean Luzac*, *Leidsch Jaarb.* 1910.
15. Luzac promoveerde in 1786 op een proefschrift, getiteld: *Spec. acad. exhibens observationes nonnullas apologeticas pro jureconsultis Romanis, ad locum Ciceronis in oratione pro Murena capp. XI-XIII.*
16. Zie: H. A. Höweler, *Een moordplan tegen Willem V?* *Leidsch Jaarb.* 1964.
17. Blok, dl. 111, blz. 361.
18. J. Luzac, *Redevoering ten betooge dat de Geleerdheid de voedster is der Burgerdeugd*, Leiden 1786, blz. 67.
19. *Collegelijsten van Luzac* (coll. Luzac KJ).
20. J. Luzac, *Redevoering*, blz. 67/68.
21. Vertaling door Jan de Krmiff (1786) van de oorspronkelijk in het Latijn uitgesproken rede „*Oratio de eruditione altrice virtutis praesertim in civitate libera*”.
22. A.S.F. nr. 589: Luzac aan Curatoren, 8 febr. 1787. De (eerste) vrouw van Kluit, Judith Helena van der Streng was een zuster van L. C. Valckenaer's vrouw.
23. Over deze kwestie: A.S.F. nr. 588.
24. Brief van Kluit aan Rendorp, 1785 (Mij. Ned. Lett. L 1000¹). Bericht van Kluit aan Curatoren 28 okt. 1786 (A.S.F. nr. 589).
25. Brief van Kluit aan P. Bondam (Mij. Ned. Lett. L 1005).
26. Bericht van Kluit aan Curatoren 28 okt. 1786 (A.S.F. nr. 589).
27. Brief v. Kluit aan Rendorp, 1785. Bericht van Kluit aan Curatoren, 28 okt. 1786.
28. In de cursus 1785 kreeg Kluit op het eerste college 9 toehoorders, die dit college blijkbaar zo weinig opwindend vonden, dat hij in 1786 er niemand voor kreeg. Op het tweede college kwam in 1785 niet één student af.
29. A.S.F. nr. 589: Luzac aan Curatoren, 8 febr. 1787.
30. *Memorie van Luzac aan Curatoren*, 23 okt. 1786 (coll. Luzac KP).
31. *Resoluties van Curatoren*, 23 okt. 1786 (P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, R.G.P. grote serie, dl. 53, blz. 303).
32. *Resoluties van Curatoren*, 28 okt. 1786 (Molhuysen, R.G.P. dl. 53, blz. 303/304).
33. Bericht van Kluit aan Curatoren, 28 okt. 1786 (A.S.F. nr. 589).
34. -id.-
35. Brief van Kluit aan H. M. Tydeman, okt. 1786 (Mij. Ned. Lett. L. 9971).
36. *Collegelijsten van Luzac*. Bericht van Kluit aan Curatoren, 28 okt. 1786.
37. Luzac's antwoord op het schriftelijk bericht van Kluit, 8 febr. 1787 (A.S.F. nr. 589).
38. Brief van Kluit aan Tydeman, okt. 1786.
39. Conceptbrief van Luzac aan een Curator of Burgemeester, 1787 (coll. Luzac, KP).
40. Luzac aan Curatoren, 8 febr. 1787.
41. Fasel, blz. 127 vermeldt dat dit in 1786 is gebeurd, maar geeft niet de juiste datum. Het verstoren van Kluit's college moet echter wel in deze tijd plaatsgevonden hebben.
42. Muller Massis promoveerde op 14 juli 1787 op een dissertatie: „*De origine ac primaevius functionibus burgimagistrorum in urbibus Hollandiae ac Zeelandiae*”. Hij was als aanvoerder van de prinsgezinde studenten de opvolger van J. W. Kumpel, die in 1786 Leiden verliet.

43. Copie van een Brief, blz. 20.
44. Luzac aan Curatoren, 8 febr. 1787.
45. Leydsche Courant, 1 november 1786, nr. 131.
46. *Acta Senatus* 3, 4 en 11 nov. 1786 (Molhuysen, R.G.P. dl. 53, blz. 297/98).
47. W. L. van Wassenaer, heer van **Starrenburg**, benoemd vanwege de Ridder-schap, nam op 22 okt. 1787 zitting in het college van Curatoren als-opvolger van baron van der Does van Noortwijk. Het college bestond verder uit: P. van Bleis-wijk, W. A. L'Estévenon (in 1787 tijdelijk uitgeweken naar het buitenland) en de Burgemeesters van Leiden.
48. Resoluties van Curatoren, 22 december 1787 (Molhuysen, R.G.P. dl. 53, blz. 328).
49. Conceptbrief van Luzac aan een Curator (?), 1791 (coll. Luzac KP).
50. Luzac behandelde uit deze boeken voornamelijk het „voorspel” tot de tachtig-jarige oorlog, zoals het aanbieden van het Smeekschrift e.d. (Coll. Luzac KL: col-legeonderwerpen).
51. Luzac aan Curatoren, 8 febr. 1787.
52. De inkomsten van de *Gazette de Leyde* werden geschat op f 19.500,- in 1786. Sautijn Kluit, blz. 102.
53. Janus Francquenius, Vermanenden Brief.. Als schrijver van de „Copie” wordt de advocaat Duval genoemd (Knuttel 21418). Mogelijk is hij de vader van J. J. Th. Duval, die met hulp van Kluit Dromoveerde in 1789.
54. *Documenta Actorum*, nr. 23, 1787: XX, XXI, XXII. (A.S.F. nr. 308).
55. Conceptbrief van Luzac aan N.N., 1787? (coll. Luzac KT).
56. -id.- na de omwenteling (coll. Luzac KT).
57. Conceptbrief van Luzac aan een Curator (?), 1791 (coll. Luzac KP).
58. Bouteljé., blz. 21.
59. Brief van Kluit aan H. M. Tydeman, 1795 (Mij. Ned. Lett. L 997¹).
60. Titels van de colleges: *Antiquitates Graecas*; In Pauli eoiistolae de Thimo-theum; In Homeri Iliade X.; collegelijsten Luzac (coll. Luzac KJ):
61. Kluit, *Historie der Holl. Staatsregering*, Amsterdam 1802, I, blz. 57, noot 89.
62. Brief van Kluit aan Tydeman, 30 sept. 1790 (Mij. Ned. Lett. L 997¹).
63. Conceptbrief van Luzac aan P. H. v. d. Wall, 1790 (coll. Luzac KT).
64. Conceptbrief van Luzac aan een Curator (?), 1791. (Coll. Luzac KP.)
65. Res. Cur. 1 febr. 1792 (Molhuysen. R.G.P. dl. 53, blz. 401). I'Estévenon vond in het college van Curatoren tegen zich: v. Wassenaer Starrenburg, v. d. Wall, 3 burgemeesters en prof. Pestel als assessor.
66. De vertaling van deze rede een jaar later: „Socrates als Burger beschouwd, met bijvoeging van eenige aanmerkingen en ophelderingen bijzonder eener korte schets van 't Atheensch Staats-bestuur, en verhandeling over de beteekenis en 't ge-bruik van 't woord aristocratie tot op onzen tijd,” (Leiden 1796), was veel gedurfter en uitgebreider, maar toen was Luzac als hoogleraar reeds afgezet.
67. Kluit aan H. M. Tydeman, 1795 (Mij. Ned. Lett. L 997¹).
68. Res. Cur. 8 febr. 1796: Luzac door Curatoren als prof. vad. geschiedenis af-gezet. Zie over Luzac's afzetting verder: Verzameling van stukken betreffende het gedrag van Curatoren.. in de jaaren 1796 en 1797, bijz. in de zaak van mr. Johan Luzac, (Leiden 1797) en: Advisen van mr. Matthias Temminck, mr. Hendrik Vol-lenhoven en Jacob v. Halmael, ter vergadering v. Holland uitgebracht op den 11 jan. 1798 i.z. mr. J. Luzac (Bibl. Gem. Arch. Leiden 36352) en J. A. Sillem, *Het leven van mr. Johan Valckenaer*, Amsterdam 1876, dl. 1.
69. Conceptbrief van Luzac aan N.N. 1796 (?) (coll. Luzac KT).
70. Zie W. Bilderdijk en M. Siegenbeek, *Leydens Ramp*, Amsterdam 1808.

ILLUSTRATIES

Afb. 15. Adriaan Kluit; gravure door L. **Portman**.

Gemeente-archief Leiden, prentverz. nr. 53325.

Afb. 16. Jean Luzac; gravure door L. **Portman**.

Gemeente-archief Leiden, prentverz. nr. 54505.

„MIDDELBURG” TE LISSE

door

A. M. Hulkenberg

Ten noordwesten van het dorp Lisse ligt aan de Loosterweg een oude, schilderachtige boerenhofstede, Middelburg. De rood-met-gele luikjes ver-
raden dat ze tot het landgoed van de Graaf van Lynden, tot Keukenhof,
behoort, maar ze is beter bekend als „de boerderij van Van Graven”. Mid-
delburg is niet zó maar een boerderij; het is een huis met een lange his-
torie, die tot ver in de zestiende eeuw teruggaat. Nu deden zich bij het be-
studeren van Middelburg allerlei eigenaardige moeilijkheden voor. Soms
leek het wel of twee geheel verschillende personen tegelijkertijd eigenaar
waren, of dat het verkocht werd en toch in dezelfde handen bleef. Ra, ra,
hoe kan dat! Na lang zoeken bleken er ten slotte twee huizen Middelburg
te moeten zijn, op enige honderden meters van elkaar gelegen; de beken-
de boerderij en een huis dat later de „buitenplaats Middelburg” genoemd
werd. Van deze buitenplaats had nog nooit iemand gehoord en er is bij
mijn weten ook nimmer iets over gepubliceerd. Hij moest ten noordwesten
gelegen zijn van de huidige boerderij, die trouwens vroeger meestal Mors-
veen of Mosveen werd genoemd. Toen ik mij na deze ontdekking nog
eens ter plaatse ging oriënteren, zag ik dat juist het perceel van „mijn”
Middelburg werd omgespoten. Inferieure bollengrond wordt door dit „om-
spuiten” voor de cultuur geschikt gemaakt. Aan een logge trekker was een
zandzuiger gekoppeld. Met een grote slang werd het grofkorrelige kalk-
rijke zand, voor de cultuur van hyacinten zo ideaal, tot op vijf à tien me-
ter diepte weggezogen en op het maaiveld gespoten. De bovenste grond-
lagen kalfden af en stortten naar de diepte.¹ En zie, grote brokken bak-
stenen fundamenteën plonsden in het water en verdwenen. Een paar oude
bakstenen, een muntje „Hollandia”, een stuk van een ijzeren pot en wat
brokken oud aardewerk, waaronder een scherf van een zestiende-eeuwse
z.g. boerendans, bleven in de zuigslang steken. Dat was alleen maar las-
tig. . .

Wat hangt het leven toch vaak van toevalligheden aaneen! Juist toen
Middelburg geleidelijk aan oprees voor mijn geest, zakten de laatste brok-
stukken van het huis naar de diepte, voorgoed. . . Over dit sinds lang ver-

dwenen Middelburg zal dit artikel handelen. De nog bestaande boerderij Middelburg, die slechts een dertigtal jaren, van 1722 tot 1753, met de buitenplaats verbonden is geweest, komt dan een volgende keer aan de beurt.

Joost van Veen te Alkmaar

Middelburg is voortgekomen uit Veenenburg en de gronden zouden in de achttiende eeuw ook weer tot Veenenburg terugkeren. De gebouwen zijn thans geheel verdwenen, voorgoed. Alleen zitten er misschien nog bakstenen van Middelburg in „Klein Veenenburg”, thans Loosterweg-Noord nr. 3.

Eigenaar van de gronden van Veenenburg en Middelburg was in 1544 Joost van Veen te Alkmaar.² Misschien heeft Veenenburg wel evenals Bellesteyn, Bolesteyn, Loevesteyn, Sixenburg en zo vele andere huizen aan de stichter zijn naam te danken. Als „bruiker”, pachter, van de percelen waarop wij later Middelburg vinden, wordt dan een zekere Adriaen Willemsz genoemd.

Joost van Veen was baljuw van Nieuburg bij Alkmaar, maar heeft met zijn echtgenote, Catharina van Teylingen en hun kinderschare ook lange tijd in Beverwijk gewoond.³ In 1575 werd hij baljuw en stadhouder der lenen van de grafelijkheid van Egmond, die hij 23 jaren bestuurd heeft. Zelf stamde hij ook op enigerlei wijze uit dit geslacht, al moest de familie steeds voor de erkenning vechten. Omstreeks 1560 had Joost een glas (-in-lood) aan de baljuw van Petten geschonken, waarin het „ongebroken” wapen van Egmond voorkwam. Lamoraal van Egmond, prins van Gaveren, was hierover zo kwaad geworden, dat hij „dat glas met een stok had willen aan stukken slaan”. Daarop had Joost van Veen het wapen laten „breken” met een blauwe barensteel, en hiermede had Lamoraal zonder meer genoegen genomen. Waarschijnlijk behoorden de Van Veens tot een basterdtak van het oude roemruchte geslacht. Joost overleed op 27 december 1598 en werd in de Grote Kerk te Alkmaar begraven. Zijn Lissese bezit was echter reeds lang te voren in andere handen overgegaan.

Van der Laen te Haarlem

„Voor den oorlog”, dus voor het beleg van Haarlem en Leiden, was Veenenburg, alias „t Huys ter Pannen”, met Middelburg eigendom van de bekende Haarlemse burgemeester Nicolaas van der Laen, overleden in 1584.⁴ Claas, die in het dagelijks leven brouwer was, maar als burgemeester ook zijn rol speelde tijdens het beleg van 1572/73, woonde in een royaal huis, de latere Bank van Lening, op de hoek van de Oude Gracht en de Kleine Houtstraat. Van hem is geen testament bekend en we weten dan ook niet hoe zijn nalatenschap onder zijn kinderen is verdeeld. Vee-

nenburg en wat ertoe behoorde blijkt echter na zijn dood in het bezit van zijn dochter Anna, sinds 1592 weduwe van Mr. Artus, bastaardzoon van **Reinoud** 111, heer van Brederode, burggraaf van Utrecht, heer van Vianen en Ameyde, ridder in het Gulden Vlies, etc. etc., en Anna Simonszdr. Mr. Artus zelf was raadsheer in het Hof van Holland geweest.⁵ Kort na het overlijden van haar echtgenoot gaat Juffrouw Anna tot verkoop der Lissese goederen over. Veenenburg ofwel Ter Pannen, een „zeer grote woning“ met omstreeks 43 morgen grond doet zij over aan Jhr. Jacob van Duivenvoorde, heer van **Opdam**, de bekende admiraal.⁶ Dan wordt ook Middelburg verkocht, dat nu een zelfstandige hofstede blijkt te zijn.⁷

Twee Leidenaars, Roos en Van der Beeck

Er waren overal biljetten aangeplakt en op 13 januari 1593 vond „ten huize van Jan Gerrits Kessel, waard in de Zwaan“ te Leiden de verkoping plaats. De herberg „De Zwaan“ stond in het Maredorp, de huidige Haarlemmerstraat bij de „Rode Steen“, op de uitmonding van de Donkersteeg. Middelburg wordt hier omschreven als „zekere woning ende omtrent 18 morgen lands metter bepotinge en beplantinge daaraan behorende, zulks die tegenwoordig gebruikt wordt bij Cornelis Dircx **Backer**“. Koper werd Jan Claasz Roos, vleeshouwer te Leiden, die eveneens in het Marendorp woonde, het negende pand aan de noordzijde in de huidige Haarlemmerstraat.⁹ In de verkoopacte staat een bepaling, die later steeds weer herhaald werd, **n.l.**, dat de koper „door zijn eigen sloten, zo veel zands uit het duintje aan de grote woning (Veenenburg) behorende zal mogen halen om zijn landen te verbeteren, als hem behoeven zal“. Roos zou in termijnen 1600 gulden betalen, waarvoor Gerard en Maarten Ruychaver, poorters van Haarlem en gegoed in deze contreien, garant wilden staan.

De acte is zeer uitvoerig en nu zou men menen, dat het zo wel in orde was. Maar dat bleek niet het geval te zijn! Op 17 maart 1605 verscheen voor schout en schepenen te Lisse onze Jan Claasz Roos, die verklaart, dat in de acten zijn naam voorkwam, zonder dat zijn medepoorter Dirck **Jansz** van der Beeck „in ‘t minste of in ‘t meeste“ daarin wordt genoemd, terwijl deze toch voor de gerechte helft medekoper en eigenaar werd.¹⁰ (Deze Van der Beeck woonde aan de Mare, waar hij een huis en een aantal zoutketen (pakhuizen) bezat, die alle in 1639 voor de bouw van de **Marekerk** zijn afgebroken. Hij wordt ook Dirck **Jansz** Smits en Dirk **Jansz** Verwer genoemd. Misschien was hij tevens textielverver.)¹¹ Twee bekende Lisser „buurlieden“ kwamen voor de waarheid van Roos' woorden mede getuigen, **n.l.** Willem Adriaensz Schenaert, oud omtrent 53 jaren en Willem Isaacxs (van) Heemskerk, omstreeks 51 jaar oud.

IJsbrand de Bije te Leiden

In 1610 blijken zowel Roos als Van der Beeck overleden, en gaan de erfgenamen ertoe over hun bezit te verkopen.¹² Deze erfgenamen zijn Aelbert Claesz Roos en Oude Gerrit Claesz Roos, wonende te „Aemstelredamme”, Jonge Gerrit Claesz Roos en Gerrit Everts, wonende te Leiden. Dan nog de erfgenamen van **Dirck Jansz** van der Beeck, te weten Trijntjen Dircksd., gehuwd met Jacob **Jansz** van Assendelft en Jannetjen Dircksd. Thans wordt Middelburg omschreven als „een schone woning, (zo)als huis, schuur, (hooi)barg, werf **ende** boomgaard **rondomme** en een grote jonge boomgaard ter zijde”. Met teel-, weide- en hooiland **tesamen** groot 18 morgen, 70 roeden en 8 voet. Mr. Pieter Bruynens, gezworen landmeter van Rijnland blijkt er in 1587 een tekening van gemaakt te hebben, maar deze is thans helaas onvindbaar. De woning ligt „in de Hooge Moschveen naast ‘t Huis ter Pannen”. De nieuwe eigenaar wordt voor *f* 1200 **IJsbrand Pietersz de Bije**, schepen en later ook burgemeester van Leiden, „als vader en testamentaire voogd over zijne kinderen, **geprocreëerd** bij Beatrix van Montfoort Claesdr”. Hij neemt verder de verplichting op zich jaarlijks aan Juffrouw Anna van der Laan *f* 75 **losrente** te betalen.

Als pachter vinden wij in deze jaren op Middelburg Cornelis Jeroens (van) Swanenburg, geboren omstreeks 1551. Sinds 1590 was hij gehuwd met Catryn **Pieters**. Van dit echtpaar zijn een vijftal kinderen bekend: Neeltje, Pieter (trouwt **Annetje** Willemsdr Schenaert), Floris (tr. Anna Jans Buth), Magteld en nog een dochter die later met Hendrik Dammas in het huwelijk zou treden.¹³ Cornelis Jeroens heeft het huis en land in pacht voor *f* 120 „**vrij geld**” per jaar. Nog tientallen jaren lang zijn de Swanenburgs pachters van Middelburg gebleven.

Willem Ruychaver te Hillegom

Een der kinderen van de Leidse **IJsbrandt de Bije** was Nicolaas de Bije, geboren in 1599, gehuwd met **Hester** van Foreest. Dit echtpaar woonde te Alkmaar en was zeer welgesteld.¹⁴ Het bezat onder meer landerijen in de **Weipoort** en onder Zoeterwoude, in Alkemade, De Kaag en Hazerswoude, in Schoten en Oegstgeest. Op 28 december 1633 verkocht De Bije Middelburg aan Jhr. Willem Ruychaver, hoogheemraad van Rijnland, „wonende op zijn huis tot Hillegom”.¹⁵ Willem was een zoon van Maerten Willemsz Ruychaver, burgemeester van Haarlem, en Alijt van der **Laen** Claesdr, een zuster van de bovengenoemde Juffrouw Anna.¹⁶ Zo keerde Middelburg weer enigszins in de familie terug. Het echtpaar Ruychaver-Van der **Laen** bezat de hofstede Oosteinde te Hillegom. Willem zelf, die altijd ongehuwd is gebleven, was toen „huurder en bruiker” van **Veenen-**

burg, waarvan zijn zwager Hans van Loon de eigenaar was.¹⁷ Na de dood van zijn ouders in 1626 erfde Jhr. Willem Oosteinde, waar hij op 17 november 1651 overleed. Officiële „bedieningen” heeft hij nimmer bekleed. Wel was hij van 1618 tot 1621 kapitein van de Haarlemse Clovenierschutters.

Als pachter was nu op Middelburg woonachtig Floris Cornelisz (van) Swanenburg, gehuwd met Anna Jans Buth, dochter van Jan Jansz Buth en Pietertje Aelbert Adriaensz. Met hun kinderen: Cornelis, Hubert, Marietje, Jan, Trijntje, Jacob, ‘Grietje en Pieter.¹⁶ En weer is in de verkoopacte van 1633 de bepaling opgenomen, dat „de voorsz. koper uit de klingen of wildernissen gelegen voor deze woning en komende aan den huize van Veenenburg, zal vermogen te halen zo veel zands als hij tot toemakinge of verbeteringe derzelve van node zal hebben”.

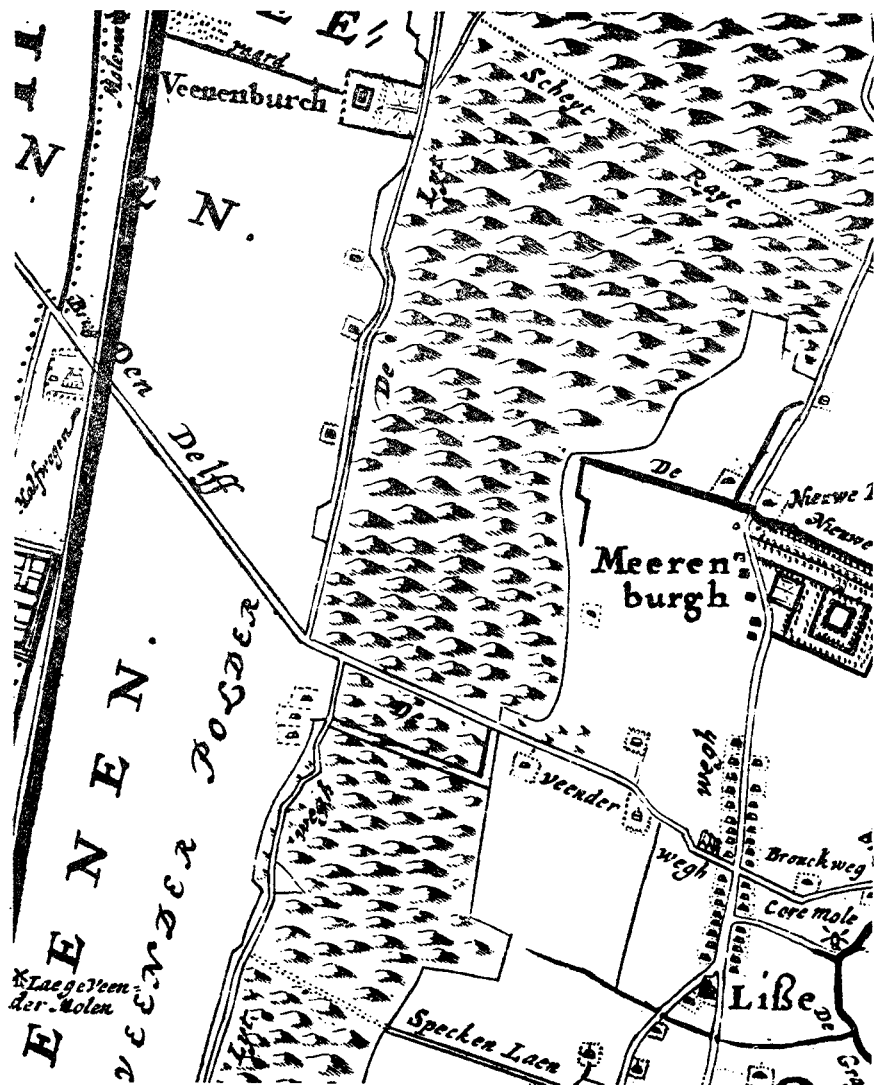
De Weduwe Bosvelt, alias Juffrouw Larop te Haarlem

Na de dood van Willem Ruychaver gaan zijn erfgenamen weer tot verkoop over.¹⁹ Deze erfgenamen zijn zijn oomzegster Maria Ruychaver, weduwe van Jan Meermans en haar dochter Alijt, echtgenote van Symon Goulart, alsmede Nicolaas en Lieve van Loon, zoons van de in 1649 overleden Anna Ruychaver, in haar leven echtgenote van Mr. Hans van Loon, de eigenaar van Veenenburg. Zij verkopen op 6 augustus 1653 de „woning van ouds genaamd Middelburg, met de huizinge, schuur, berg en plantagie, alles tesamen volgens de meting van Jan Pietersz Douw 18 morgen en 46 roeden” aan Juffrouw Maria Larop, weduwe van Lenart van Bosveld, „advocaat voor den Hove van Holland”. Middelburg wordt aan alle zijden ingesloten door het bezit van de heer Hans van Loon (Veenenburg) en der erfgenamen Van der Hulft, de huidige „boerderij van Van Graven”.

Op 7 februari 1648 was te Haarlem het huwelijk gesloten tussen Mr. Leonard van Bosvelt en Maria Claasdr Larp, weduwe van Pieter Dirksz Verwer.²⁰ Maria Larop of Larp en haar echtgenoot Leonard (van) Bosveld behoorden beiden tot welgestelde Haarlemse families. Ze waren echter „roomsgezind” en daardoor van de officiële bestuursposten buitengesloten. Egbert en Nicolaas Bosveld zijn in Haarlem bekende notarissen geweest. Mr. Leonard zelf was „advocaat voor den Hove van Holland” te ‘s-Gravenhage. Dit waren allemaal „vrije beroepen” die voor eenieder openstonden. Na de dood van haar tweede echtgenoot woonde Juffrouw Bosveld alias Juffrouw Larop beurtelings in ‘s-Gravenhage en Haarlem.²¹ Zij breidde haar Lisses bezit steeds meer uit. In 1654 en 55 en opnieuw in 1659 kocht ze land in de Lisser Broek²² en ook in de Hoge Mosvenen, dicht bij haar woning Middelburg,²³ waar thans een zekere Cornelis Huygens als pachter woonde.²⁴

Mr. Nicolaas Tiarck te Leiden

Het is nog steeds niet duidelijk, op welke wijze Middelburg van Juffrouw Larop is overgegaan in handen der familie Tiarck, maar in 1677 ontmoet

A. Rijnland 1746 (détailkaart)

men de naam van Mr. Nicolaas Tiarck of Tjark te Leiden.²⁵ Er waren wel nauwe familiebetrekkingen. Ook de moeder van Nicolaas Tjark heette Maria Larop, maar of het ook ene „Claesdr” was, zoals Bijleveld vermeldt, vind ik nergens bevestigd.²⁶ Tussen de zonen der beide Maria's **Larop** heeft een hechte band bestaan. Toen Nicolaas Tjark op 2 april 1671 huwde met Agatha van Leeuwen was zijn neef Adriaan van **Bosveld** getuige. Toen hij zich enige maanden later voor de tweede maal liet inschrijven als student in de juridische faculteit te Leiden was hij wederom van neef Adriaan vergezeld.

De leden van dit geslacht noemen zich soms Tjark van Walta, of de Walta. Mr. Nicolaas doet dit een enkele maal, maar vooral Maria Tjark († 1802) die een zeer voornaam huwelijk sloot, doet dit regelmatig. Daarmede pretendeerden zij waarschijnlijk af te stammen van een zekere Tjerk Walta, die in 1410 onder de Friese edelen wordt geteld.²⁷ Een andere Tjerk Walta belegerde met Juw Juwinga in 1494 de sterkte Kornwerd. Of zij werkelijk stammen uit dit oude adellijke geslacht is hoogst twijfelachtig; bewezen hebben zij het in ieder geval nooit.

De grootvader van Mr. Nicolaas Tjark was Dirc Tjark, die te Haarlem woonde. De zoon van deze Dirc was Pieter Tiarck, gehuwd met Maria **Larop**, wier ouders als „Larop” en „Swanenburg” worden vermeld.²⁸ Frans Hals heeft van de echtelieden omstreeks 1638 schilderijen gemaakt, die thans in (verschillende) Amerikaanse privé-verzamelingen bewaard worden.²⁹ Vooral dat van Pieter Tjarck is een machtig portret geworden. Deze Pieter en Maria zijn de ouders van Mr. Nicolaas, die zich bij zijn huwelijk vestigde in de goede stad Leiden. Op 2 april 1671 trouwde „d'Heer Nicolaas Tjerck” aldaar voor schout en schepenen met „Juffr. Agatha van Leeuwen”, de dochter van Arnold van Leeuwen, een rijke brouwer, en Maria van Grieken, die op 't Steenschuur woonden.³⁰ Later zou de bruidegom na het vroegtijdig overlijden van zijn echtgenote de „enige geïnstitueerde erfgenaam” van zijn schoonvader zijn. Maar er is nog iets: de bruid was weduwe van Nicolaas Claesz Corsteman van Rodenburg, overleden te Leiden op 25 februari 1669.³¹ Deze katholieke Lissese familie was aanvankelijk in Lisse zeer gegoed. Ze bezat o.a. de **boerenhofstede** die thans „De Wolf” wordt genoemd en ook verscheidene landerijen in de Hoge Mosvenen, niet ver van Middelburg verwijderd.³² Cornelis Claes Corsteman was gehuwd met Machteld Claasdr van Rodenburg te Leiden. Zijn zuster Duifje huwde met Egbert van **Bosveld**. En zo zijn we dan in de kring der Bosvelden teruggekeerd.

Petronella van der Goes te Leiden

Op 12 december 1693 trouwde Mr. Nicolaas Tiarck, Heer van **Hoogmade**, voor de tweede maal.³³ De bruid is thans Petronella **Jacoba** van der

Goes, geboren te Goes, dochter van Mr. Adriaan van der Goes en Geertruida van Oostdijk. In 1696 stierf Mr. Nicolaas Tjark en op 2 april van dat jaar werd hij in de Pieterskerk te Leiden begraven.³⁴ Zijn vrouw overleed pas op 12 november 1709 en in de jaren van haar weduwschap blijkt ze regelmatig op Middelburg te hebben vertoefd. Haar echtgenoot had het bezit aan de zijde der Trekvaart iets vergroot³⁵ en ook het huis zelf is drastisch verbouwd. Eerder moet het een soort boerenhofstede zijn geweest, regelmatig aan landbouwers verpacht, maar later spreekt men van de buitenplaats. Bij de verpondingen, een soort belastingen, moet Middelburg in 1688 „mits de verbetering” nu 6 gulden en één stuiver betalen.³⁶ Dat is wel nog maar de helft van Veenenburg, en ook minder dan Keukenhof (8 gulden), ‘maar aanzienlijk meer dan „’t Nieuw gebouw van Koe-man (Coyman)“, n.l. Zandvliet, eigendom van de heer Nicolaas Sohier de Vermandois, heer van Warmenhuizen: 4 gulden en 10 stuivers. De gewone boerderijen dragen slechts ruim een gulden bij.

Op 3 september 1698, enige maanden na de dood van haar echtgenoot, kocht Petronella van der Goes voor 1000 gulden van de eigenaresse van Veenenburg „een zeker stuksken lands, ten dele afgehaald duin ende ten dele nog niet afgehaald, leggende voor mijne woninge ofte werf ende boomgaard onder Lisse en Hillegom”.³⁷ Dit laatste moge bevreemden, want de grens met Hillegom is tamelijk ver weg. Er bestonden echter over het verloop van „’t scheid” bepaalde onzekerheden. Omstreeks 1725 is de grens tussen Lisse en Hillegom ten slotte definitief vastgelegd, waardoor de gronden bij Middelburg voorgoed tot Lisse behoorden.³⁸ Het huis Middelburg lag met de voorzijde naar de Veen- of Veenderweg, de huidige Loosterweg-Noord, maar die werd bij de begrenzingen nimmer genoemd. Thans kocht de „Weduwe wijlen de Heer Advt. Tjerck” dit stukje grond, zodat haar perceel nu aan de weg of „wagenslag” grensde. Hier vindt men later het „voorplein van Tjark”. Er is echter ook nog sprake van „de woning daarop staande”. Waarschijnlijk is dit huisje spoedig afgebroken, want op kaarten van omstreeks 1730 is op dit voorplein geen huis te bekermen.³⁹ Intussen wordt in de gaarderboeken van het morgengeld van 1704 en in de verpondingsregisters van 1705 tot 1752 aan toe nog steeds Juffrouw Larop, weduwe van Mr. Leonard van Bosveld als eigenaresse genoemd, en Vrouwe Petronella van der Goes, weduwe van Mr. Nicolaas Tjark slechts als „bruikster”.⁴⁰ Het is mogelijk dat deze officiële registers enige jaren achter liepen, maar een transportacte is tot nog toe nog niet gevonden.

Mr. Nicolaas en Mr. Pieter Tiarck te Leiden

Uit zijn eerste huwelijk had Mr. Nicolaas Tjark Sr. slechts een jonggestorven dochter, Alida. Uit de verbintenis met Petronella van der Goes zijn

twee zoons geboren, te weten Nicolaas (Nicolaas Ignatius), op 27 september 1694 in de Jezuïetenkerk te Leiden gedoopt, en Pieter ofwel Petrus Adrianus, gedoopt op 18 oktober 1697.⁴¹ Deze twee broers werden gezamenlijk beheerders van Middelburg.⁴²

Beide broers studeerden rechten in Leiden en vestigden zich als advocaat in hun geboortestad. Mr. Nicolaas Ignatius trouwde op 7 mei 1728 in Amsterdam met Maria Jacoba de Jonge van de Groote Lindt (1702-1777). Hun huwelijk bleef kinderloos. Mr. Pieter Adrianus huwde op 3 mei 1721 Cornelia Marie van Bree en na haar vroegtijdig overlijden met Anna Maria de Jonge van de Groote Lindt (1704-1733) te Amsterdam, een zuster van zijn schoonzuster. Uit het eerste huwelijk zijn twee dochters geboren, Petronella Geertruida, geboren in 1728 en Maria Jacoba **Joanna**, te Leiden gedoopt op 26 augustus 1729. Omdat de vader en stiefmoeder jong stierven, respectievelijk in 1745 en 1733, belastte oom Nicolaas, die op de Pieterskerkgracht woonde, zich met de opvoeding der kinderen.^{27 33} Petronella Geertruida werd niet oud; zij stierf in 1749 op het huis Middelburg, waarna het lijk uit Lisse werd „uitgevoerd” voor de begrafenis te Leiden.⁴³ Zo bleef ten slotte nog slechts Maria Jacoba **Joanna**.

Morsveen

In 1722 zijn „de Heren Tiarck te Leiden” tot een belangrijke koop overgegaan. Op 9 juni van dat jaar kochten ze van „de Heer Adriaan François Kousebant te Haarlem” voor 8000 gulden „in gereden gelde” de boerderij **Morsveen** of Middelburg, aan de zuidzijde van de buitenplaats der Tiarcken gelegen.⁴⁴ Er behoorde ruim 26 morgen wei-, hooi- en **bosland** bij, zodat het bezit van de Heren Tiarck meer dan verdubbeld werd. Dit grensde nu royaal aan de Trekvaart tussen Haarlem en Leiden, waar men nu vanuit een tweetal theekoepels het aan- en afvaren van de schuiten kon gadeslaan.⁴⁵ Pachter van de boerderij was Jacob Janse Naardenburg. Over deze huidige „boerderij van Van Graven” en zijn bewoners hopen we een volgende keer iets meer te vertellen.

Bij de koop was ook inbegrepen „de Breede Boekamp”, een bijna twee en half morgen groot weiland „in de Oostpolder annex de Lisserbeek” en grenzende aan het Haarlemmer Meer. Het is te begrijpen, dat hiervoor de heer Willem Adriaan van der Stel, de eigenaar van het aldaar gelegen „Meer en Duin”, interesse had. Op 12 september 1724 werd het hem voor 300 gulden verkocht.⁴⁶

„t Jerks plaats”

In 1722 kocht Mr. Jan Six te Amsterdam van de Grafelijkheid van Holland de Heerlijkheid Hillegom.⁴⁷ Het was nu zaak de grenzen te bepalen,

die kennelijk nimmer nauwkeurig waren vastgesteld. Met deze taak is belast Maurits Walraven, geadmitteerd landmeter van Rijnland. Nauwkeurig werd vastgesteld waar vroeger het „Parochiescheid” gelegen was, aan welk dorp de bewoners hun belastingen zoals het „hoornveld” betaalden, en de grensgebieden werden uitvoerig in kaart gebracht. Grote hoeveelheden van zulke tekeningen bevinden zich nog in het Hillegomse gemeentearchief. Ook op „’t Jerks Plaats” is Walraven geweest. „De Heer Nicolaas ‘t Jerk heeft aan mij, Maurits Walraven, na zijn beste kennis in loco aanwijzingen gedaan, hoe de **scheidinge** van zijn grond aan de **zuidwestzij** van ouds gelopen heeft”⁴⁹ Walraven heeft het allemaal netjes in kaart gebracht. De Veenderlaan liep langs de moestuin aan de linkerzijde over het „voorplein van ‘t Jerk” ofwel de „voorbassecour” en dan in de richting van Veenenburg. Rechts waren duinen. Om het bestijgen daarvan te vergemakkelijken had men er een „trap” gemaakt van een tiental treden. Waarschijnlijk van boomstammetjes of grove planken, zoals men dit vaker ziet. Aan de andere zijde, links van de wagenslag kwam men over een „**stenen** brug” op de „bassecour”. Midden voor deze bassecour stond het rechthoekige, ongeveer 14 meter brede „**herenhuis**” met een hoge stoep. Aan weerszijden werd de bassecour begrensd door twee vrijstaande **bouwhuizen**, links het „**koetshuis** en stal” en rechts het „**tuinmanshuis**”. Terzijde van het huis was een „**plaats**”. Achter was een geometrische, ellipsvormige tuin met een **waterkom** in het midden. Daar moet zich ook de „**menagerie**” hebben bevonden, die achter op de plattegrond wordt vermeld. Misschien maken de twee bouwsels aan weerszijden van de tuin er deel van uit, maar groot kan deze menagerie niet zijn geweest. Zeker niet zo groot als die van Zandvliet! Om de tuin waren zoals gebruikelijk hoge heggen met in de as van het huis een „**doorzicht**” naar de verten. Alles omgeven door een brede sloot, de „**vijver**” genoemd.

Ook de verdere omgeving werd in kaart gebracht, met de „**moestuin**” aan de zuid- en de „**bogaard**” aan de noordzijde, alsmede het omringen- de „**elstbos**”. Walraven heeft aan al die kaarten en plattegronden ongelooft veel werk gehad. Alles te vergeefs: de grens bleef veel meer noordelijk. Toch is het belangrijk deze grenskwestie steeds voor ogen te houden. Soms leest men over percelen in Hillegom, die nu ver binnen de grenzen van Lisse gelegen zijn. Intussen heeft Maurits Walraven door dit vergeefse werk thans velen aan zich verplicht.

Mr. Pieter Tjark te Leiden

Na de dood van Petronella van der Goes werd bij de boedelscheiding van 4 maart 1728 Middelburg toegewezen aan haar jongste zoon Pieter.⁵⁰ Tot dan toe was zijn moeder, de geïnstitueerde erfgename van haar echtgenoot Mr. Nicolaas Tiarck Sr, de eigenaresse gebleven. In het Quohier der Ver-

pondingen van 1733 wordt onder nr. 67 vermeld: „de Heren Nicolaas en Pieter Tjark een bouwhuis, 2 gulden”,⁵¹ Dit is de huidige „boerderij van Van Graven”, die de gebroeders in 1722 gekocht hebben. Dan volgt een **bouwhuis** (1 gulden en 17 stuivers) en ten slotte nr. 69: „De Erfgenamen van Petronella Jacoba van der Goes, een buitenplaats”, 8 gulden en 7 stuivers. Bij de „Personele Quotisatie” van 1742 wordt vermeld, dat „de Heer Mr. Pieter Tjark te Leiden” eigenaar van **bouwhuis** en **buitenplaats** is en dat „denselven Heer Tjark zijn Ed. Buitenplaats zelfs gebruikt”.⁵²

Op 6 maart 1730 vindt de verkoop plaats van het aangrenzende Veenenburg en weer luidt de conditie „dat Jan Clase Roos, ofte nu de Wed. Tiarck ofte hare successeurs, door haar eigen sloten zo veel zand tot verbetering van haar landen uit het gemelde duintje vermogen zal te halen, als ‘t haar gelieven zal. Welk recht **nogthans** zal cesseren zo wanneer de voorz. verkochte duinhoogtens ofte **klingen** t’enenmaal **afgezand** ofte afgehaald kwamen te worden ten bekwamen laagte, zulks datter geen zand meer af te ‘halen zoude zijn.”⁵³ (zie blz. 145)

In oktober 1745 is Mr. Pieter Tjark te Leiden overleden. Op 20 april 1750 was de inventaris van de boedel eindelijk gereed.⁵⁴ Daarin wordt ook de „**Hofstede** Middelburg met woning en 73 morgen en 20¹/₄ roeden lands” genoemd. De overledene had geen testament nagelaten, waardoor zijn beide dochters erfgenamen werden. Omdat zoals gezegd Petronella Geertuida reeds in 1749 op Middelburg overleed, kwam nu alles in handen van de jongste dochter, Maria Jacoba **Joanna**, de laatste van haar geslacht. Oom Nicolaas was haar toezienend voogd, en met dat al zijn we nu toch wel in een zeer voornamen sfeer terecht gekomen.

Mr. Nicolaas Tjark de Walta

Mr. Nicolaas Tiarck, die eerst advokaat en later rentenier wordt genoemd, bewoonde het fraaie huis Over ‘t Hof 111, thans Pieterskerkgracht 9.55 Boven de ingang leest men de woorden „**Pax huic domini**”, „Vrede zij dit huis”, maar in de volksmond wordt het algemeen de „**Pakhuisdominee**” genoemd. In 1731 was het pand gekocht door Helen Maria Staats, weduwe van Hendrik Theodorus de Jonghe van de Groote Lindt. Hun beider dochter huwde zoals reeds gezegd met Mr. Nicolaas Tjarck en hier heeft het echtpaar Tjarck-De Jonghe hun huwelijkse jaren doorgebracht. We moeten wel aannemen, dat voor dit echtpaar de régence-betimmering in de kamer rechts van de achtertrap werd gemaakt met het rijke snijwerk om schouw en buffet uit circa 1735 en zonder twijfel heeft in deze kamer het plafondstuk van Jacob de Wit gezeten, dat deze blijkens mededeling van Mr. A. **Staring** voor monsieur Tjark schilderde. Ook de veel soberder schouw van de erboven gelegen kamer zal door dit echtpaar zijn aangebracht.

Volgens een register van 1748 woonden het kinderloze echtpaar daar met twee „inwoonsters” (de beide nichtjes) en een „meid in de kost”. Verder hadden ze nog „vier dienstboden” en een koets met twee paarden.⁵⁶ Mr. Tjarck moest voor dit alles in 1749 „voor ‘t gemene land” 124 gulden en 9 stuivers betalen, maar omdat hij in Lisse reeds 90 gulden betaald had, restte er nog slechts een bedrag van 34 gulden en 9 stuivers.⁵⁷

Mr. Nicolaas Tjark de Walta bewoog zich vrijelijk in de kring van katholieke oud-adellijke en patricische geslachten. Hij nam deel aan de jaarlijkse maaltijden van het Haarlemse Heilig Kerstgilde, waarvan de toelating slechts voor de hoogste katholieke kringen open stond.⁵⁸ Hij was ook Heer van Hoogmade en jaarlijks brachten de heren een officieel bezoek aan de heerlijkheid, waarbij zij zich dan met familie en kennissen aan de maaltijd verenigden.⁵⁹ Ook de burgemeesters, de pastoor en de predikant werden uitgenodigd; soms ook nog de vrouw van de predikant. Het was gebruikelijk dat bij gelegenheid van dit bezoek zowel de heer van Hoogmade als zijn gasten in de waag werden gewogen. (Of dit voor of na de maaltijd placht te geschieden wordt niet vermeld.)

J. B. F. G. graaf d'Oultremont de Wégimont

Op 4 juni 1752 verscheen Mr. N. Tiarck voor Josué L'Ange, notaris te Leiden, als eerste executeur van wijlen de Heer Cornelis Sprongh, Vrijgrondheer van Hoogmade, die in 1690 een R.K. Hofje aan de Breestraat had opgericht.⁶⁰ Hij verklaarde dat de personen door Cornelis Sprongh in zijn testament genoemd allen waren overleden en dat hij mitsdien de bevoegdheid had andere personen aan te wijzen. Hij stelde tevens een nieuwe lijst vast waaruit Regenten moesten worden gekozen. Als zodanig vinden we enige leden van het Haarlemse geslacht Cousebant, maar ook o.a. Jean Baptiste François George graaf d'Oultremont, en juist van hem zullen we in de komende jaren meer vernemen.⁶¹ Hij was luitenant-kolonel in het regiment Waalse dragonders, veelal verblijf houdende te Maastricht en op 24 april 1715 geboren op het kasteel Warfusée bij Luik als zoon van Jean François Paul Emil graaf d'Oultremont en Maria Isabella van Beyeren van Schagen, gravin van Warfusée. De zoon, Jean Baptiste, werd ook vaak „Graaf d'Oultremont de Warfusée” genoemd. Dit echter ten onrechte. De titel „Warfusée” was gereserveerd voor de oudste tak van het geslacht en Jean Baptiste was een jongere zoon. Zijn titel luidde: Graaf d'Oultremont de Wégimont, naar Wégimont, dat door hem was aangekocht.

Zoals zovele rooms-katholieke jongedochters van goeden huize vond Maria J. J. Tiarck haar bruidegom in de Zuidelijke Nederlanden. Op 3 april 1750 had de aantekening plaats van het huwelijk tussen Joannes Baptista Franciscus Georgius graaf d'Oultremont, garnizoen houdende te

Maastricht, en Jonkvr. (Ja, zo ver was 't gekomen!) Maria Jacoba Joanna Tiarck, wonende aan de Pieterskerkgracht. Als getuige van de bruidegom treedt op diens neef Hendrik Karel graaf van Nassau, heer van Beverweerd en Odijk, wonende te 's-Gravenhage. Bij hoge uitzondering, waaraan de hoge plaats van de bruidegom natuurlijk niet vreemd was, begaven de schepenen van Leiden zich op de 20ste april naar het huis van Mr. Nicolaas Tiarck aan de Pieterskerkgracht, waar het huwelijk plaats had. Daarna werd het kerkelijk huwelijk in de aan de binnenplaats grenzende Jezuïetenkerk ten overstaan van Pater Adolphus de Bijе gesloten. De graaf en gravin d'Oultremont kregen vier kinderen, die allen in Leiden zijn gedoopt. Zij zouden de grootouders worden van gravin Henriette Adriana Louisa Flora, de hoogstaande, maar destijds zeer verguisde tweede echtgenote van koning Willem 1.⁶² Maar keren wij nu weer naar Middelburg terug.

Het einde nadert

Het is duidelijk, dat voor het echtpaar d'Oultremont met hun relaties te Maastricht en in het Land van Luik weinig tijd is gebleven voor Middelburg. Op 6 mei 1752 machtigde Maria J. J. Tjark, gravin d'Oultremont haar rentmeester, de heer Anthony van den Hout te 's-Gravenhage, haar goederen publiek of uit de hand te verkopen.⁶³ De verkoop van het buitengoed liet dan ook niet lang op zich wachten. In de „s-Gravenhaegse Woensdagse Courant van den 14^{den} November A° 1753, N° 137", las men de volgende advertentie: „Men is van meeninge op Saturdag den 15 December 1753 s avonds ten vyf uren, op 's Heeren Logement aen den Burg binnen Leyden, publicquelyk te doen opveylen en te verkopen: Een extraordinaire welgelegen en playsante HOFSTEEDE, genaamd MIDDELBURGH, bestaende in deszelfs hegte, sterke Heere-Huyzinge, Koets-huys, Stallinge voor tien Paerden, TuynmansHuyzinge, Boomgaerd, Moes-thuynen en Sterrebossen, en verders dat tot een Logiable en Magnifique HeereHuyzinge is gehoorende, staende ende geleegeen, over duyn aen de Loosterkant, onder Lisse, groot met Laenen en Plantagien, ruym vyf Margen.”⁶⁴

Ook de huidige „boerderij van Van Graven” werd te koop aangeboden, alsmede „nog een huysinge, erf en thuyn, groot circa 300 roeden, geleegeen aan de Haarlemmer Trekvaart, omtrent de brug van Halfweegen, meede onder Lisse”. Dit laatste huis, dat later bekend stond onder de naam van „het huis der Leidse schippers”, thans Stationsweg 180, is evenals de genoemde boerderij een afzonderlijke studie waard. „Alles breeder bij geaffigeerde Billetten gespecificeerd, en dagelyks door de gegadigdens te zien, inmiddels nader onderrigtinge te bekomen ten comtoire van Josue Lange, Josuezoon, Notaris en Procureur te Leyden, alwaer de Kaerten van

de Hoffstede, Woning en Landen hier boven gemeld, bij de gegadigdsens konden werden gezien.”

Jacobus Snarenberg en Cornelis van Leeuwen te Leiden c.s.

„Middelburg, met desselfs Heerehuizinge met twee vleugels, waarinne tuinmanshuizinge, koetshuis en stallinge, met zijn plantagie, boomgaard en moestuin, ‘t laantje, ‘t plein voor ‘t huis en bijzijnde bosje” was groot 5 morgen en 411 roeden.⁶⁵ Dan waren er nog 9 morgen 214 roeden „weien hooiland achter de hofstede”. Dit alles, „uitkomende met een zekere gemene vaarsloot tot aan de Trekvaart”, werd op 15 december 1753 te Leiden voor *f* 6400 verkocht. Kopers waren een viertal personen, te weten Jacobus Snarenberg en Cornelis van Leeuwen te Leiden alsmede Jan Rieder en Pieter Prins te Edam. Van deze kopers treedt Snarenberg het meest op de voorgrond. Hij was timmerman en woonde op de Nieuwe Heerengracht.⁶⁶ De kopers betalen „nog voor de banken op de plaats, item voor de beelden en zonnewijzer in de moestuin, alsmede voor de losse pedestallen *f* 600,” zodat de gezamenlijke koop *f* 7000 bedraagt. De verkoop van de boerderij „Middelburg of Morschveen” is opgehouden, zodat de beide Middelburgen thans ieder weer hun eigen weg gaan.

Ogenblikkelijk gaan de kopers over tot verkoop van „iepebomen, vruchtbomen, elsen- en essenhakhout, staande op de Hofstede Middelburg”.⁶⁷ Op 21 januari 1754 wordt voor 846 gulden en 10 stuivers hout verkocht. Alle stambomen moeten gerooïd worden, maar die rond de kom niet voor 15 maart. Voor die datum moet eerst het elsen- en essenhakhout zijn afgevoerd. Onder de kopers treffen we enige malen Leendert van der Elst uit Haarlem. Hem zullen we straks opnieuw ontmoeten. Tenslotte zetten „Cornelis van Leeuwen” en „Jakobus Snarenberg” moeizaam hun naam onder het document.

Boelhuis op Middelburg

Nu wordt het huis ontruimd. „Boelhuis gehouden bij den Heer Antoni van der Hout, als last en procuratie hebbende van vrouwe Maria Jacoba Johanna Tjark, getrouwd met den HoogEd. geb. Heere Jean Baptiste François George Grave van Oultremont de Warfusée, van pauwen, fasanen, en verder gevogelte, vinkenetten, visnetten, vinkehuisjes, speelschuitje, broekbakken (sic), tuingereedschap, meubelen, huisraad en inboedel, en een goede kwantiteit welgewonnen hooi.”⁶⁸

Er wordt van alles verkocht: een kruiwagen, een broeibak en een schuitje, dat 17 gulden en 5 stuiver opbrengt. Vier eenden (*f* 2) en een witte pauw, voor 8 gulden en 10 stuivers aangekocht door de Heer van Hillegom, Mr. Jan Six. Een haan, drie bergeenden die naar de „Heer van Half-

Wassenaar” gaan en twee rotganzen, drie fazanten en zes duiven.⁶⁹ Een bonte pauw met witte staart brengt wel 27 gulden op en een dito 21 gulden. Een grauwe **pauwhaan** en dito hen veel minder, respectievelijk 11 en 16 gulden. Dan scheerbanken, „vliegekasten”, bonestokken, **melkmouwen**, „vernuysschuive” (fornuisschuiven) 8 gulden en 10 stuivers en zeer vaak „rommeling”. Ook de spullen voor de **vinkerij** worden geveild: vinken, vinkennetten, „laatvlouwen en vloustangen”, blinde vinken (6 gulden) en leeuweriknetten. Voor de visserij een schrobnet, zegen en fuiken. Verder tafels, goudleer, spiegels en stoelen, een boekenkast en een slaapbank. Alles brengt te samen *f* 1283 en 12 stuivers op. Dat is eigenlijk niet veel, maar men krijgt de indruk dat niet alles is geveild. Waarschijnlijk zullen de waardevolste stukken naar elders, met name naar het **Luiker** land zijn afgevoerd.

Leendert van (der) Elst te Haarlem

Misschien is de koop voor Snarenberg cum suis toch te groot geweest. Op 16 april 1754 compareert hij ten minste met Van Leeuwen voor schout en schepenen te Lisse, om te verklaren, dat zij „het voorste gedeelte van een heerehuizinge met zijn twee vleugels” etc. etc. hebben verkocht aan **Leendert van der Elst te Haarlem**, „om alle het te demoliëren, af te breken en van de grond te ontruimen ten langste voor den laatsten mei 1754”. „**Zulks** dat de voornoemde comparanten aan haar behouden den opstal van het achterste gedeelte van de voornoemde herenhuizinge daar op staande”. Ook om het „te demoliëren en af te breken” voor de laatste mei. De koper neemt ook te zijnen laste de jaarlijkse verponding (belasting). Voor het herenhuis 8 gulden en 9 stuivers, „wegens een van ouds daarbij staand **bouwhuis** 1 gulden en 17 stuiver.

De verkoopprijs was 4050 gulden.⁷⁰

Wie is deze Leendert van der Elst? In de stukken betreffende Middelburg leest men inderdaad steeds Van der Elst, maar in de Haarlemse boeken wordt hij Van Elst genoemd, en zo schrijft hij zich ook zelve. Volgens het trouwboek der Nederduits Gereformeerde Gemeente te Haarlem trouwde op 6 mei 1742 Leendert van Elst, weduwnaar van Rotterdam, wonende in de Jacobijnestraat, met Christina Borst, jongedochter van Delfshaven, wonende op de Oude Gracht.⁷¹ Kinderzegen is hun niet onthouden, maar verder was rijkdom niet hun deel. Althans niet in deze jaren. Hij heeft schulden en heeft zich dan ook reeds spoedig weer van Middelburg moeten ontdoen.

Verkoop van tuinsieraden

Voor wij aandacht schenken aan de zorgen van Leendert van der Elst

moeten wij eerst getuige zijn van de verkoop van „een grote partij tuinsieraden op de hofstede Middelburg te Lisse aan de Loosterkant” op 18 april 1754 door Jan Rieder, Pieter Prins, Jacobus Snarenberg en Cornelis van Leeuwen.⁷² De beelden moeten binnen acht dagen vervoerd worden en dienen betaald te zijn in „silver nederlands geld of gouden rijers”.

Nummer 1 en 2: Laurens Coster en Erasmus, die door mr. Nicolaas Tjark waren aangekocht op de grote veiling van tuinbeelden op Keukenhof in 1746 voor respectievelijk 23 en 20 gulden.⁷³ Ze brengen thans 21 gulden per stuk op. Een „pot met pedestal” gaat weg voor 32 gulden en een „capiteel en pedestal” voor 120 gulden! Het glansstuk der verzameling is ongetwijfeld een „Cupido met pedestal”, die 200 gulden opbrengt. Hij is evenals Laurens Koster en Erasmus gekocht door de heer Bontekoning, ongetwijfeld de voorname makelaar Floris Dirksz Bontekoning, die „op de Binnekant” te Amsterdam woonde en ook een buitenplaats bezat.⁷⁴

Dan zijn er nog een aantal potten, een stenen borstbeeld (2 gulden), een aantal banken en een houten hek. Vreemd is het tussen de tuinsieraden een klok en een schilderij aan te treffen. Misschien bevonden deze zich in een tuinhuis of in de koepel aan de Leidse Vaart. Alles tesamen brengt 840 gulden op.

Timmerman Snarenberg te Leiden

Met Leendert van der Elst, die in 1754 een deel van Middelburg gekocht had, ging het zoals gezegd niet goed en de sloping van de gebouwen heeft dan ook niet binnen de gezette tijd plaats gevonden. Voordat alle kosten betaald waren mocht er namelijk niet worden afgebroken. Er rustte op Middelburg een schuldbrief van 4000 gulden ten behoeve van een zekere heer Joan van Beekhoven de Wint, en dan waren er nog „verdere crediteuren”. Op 7 mei 1757 verscheen Van (der) Elst voor notaris François Jacob Gallé te Haarlem, waarbij hij deze machtigde Middelburg te verkopen.⁷⁵ Dan moest eerst de schuldbrief worden afgelost en „dan nog ietwat overig zijnde” kwamen de „verdere crediteuren” aan de beurt. Ook de verpondingen en de 100ste en de 200ste penning dienden nog betaald.

Nu verschijnen voor schout en schepenen van Lisse notaris F. Gallée en de heer A. van Grieken te Haarlem om namens Leendert van der Elst de verkoop te effectueren. Voor 320 gulden verkopen zij aan Pieter Cornelisse Heemskerk, bouwman te Lisse, „de gewezen plantagie en boomgaard van de gewezen hofstede Middelburg”.⁷⁶ Bovendien de moestuin en teelland van 3 morgen, thans kadastrnummer 2839 eerder 50, alsmede het „gewezen laantje” van 88 roe, „springende geheel tussen het land van de Graaf van Oultremont”, die nog eigenaar was van de boerderij Morsveen, ook Middelburg genaamd. Dit laantje is thans kadastrnummer 51,

„bos”. De koper zal „hebben en genieten een vrije nodweg en overpad over de landen . . . van de gemene weg ten naasten strekkende op dit verkocht land, zo tot drijvinge van allerhande beesten, en vee, en oprijdinge van mest, met wagens en paarden, als tot doorgang van mensen ten allen tijde, zonder daarinne enigszins te mogen worden belemmerd of verhindert.” Ten slotte verkopen zij voor 315 gulden aan Willem Jan graaf van Hogendorp, de eigenaar van Veenenburg, een stuk weiland van ruim 2¹/₂ morgen aan de Trekvaart tussen Haarlem en Leiden.⁷⁷

Nu rest nog het huis zelf, „de Herenhuizinge van de gewezen Hofstede genaamd Middelburg, bestaande in diverse behangen, zo boven- als benedenkamers, keuken, ruime wijn- en provisiekelders, kleerzolders en appartementen voor domestiquen”. dat nu al een aantal jaren leeg en kaal op de sloper wacht.⁷⁸ Het wordt verkocht aan . . . Jacobus Snarenberg te Leiden, aan hem alléén. „De koper zal gehouden zijn hetzelfde herenhuis binnen zes weken na primo januari e.k. geheel en al te amoveren, af te breken, en alles wat daarvan komt te vervoeren van de grond waarop hetzelfde staande is, aplannerende hetzelfde en gelijk makende met de grond van het plein daar rondomme”. Maar weer luidt de bepaling, dat met de sloping niet mag worden begonnen, alvorens alles betaald is (f 600). Ook de twee vleugels worden door timmerman Snarenberg gekocht, en wel voor 850 gulden. Ze worden als volgt omschreven: „De twee vleugels van ‘t zelve huis, doch staande geheel en al daarvan afgezonderd, uitmakende de ene nu nog een groot en ruim koetshuis mitsgaders stallinge voor vier paarden met diverse loodsen en schuurtjes daar achter, en d’andere mede noch een ruim koetshuis en tuinmans- of boerenhuis, en daar achter een nog gans nieuw getimmerde stallinge voor 1.5 koebeesten, en de grond waarop hetzelfde en ‘t voorsz. plein daarvoor en rondomme . . . hek. . . vijver . . . grond naast het voorsz. plein en vleugels. . .”.

Middelburg exit

Nu heeft het laatste uur van Middelburg toch echt geslagen; timmerman Snarenberg heeft zijn sloperswerk spoedig verricht en gaat er nu toe over de vrijgekomen gronden te verkopen. Dat is dan de grond „waarop het herenhuis heeft gestaan”, het plein daarvoor en de grond van het daarbij geweest zijnde bosje, „de gewezen moestuin, thans weiland”, de vijver etc. etc., samen groot 6 morgen en 414 roeden. Snarenberg heeft echter niet alles gesloopt. „Een vleugel van de gewezen hofstede Middelburg en een nieuw getimmerde stalling voor koebeesten” is blijven staan. Op 30 januari 1759 wordt dit alles voor 850 gulden verkocht aan „Willem Jan grave van Hogendorp, schepen en raad en de vroedschap der stad Haarlem”, de eigenaar van Veenenburg.⁷⁹ Zo is de grond waarop Middelburg heeft gestaan met vrijwel alle daartoe behorende weide- en bospercelen

weer naar Veenenburg teruggekeerd. Met deze transacties verdwijnt timmerman Jacobus Snarenberg weer uit de geschiedenis van Lisse. Ofschoon . . ., misschien niet voor goed. In 1798 is zijn in 1750 te Leiden geboren zoon Petrus pastoor geworden van de Lissese schuurkerk aan het **Malle-gat**.⁸⁰ In het begrafenisregister dat de pastoor heeft bijgehouden lezen wij bij mei 1800 „**Jacobus Snarenberg**”.⁸¹ Waarschijnlijk heeft de oude vader zijn laatste jaren op de pastorie van „**heerzoon**” doorgebracht.

Slechts enige percelen, de huidige kadastrummers Sectie A 56 en 625 tot 630, zijn met de boerderij **Morsveen** aan Keukenhof gekomen en thans in het bezit van de Graaf van Lynden. Het zijn de „**Bossen van Middelburg**”, die met de andere bossen in de „**Grote Looster**” en in de **Lageveen**-se Polder langs de spoorlijn Haarlem-Leiden liggen. In een rapport van het „Laboratorium voor Plantensystematiek en -geografie der Landbouwhogeschool” te Wageningen worden de weilanden en de hakhoutbosjes van voornamelijk essen en elzen „een der twee belangrijkste complexen **Macrophorbieto-Alnetum** genoemd.”⁸² (Het andere complex ligt nabij de spoorlijn Leiden-‘s-Gravenhage). Deze bossen liggen daar thans achteraf en vergeten; alleen bij natuurliefhebbers en jagers zeer geliefd.

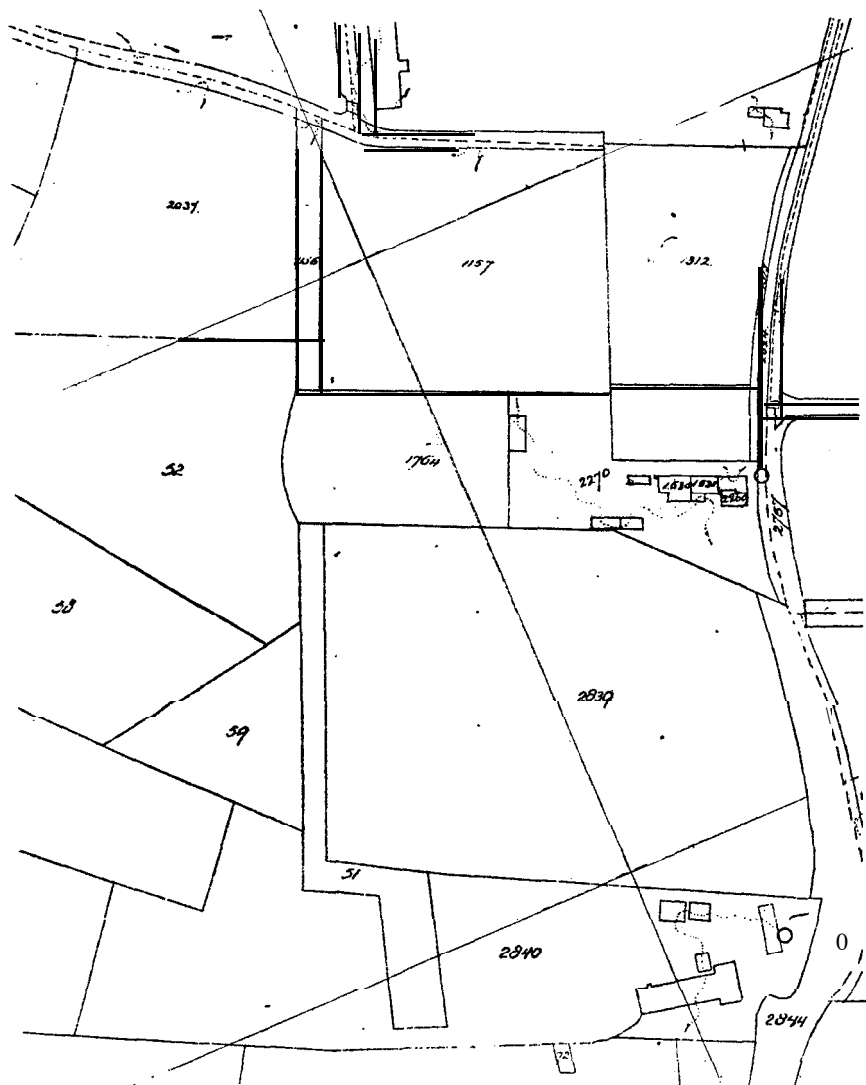
„Klein Veenenburg”

De andere percelen vervolgen nu hun weg als deel van de buitenplaats Veenenburg. In 1797 wordt dit buitengoed verkocht aan de heer Jan **Dyonys Viruly c.s.**,⁸³ en deze verkoopt het in 1804 weer aan de heer Marinus Adrianus Perpetuus Smislaert te Amsterdam.⁸⁴ Ten **slotte** komt het in het bezit van de Leidse familie Leembruggen.

Maar nu gaan we kijken naar het huis dat staat op de plaats waar zich eertijds het voorplein van Middelburg bevond, „**Veenweg nr. 67**”. Het is met dit huis eigenaardig gesteld. Het komt voor op de oudste **kadaster**-kaarten en ook in zijn huidige vorm lijkt het toch wel vrij oud. Men zou denken aan een der beide vrijstaande vleugels „met een nieuw getimmerde stalling voor koebeesten” (blz. 163) van het herenhuys of aan het „van ouds daarbij staande bouwhuis”, waarvan in 1754 **sprake** is (blz. 163), maar het blijkt allemaal niet te kloppen. De plaats van het huidige „**Klein Veenenburg**” werd ingenomen door het „**voorplein**” of de „**voorbassecour**”, en daar is op de kaarten van **Walraven** (blz. 153) geen enkele bebouwing te vinden. Men kan zich ook niet voorstellen dat later op dit voorplein, vlak voor het huis, een boerenwoning zou zijn gebouwd. Mogelijk heeft men van de afbraak aan de weg een nieuw boerenhuis gebouwd en is dus alleen het bouw materiaal van Middelburg afkomstig (blz. 144).

In het huis woonden regelmatig twee families. In 1830 waren dit **Jacobus van Maaswinkel**, koetsier, die in 1841 met zijn gezin terugging naar zijn geboortestad Amsterdam.⁸⁵ Hij werd opgevolgd door **Christiaan Ba-**

nier, eveneens uit Amsterdam. In de andere helft woonde aanvankelijk Gerrit van Kesteren uit Lisse, werkman, gehuwd met Lidia de Ridder uit Leiden. Later kwam hier Hermanus Vlasveld uit Noordwijk, die in 1848

F. Ligging van Klein Veenenburg

weer naar Katwijk vertrok. Daarna woonde er **bosbaas** Simon Drost, komende van Hillegom, geboren te Hazerswoude, gehuwd met Alida van Doorn uit Rijnsburg, alsmede Gerrit van Hilten uit Nederhorst-den-Berg. En toen. . .

Op 1 mei 1856 heeft de heer Leembruggen een nieuwe, jonge **bosbaas** in dienst genomen, Marinus Veldhuyzen van Zanten, een naam die in de bloembollenstreek een bijzonder goede klank gekregen heeft. De vader van „**Marinus Sr.**” of „**Oude Marinus**” zoals hij later werd genoemd, was Rutgerd Veldhuyzen van Zanten (1785-1872) en deze was op zijn beurt een kleinzoon van Willem van Zanten wiens weduwe is hertrouwd met Rutgerd Veldhuyzen, schepen van Lisse. De kleinzoon werd dus genoemd naar de tweede echtgenoot van zijn grootmoeder, en zijn nageslacht droeg aldus een dubbele naam.⁸⁶ De ambtenaar van de burgerlijke stand te Lisse bleef echter aan de voorzichtige kant. In het bevolkingsregister staat slechts als achternaam Van **Zanten**, terwijl alle kinderen van onze **bosbaas** als laatste voornaam die van Veldhuyzen dragen.

M. Veldhuyzen van Zanten en Zonen

Marinus Veldhuyzen van Zanten was te Hillegom geboren op 12 januari 1832 en dus 24 jaar oud, toen hij als boswachter van mijnheer **Leembruggen** naar „**Klein Veenenburg**” kwam, Hij was gehuwd met Maria Agnes van Konkelenberg, in 1831 te Haarlem geboren. Dit echtpaar heeft met zijn talrijke kinderschare tientallen jaren op Klein Veenenburg gewoond, volgens de overlevering bijzonder gelukkig. Was Marinus in 1860 nog „**bosbaas**”, in 1870 heet hij „**tuinder**”. In dat jaar is hij begonnen met telen van bloembollen, iets waarin leden van de Hillegomse tak der familie hem reeds waren voorgedaan. Hij teelde zijn bollen op de afgezande **duin**-gronden, en niet zonder succes! Naast zijn huis werden grote, houten schuren gebouwd, zoals op een foto van omstreeks 1900 is te zien.⁸⁷ Er is trouwens in deze jaren nog meer aan het pand verbouwd. Voordat Van **Zanten** er kwam wonen was het één langgerekt huis, dat loodrecht op de weg stond. In de tweede helft van de vorige eeuw is hiervan kennelijk de voor-gevel „**gemoderniseerd**”, maar tevens is er een tweede huis links tegenaan gebouwd, dat jarenlang als kantoor fungeerde. Van Klein-Veenenburg hebben de bloembollen van M. Veldhuyzen van Zanten en Zonen hun weg gevonden over de hele wereld.

De zoons van Marinus Sr. zijn de bollen trouw gebleven, met name Rutgerd, Jacobus Marinus, Marinus Jr. en Jacob **L(ouis)**. Ze bouwden elders in Lisse hun villa's. Alleen Jacobus Marinus („**Ko**”, 1867-1919) bleef op Klein-Veenenburg. Ook de dochters bleven veelal „**in het vak**”. Hier-van echter uitgezonderd Gesina. Zij trouwde met een onderwijzer uit Hoofddorp, C. Johan Kievit, de geestelijke vader van Dik Trom. In zijn

jongensboek „De Hut in het Bosch” legt Kievit iets van de plezierige, bedrijvige sfeer vast, die op en om Klein Veenenburg heerste. „Grootvader Bolland van den Heuvel, een gezonde oude heer met lange bakkenbaarden” is Marinus Sr. met zijn tien kinderen, zijn bollen en zijn bedrijf. „Baron van Beerenbroeck” is Baron Van Hardenbroek van Veenenburg, de schoonzoon van Leembruggen, en de „boer naast Grootvader” is natuurlijk Van der Vlugt of later Van Graven.

Van vogelparadijs tot vuilstortplaats. Quo vadis, Middelburg?

Marinus Sr. stierf in 1913. Zijn bloembollenbedrijf, sinds 1886 M. Veldhuyzen van Zanten en Zonen, werd verplaatst naar de Zwartelaan. De schuur links van het huis werd afgebroken en herbouwd bij het bedrijf van „Jacob L.” aan de Heereweg. Op Klein Veenenburg woonde toen nog „Ome Ko” en ernaast, in het vroegere kantoor Alblas, de melkboer. Het perceel was eigendom van Jan Leembruggen Gzn. te Amsterdam. Toen deze in 1928 stierf kochten de Van Zantens huis en landerijen. Jarenlang woonde er de bedrijfsleider Oudshoorn. Later verkochten ze het aan Willem Hulsebosch, bloembollenkweker te Noordwijkerhout, die het weer doorverkocht aan de firma John Roozen te Lisse.

Helaas bleken de gronden van het voormalige Middelburg voor de bloembollenteelt niet bijzonder geschikt en daardoor niet zeer rendabel. De achterste percelen, bij de spoorbaan, vormden een prachtig natuurgebied met vijvers en sloten, moerasbosjes en rietvelden, waar volop wateririssen, wilgenroosjes en lisdodden groeiden. Dikwijls ging Klaas Koning, een uitstekend Lisser amateur-ornitholoog naar „’t Ruig”, zoals hij dat noemt, om de vogels te bestuderen. Onder de broedvogels noemt hij behalve allerlei eenden, koeten en steltlopers waaronder de kleine plevier, ook de rietgors, de geelgors en de kleine karkiet. Verder de rietzanger, de sprinkhaanrietzanger en één maal, in 1965, ook de zeldzame waterrietzanger. Dan nog graspiepers, kwikstaarten, veldleeuweriken en oeverzwaluwen! Ook zit hier de ijsvogel, de waterral, het roodstaartje en de machtige buizerd. In de trektijd strijken bij het water hele zwermen steltloper-tjes neer, zoals zwarte ruiters, bosruiters, groenpootruiters, witgatjes, oeverlopers, kemphanen, goud- en zilverplevieren en bokjes (kleine snippen). In de bosschages zit het vol kramsvogels, koperwieken en tapuiten, barm-sijsjes, fraters en kepen, sijsjes en die hele kleine goudhaantjes. Allerlei mezen en vinken, kneuen, paapjes, roodstaartjes en groenlingen ziet men er het hele jaar door en die kleurige puttertjes schijnen ieder jaar talrijker te worden. Een heerlijk gebied, maar . . . een winstobject is het niet!

Ten slotte kwamen de percelen in het bezit van Jan Hogervorst, een pur sang bollenkweker, wonende aan het Noordwijkerhoutse Westeinde. Hij is het die het voorste deel van het land liet „omspuiten”. En zo zijn

we dan weer bij ons uitgangspunt teruggekeerd. Thans is het een recht en kaal land waar tulpen en dahlia's groeien. Het is er nog vrij stil. Soms is er wat geblaf van een hondenkennel en in de verte passeert een trein. Maar wat gebeurt daar achter aan in „'t Ruig"? Vrachtwagens rijden af en aan met huisvuil, dat ze storten in de sloten en de diepe kuilen van dit arcadische landschap. Verschrikt vliegt een zwerm witgatjes op, om dan aan de waterkant neer te strijken tussen stukken plastic en opgewaaide papier. In het water drijft vuil, maar nog steeds zingen er de karkieten. . . Hoe zal het nu straks daar zijn? Zal er, wanneer de „operatie-vuilstorten" is geëindigd en de afvalkuilen met grond zijn overdekt, uit deze ellende toch weer iets schoons opbloeien? Quo vadis Middelburg? Wat zal de toekomst brengen?

AANTEKENINGEN

Omdat het lezen van oude teksten altijd weer moeilijkheden blijkt te geven, zijn de oorspronkelijke teksten aangepast aan de nieuwe spelling.

1. Zie afb. 18.
2. Hoogheemraadschap Rijnland, oudste gaarder- of morgenboek, 1544.
3. Gemeentearchief Alkmaar. Collectie aanwinsten nr. 415.
4. M. Thierry de Bijle Dölleman en mr. O. Schutte, Het Haarlemse geslacht Van der Laen, De Ned. Leeuw 1969 kolom 331 e.v.
5. Dr. A. W. Dek, Genealogie der Heren van Brederode (1960), blz. 23.
6. ARA, Recht. arch. Lisse nr. 2 fol. 173 e.v.
7. Idem fol. 171 e.v.
8. Jan Gerrits van Kessel, waard in de Zwaan, schutter, en Zoetgen Claesdr, zijn wijf. Gemeentearch. Leiden, Bevolkingsreg. 1581, fol. 242 verso.
9. Gemeentearch. Leiden, „Oud Belastingboek B 11" fol. 650/51. Twee huisjes, vijf vuurplaatsen.
10. ARA, Recht. arch. Lisse nr. 3 fol. 216 r. en v.
11. Gemeentearch. Leiden, „Vetus II" fol. 305. Id. „Schoorsteengeld 1606" fol. 400 verso.
12. Archief Van Lynden/Keukenhof, perkament, zegels ontbreken, zoals zovele stukken nog ongenummerd.
13. Gaarderboeken Rijnland. Familiegegevens veelal uit het z.g. lange boek van ir. A. F. de Graaff, die in de loop der jaren een groot aantal genealogische gegevens heeft verzameld, vooral uit rechterlijke archieven. Zie ook de kaarten- van 1610 en 1646 met bijschriften in A. M. Hulkenberg, De kleurige Keukenhof, de geschiedenis der Nationale Bloemententoonstelling (1971) p. 12-13 en 28-29.
14. Gemeentearch. Alkmaar nr. 86, Familiearch. Van Foreest. Hester was een dochter van Adam van Foreest en Aleid Jacobsdr. van Veen.
15. Arch. Van Lynden/Keukenhof, perk. met zegel van schout Adriaen van Gorcum, ongenummerd. Met dank aan de heer M. Thierry de Bijle Dölleman voor de uitgebreide schriftelijke toelichtingen.
16. Zie nr. 4. Met portretten van het echtpaar Ruychaver-van der Laen door Mieveldt.
17. Gaarderboek van Rijnland van 1624.

18. Zie 15 en ARA, Recht. arch. Lisse nr. 8 fol. 114 verso en 11.5.
19. ARA, Recht. arch. Lisse nr. 8 fol. 177 verso tot 178 verso. De originele schuld-brief in Arch. Van Lynden/Keukenhof.
20. Gemeente-arch. Haarlem, Recht. arch. 96¹.
21. G. H. Kurz, Het Huis dat Jacob van Campen bouwde, Jaarb. Haarlem 1957, blz. 51 e.v., inz. blz. 57. Gemeente-arch. Haarlem, Notaris Egbert van Bosveld, rec., nr. 228 fol. 49, 20 dec. 1660.
22. ARA, Recht. arch. Lisse nr. 8 fol. 189, 195 en 196.
23. Arch. Van Lynden/Keukenhof, perkament met zegel van de schout.
24. Gaarderboek van Rijnland.
25. ARA, Recht. arch. Lisse nr. 10 fol. 98 verso. Tjark koopt 2 m 100 r. land in de Hoge Mosvenen. De familiërelatie tussen de beide Maria's Larop is nog steeds niet opgehelderd. Ook mijn vraag dienaangaande in De Ned. Leeuw bleef tot op heden onbeantwoord.
26. W. J. J. C. Bijleveld, Tjarck, De Ned. Leeuw 1926, kol. 118. Hier wordt de Haarlemse Dirc verward met zijn zoon Pieter.
27. Mr. C. S. Buys Ballot, Tiarck (Tierck, Tjerk), De Ned. Leeuw 1926, kol. 80.
28. Archief Oultremont-Warfusée, Luik, België. Met dank aan dr. Maurice Yans voor de vele schr. informaties.
29. W. Bode, Frans Hals, sein Leben und seine Werke (Berlijn 1914), deel 11 afb. 178 en 179. Het portret van Pieter Tjark was aanwezig op de tentoonstelling van Frans Hals te Haarlem in 1937, cat. nr. 75. Toen was het in het bezit van mr. Harry Oakes, Nassau, Bahamas.
30. Gemeentearch. Leiden, schepenuwelijkjen. Zie ook 26 en 27.
31. ARA, Recht. arch. Lisse nr. 8 fol. 37, 23 mei 1646. De erfgenamen Van Swanenburger-Corsteman verkopen de Erritlooster in de Hoge Mosvenen. Onder deze erfgenamen ook leden der familie Bosveld. Id. nr. 10 fol. 126, Provisionele deling na de dood van Nicolaas Corsteman, heer van Rodenburg.
32. Gaarderboeken van Rijnland en telkens weer bij de begrenzingen van het Keukenduin. Vooral ook ARA, kaartencoll. Binnenland (Hingman) nr. 75. ARA, Recht. arch. Lisse nr. 10 fol. 5 recto en verso, 17 april 1674, Jan Adriaans Corsteman draagt zijn woning op aan Jhr. Adriaen van der Laen. Zie ook A. M. Hulkenberg, Lisse in oude ansichten (1970), blz. 48.
33. Gemeentearch. Leiden, Schepenuwelijkjen. Mr. E. B. F. F. baron Wittert van Hoogland, De Heeren van Hoogmade, blz. 41.
34. Idem, Weeskamerarchief K 44. Testament 23 mei 1682, „F 10”, fol. 10.
35. Arch. Van Lynden/Keukenhof, perkament met zegel van schout Van Gorcum. 20 mei 1687 koopt Tiarck land aan de Trekvaart uit het bezit van Veenenburg.
36. Gemeentearch. Lisse nr. 76.
37. Arch. Van Lynden/Keukenhof, enige foliopapieren, Gemeentearchief Hillegom, nr. 54, Gaarderboek, folio 17 verso.
38. Zie blz. 154.
39. Kaarten van Maurits Walraven, Zie blz. 153 en afb. 17. Er blijft een kleine mogelijkheid dat Walraven dit huisje om een of andere reden niet heeft getekend. Het is echter zeer onwaarschijnlijk, dat op de fraaie „voor-bassecour” zulk-een oud huisje zou staan.
40. Gemeentearch. Lisse, inv. ms. 77 e.v.
41. Gemeentearch. Leiden, R.K. doopboeken. Zie 27.
42. O.a. Verpondingsregisters en verklaring van landmeter Walraven.
43. Arch. Ned. Herv. Gemeente Lisse, kerkrekening 1749.
44. ARA, Recht. arch. Lisse nr. 15 fol. 103-105 verso. Arch. Van Lynden/Keukenhof, origineel perkament met zegel.
45. „Proefmeting langs de Trekvaart”, Gemeentearch. Hillegom, inv. nr. 122 pak 72.

46. ARA. Recht. **arch.** Lisse nr. 15 fol. 190 verso e.v. Zie voor Meer en Duin Leids Jaarb. 1951, blz. 110 e.v.
47. J. B. van Loenen, Beschrijving en kleine kroniek van de Gemeente Hillegom (1916), blz. 47.
48. Gemeentearch. Hillegom, inv. nr. 122 pak 2, 87, 157, etc.
49. Idem nr. 124 pak 184, omstreeks 1725.
50. Arch. Van Lynden/Keukenhof, copie, bij voorl. nr. 38a.
51. Gemeentearch. Lisse, inv. nr. 219, nr. 67, 68 en 69.
52. Idem, inv. nr. 225, nr. 68 en 69.
53. ARA Recht. **arch.** Hillegom nr. 6.
54. Arch. Oultremont-Warfusée لولك, Oultremont-Famille, dossier 50.
55. Drs. E. Pelinck, Pax **Huic Domini**, Het huis Pieterskerkgracht 9 en zijn bewoners, Leids Jaarb. 1957, blz. 119 e.v. Zie ook over mr. Nicolaas Tiarck: W. J. J. C. Billeveld, Iets over huiskapelaans in Holland, Haarlemsche Bijdragen deel 59 (1941), blz. 359;
56. Gemeentearch. Leiden, Secretariearchief 1575-1851, nr. 7562.
57. Idem, nr. 7563.
58. Jhr. mr. A. F. O. van **Sasse** van Ysselt, Beschrijving van het H. Kerstgilde te Haarlem (1905).
59. Mr. E. B. F. F. baron **Wittert** van Hoogland, De **Heeren van Hoogmade** (1944), inz. blz. 41.
60. Zie 59. Voor het hofje: R. J. Spruit, De Leidse hofjes (1969), blz. 64.
61. Zie 26, 28 en 30.
62. In de eerste druk van L. Roppe, Een omstreden huwelijk (1962) staat onder het portret tegenover blz. 173: „de gravin van Nassau”. **Waarschijnlijk** is het echter een harer grootmoeders, Tjarck of De Bas. Helaas zijn een aantal **Oultremont**-portretten niet meer te identificeren.
63. Archief Van Lynden/Keukenhof, voorl. nr. 42.
64. Originele courant in Arch. Van Lynden/Keukenhof.
65. Hierover in arch. Van Lynden/Keukenhof diverse, ongenummerde stukken, soms bij 38a. ARA, Recht. **arch.** Lisse nr. 19 fol. 224 verso e.v.
66. Vergelijk Leids Jaarb. 1954 blz. 139.
67. ARA, Recht. **arch.** Lisse nr. 74, fol. 201-207 verso.
68. Idem, fol. 208-214 verso.
69. Johannes Half-Wassenaar, heer van **Onsenoort** en Nieuwkuik (1706-1782). In 1892 is dit R.K. geslacht uitgestorven. (Ned. Adelsboek 1942, blz. 282). **Familieverwantschap** met de verkopers blijkt op blz. 109 van Leids Jaarb. 1965. (Hier staat **Farck** i.p.v. Tjarck).
70. ARA, Recht. **arch.** Lisse nr. 19 fol. 227 verso e.v.
71. Gemeentearch. Haarlem, Trouwboek N.G. Gemeente 1742-1755. In Protocol Not. Galé, nr. 980 tekent hii als altijd „**Leendert** van Elst”.
72. ARA, Recht. **arch.** Lisse nr. 74 fol. 224 e.v.
73. Leids Jaarb. 1969 blz. 181 e.v., inz. blz. 193.
74. Idem 1970 blz. 159/60.
75. ARA, Recht. **arch.** Lisse nr. 20 fol. 71 verso-73.
76. Id., fol. 73 verso-75 recto.
77. Id., fol. 77-78 verso.
78. Id., nr. 104, 25 okt. 1757.
79. Id., nr. 20 fol. 98-99 verso.
80. A. M. Hulkenberg, De Aagtenkerk van Lisse (1960), blz. 110 e.v.
81. ARA, R.K. Doop-, Trouw- en Begraafboek, Lisse 8.
82. Rapport en kaart van Doing Kraft. Prof. V. Westhoff, Gezelschappen met houtige gewassen in de duinen en langs de binnenduinrand, Dendrologisch Jaarboek 1952.

83. ARA, Recht. arch. Lisse nr. 26 fol. 22 verso e.v.
 84. Idem. nr. 27 fol. 185 verso. De naam Tiarck was niet geheel uit Lisse verdwenen. De boerderij **Morsveen (Mosveen)** of Middelburg bleef tot 1781 in het bezit van Maria J. J. Tiarck. Vreemd genoeg koopt zij in 1777 een huis en erf in de **Lageveense** polder (ARA, Recht. arch. Lisse nr. 23 fol. 206 verso-207 verso). In 1778 verkopen de executeurs van Maria Jacoba de Jonge, weduwe van mr. Nicolaas Tiarck, 10 morgen weiland in de Lisserpoel aan Jan Verdegaal (Id. fol. 246 verso). In 1804 verkopen de erfgenamen van „**wijlen** Maria Jacoba J. Tjark **Walta**” (sic) 2 m 400 roe bos, **elsen-** en **essenhout** aan de Trekvaart.
 85. Gemeente Lisse, Bevolkingsregisters.
 86. Willem van Santen (1730-1760) was getrouwd met Francina van der Hoeff. Een dag na de dood van de vader werd Willem Jr. geboren (1760-1813). Zijn moeder hertrouwde met Rutgerd Veldhuyzen. Door dit huwelijk werden de bezittingen der Van Veldhuyzen's aan die der Van Zanten's gevoegd. Willem Jr. noemde zijn oudste zoon naar zijn stiefvader: Rutgerd Veldhuyzen van Zanten (1785-1872). (Met dank aan de familie Veldhuyzen van Zanten voor de verstrekte gegevens).
 87. Aanwezig in het kantoor van M. Veldhuyzen van Zanten en Zonen. De Directie gaf welwillend toestemming tot reproductie. Afb. 19.

ILLUSTRATIES

Afb. 17. De buitenplaats Middelburg en omgeving te Lisse op de grote kaart van de heerlijkheid Hillegom. Collectie Six. Amsterdam.

Geheel links van zuid (beneden) naar noord (boven) de Trekvaart (Leidse Vaart) en daarlangs de Trekweg. Beneden links kruist de **Delfweg** de Trekvaart. Daar staat het huis **Halfweg(en)**. Ten noorden van de **Delfweg** een herberg en daarnaast de 'hofstede Voorburg. De verticale streep rechts van het midden is een beschadiging van de kaart, waardoor het linnen zichtbaar wordt. Rechts loopt de huidige **Loosterweg-Noord/Veenenburgerlaan**. Het stuk langs het tegenwoordige **tentoonstellingsterrein** is in 1701 recht getrokken. (Zie De kleurige Keukenhof, blz. 27 en 33.) Bij de boerenhofstede Mo(r)sveen of Middelburg maakt de weg een bocht, gaat daarna langs Middelburg en Veenenburg verder noordwaarts en snijdt tenslotte de grens tussen Lisse en Hillegom. Met een donkere, grillige lijn, dwars door de hofstede Middelburg heeft mr. Six doen aangeven, waar zich vroeger de „**Parochiescheiding**” en het „**Scheid der gadering van het hoorgeld**” zouden hebben bevonden. Op de donkere gebieden meende hij als heer van Hillegom recht te kunnen doen gelden. Deze pretenties hebben niet tot resultaten geleid.

Foto: jhr. Six van Hillegom.

Afb. 18. „**Omspuiten**” van het land op Middelburg; mei 1969.

Foto Mieloo, Lisse.

Afb. 19. Klein Veenenburg omstreeks 1900.

Foto W. Mesman.

LIJNCLICHE'S

A. Detail uit de kaart van Rijnland anno 1746. Ten zuiden van Veenenburg aan de Lijtweg (tgw. Loosterweg) de hofstede Middelburg.

B. **Hofstede** Middelburg; huis met bouwhuizen en bassecour aan de voorzijde, achter het huis de tuin met waterkom; het geheel omgeven door een vijver. Arch. Hillegom, inv. nr. 124 pak 57.

C. Het voorplein van Middelburg met de bomen, rechts de Lijtweg. Arch. Hillegom, inv. nr. 124 pak 57.

- D. De moestuin van Middelburg; rechts het „wageslag” = de Lijtweg. Arch. Hillegom, inv. nr. 124 pak 57.
- E. Landerijen behorende bij Middelburg; boven de Trekvaart, onder de bocht van de vijver van Middelburg. Arch. Hillegom, inv. nr. 122 pak 87.
- F. Ligging van Klein Veenenburg op de gronden van de geamoveerde buitenplaats Middelburg (= perceel 1764 en gedeeltelijk 2270).

DE LIEFDE EEN GROOT STUCK

door

M. L. Wurfbain

De Nederlandse kunstgeschiedenis heeft steeds om Rembrandt gedraaid. Elke generatie, iedere geleerde, interpreteert het materiaal opnieuw. Zodoende is van Rembrandt en zijn oeuvre langzamerhand heel veel bekend geworden, maar moet aan de andere kant ongetwijfeld nog veel gecorrigeerd worden, dat schijnbaar reeds lang een uitgemaakte zaak is geweest. Onderstaande opmerkingen zijn niet meer dan een bescheiden poging tot correctie op het soms al te geromantiseerd verleden, dat ongetwijfeld te zijner tijd weer aanvullingen en verbeteringen zal oproepen.¹

Een van de meest beroemde schilderijen van Rembrandt is wel het schilderij met de figuren van een man en een vrouw, dat zich sedert 1885 als bruikleen van de stad Amsterdam in het Rijksmuseum bevindt en algemeen „Het Joodse Bruidje” wordt genoemd² (afb. 20).

Aan de eigenhandigheid is nimmer getwijfeld; het schilderij is gesigneerd en zelfs gedateerd: helaas zijn echter het derde en het vierde cijfer van het jaartal niet meer goed leesbaar. Algemeen dateert men het stuk echter laat in Rembrandts loopbaan: tussen 1664 en 1667.³ Over de voorstelling is de eensgezindheid minder groot: er zijn voorstanders van een Bijbelse uitbeelding als Tobias en Sara, Abraham en Sara, Boaz en Ruth, Isaak en Rebecca, of Jacob en Rachel en anderzijds zijn er geleerden geweest, die in de inderdaad tamelijk individueel behandelde figuren portretten hebben menen te zien. De meest voorkomende identificaties zijn dan Rembrandts eigen zoon Titus (1641-1668) en Magdalena van Loo (gestorven 1669), met wie Titus in februari 1668 huwde; de zilversmid Jan Lutma de Jonge (1624-1685) en diens vrouw, en de Joodse Amsterdamse dichter van Spaanse afkomst Miguel de Barrios (1625?-1701) en diens echtgenote Abigaël de Pina. Gezien het nogal onzeventiende eeuwse karakter van de kleding is het zelfs geoorloofd te denken aan tijdgenoten van Rembrandt in de gestalten van bijbelse of historische personages.

De tot op heden naar voren gebrachte identificaties berusten echter meer op „wishful thinking” dan op werkelijk overtuigende argumenten. Zo is bijv. de gelijkenis van de man met Titus niet groot en lijkt hij bo-

vendien ouder te zijn dan Titus, die immers in zijn achtentwintigste jaar overleed. Ook met Jan Lutma's portretten valt weinig gelijkenis te bespeuren, terwijl wij over de gelaatstreken van De Barrios en zijn echtgenote volledig in het duister tasten. Het kan dus zaak zijn de identificatie opnieuw ter hand te nemen. Het blijft evenwel een speld in een hooiberg zoeken, indien niet uitgegaan wordt van concrete gegevens.

In dit geval nemen wij als uitgangspunt de herkomst van het stuk. In 1825 kocht de bekende kunstkenner John Smith het voor f 5000,- van de heer Vaillant te Amsterdam.⁴ Omdat het schilderij tot dusver in geen enkele oudere inventaris of catalogus is opgemerkt, zou het mogelijk kunnen zijn, dat het stuk al langere tijd in het bezit van de familie Vaillant is geweest. Het leek nuttig om deze mogelijkheid te onderzoeken.

De heer Vaillant, van wie Smith het in 1825 kocht, zal zijn geweest mr. Christiaan Everard Vaillant. De overige toen levende mannelijke leden van het geslacht Vaillant woonden namelijk niet in Amsterdam, maar te Enkhuizen, Den Haag en elders in het land. Christiaan Everard was te Enkhuizen geboren 2 oktober 1746 en overleed hoogbejaard te Amsterdam op 15 november 1829. Hij was op 23 juni 1778 in het huwelijk getreden met Maria Cornelia van Herzelee (geboren 1 maart 1751, overleden 3 november 1798).⁵ Christiaan Everard was sedert 1770 kerkmeester van de Nieuwe Zijds Kapel, raffinadeur van het salpeter en sedert 1775 hoogheemraad van de Beemster. Hij bekleedde voorts een aantal andere functies en was dus een vrij belangrijk man in de laatste dagen van de Republiek.

Zijn vader was mr. Christiaan Joannes Vaillant (geboren te Leiden 5 januari 1719, overleden te Enkhuizen 9 maart 1781), die vóór hem hoogheemraad van de Beemster was en achtereenvolgens secretaris, pensionaris en verscheidene malen burgemeester van Enkhuizen was. Christiaan Joannes is drie maal gehuwd geweest, waarvan in eerste echt met Margaretha van Schaeck (Enkhuizen 3 februari 1711-Enkhuizen 30 maart 1748); het huwelijk werd 11 april 1745 te Enkhuizen gesloten.

Christiaan Joannes op zijn beurt was een zoon van Christiaan Vaillant, gedoopt te Leiden (Hooglandse Kerk) 1 juni 1673, overleden te Leiden 30 juli 1742 en van Catharina Everardina van den Treeck, geboren te Waddinxveen 9 oktober 1685, overleden te Leiden 21 september 1747. Dit te Leiden op 29 september 1716 gesloten huwelijk was voor Christiaan het tweede huwelijk: hij was sedert 3 november 1713 weduwnaar van Johanna van Eyck, eveneens uit Waddinxveen, waarmee hij 31 mei 1695 in ondertrouw was gegaan. Christiaan Vaillant was te Leiden koopman en zelfs directeur van de Levantse handel.

Christiaan was het tweede kind, uit het tweede huwelijk, van de Leidse factor Bartholomé (of Bartholomeus) Vaillant. Deze was op 20 april 1631 te Rijsel gedoopt, als een van de talrijke kinderen van de sajeterwerker Jan

Vaillant en Clara Bouchout. Bartholomeus was 27 juli 1655 in ondertrouw gegaan met Maria Petit uit Leiden; het huwelijk werd 18 augustus van dat jaar gesloten te Amsterdam, waar de bruidegom woonde. Maria is blijkbaar na enige jaren overleden,⁶ en 10 maart 1668 gaat Bartholomeus Vaillant te Leiden in ondertrouw met Elisabeth van Swanenburg, wonende in de Haarlemmerstraat, weduwe van dr. Adam Bogaert.

Uit het huwelijk met Bogaert waren drie kinderen geboren, waarvan op het moment van haar hertrouwen alleen de middelste, Anne (gedoopt Walenkerk 1 oktober 1659) in leven was. Het huwelijk werd 3 april 1668 te Leiden gesloten.

Elisabeth was 9 november 1645 in de Utrechtse Jacobikerk gedoopt als dochter van Willem Cornelisz. van Swanenburg en Jannichje Tomas(dr) „woonende in de Cramersteech”.⁷ Het valt direct op dat Elisabeth ten tijde van haar huwelijk met Bogaert (ondertrouw Leiden, 29 augustus 1656) slechts tien jaren oud zou zijn geweest en op twaalfjarige leeftijd haar eerste kind zou hebben gekregen, te weten de op 6 januari 1658 in de Walenkerk gedoopte zoon Nicolas. In Utrecht is echter, teruggaand tot 1612, geen andere Elisabeth van Swanenburg in de doopboeken te vinden, zodat wij toch met deze mogelijkheid rekening zullen moeten houden.

Ten tijde van hun ondertrouw op 10 maart 1668 was Bartholomeus Vaillant dus bijna 37 jaar oud, zijn bruid echter pas 22 jaar oud, een leeftijdsverschil waarmee dat van de op het schilderij van Rembrandt geportretteerden overeen kan komen.

Een tweede interessant punt is het beroep van Bartholomeus: hij was factor, dat wil zeggen koopman op de Levant. Deze omstandigheid zou de enigszins Oosterse kledij van de beide figuren mede kunnen verklaren.

Hoewel nergens iets bekend is van portretten van Bartholomeus en zijn vrouw, lijkt de man op het schilderij op de schilder Waillerant Vaillant (1623-1677), broer van Bartholomeus (afb. 21), die overigens nimmer gehuwd is geweest.

Deze drie indicaties (leeftijd, beroep, familiegelekenis) zouden kunnen wijzen in de richting van een identificatie van het echtpaar Vaillant-van Swanenburg met de man en vrouw op het schilderij van Rembrandt. Wanneer men aanneemt dat het in dat geval vermoedelijk een huwelijksportret zal betreffen, kan men concluderen dat het schilderij ontstaan is in de eerste maanden van 1668: dit is zeker niet onmogelijk, gezien de langs stilistische weg verkregen dateringen van ca. 1664-67.

Het lijkt bovendien niet onaannemelijk dat het echtpaar zich in dit geval heeft laten portretteren als Ruth en Boaz, zoals beschreven in het boek Ruth 2, vers 2: de weduwe Ruth vindt genade in de ogen van Boaz. Zo is bijv. een versie van Rembrandts leerling Gerbrand van den Eeckhout (1621-1674) bekend van deze scène, waarin de figuren Ruth en Boaz analoog zijn behandeld.⁸ Niet onmogelijk lijkt het dat Rembrandt zich voor de

gestalte van Ruth heeft laten inspireren door een Ruth uit de school van Jan van Scorel (1495-1562), thans in het Kunsthistorisches Museum te Wenen.⁹

De benaming van het stuk die ons voor ogen staat, namelijk Bartholomeus Vaillant en Elisabeth van Swanenburg, als Boaz en Ruth, verschilt dus in zekere zin wel van de traditionele titel „De Joodse Bruid”, die de Amsterdamse verzamelaar A. van der Hoop omstreeks 1838 aan het stuk gaf: „Een man- en vrouwenbeeld door Rembrandt, van idem (= John Smith) gekocht, zynde weleer in het bezit geweest van de familie Vaillant; het is eene voorstelling van de Joodsche bruid, die door den vader versierd wordt met eene halsketting”.¹⁰

Deze titel past echter in het kader van de benamingen die recentelijk aan het schilderij zijn gegeven: „Bruidspaar” en „Het verliefde paar”.

De vraag is gerechtvaardigd of er documenten aan te wijzen zijn, die meer licht werpen op bovenstaande hypothese. Wanneer men in het rijke Leidse gemeente-archief de betreffende notaris-protocollen onderzoekt, vindt men de volgende gegevens.

16 februari 1671 (een maand vóór de geboorte van de oudste zoon Bernard), maken Bartholomeus Vaillant en Elisabeth van Swanenburg hun testament voor notaris Adriaen den Oosterling (not. arch. 1071-akte nr. 43). Zij benoemen elkaar tot erfgenamen, waarbij het linnengoed toegewezen wordt aan Elisabeth, maar de juwelen aan Anne, dochter uit Ehsabeths eerste huwelijk met Bogaert en aan de andere kinderen die nog geboren worden. De Weeskamer wordt uitgesloten, waarbij als voogden benoemd worden, voor de testateur: zijn ‘broer Bernard Vaillant (1632-1698), schilder van professie, en zijn zwager Jan Masurel, en voor de testatrice: ‘haar man Bartholomeus Vaillant en professor Christiaan Meldert.¹²

Bij codicil van 28 februari 1671 (not. arch. 1071, akte nr. 58) krijgt de langstlevende de inboedel en de aanwezige kleding, echter op voorwaarde van „taxatie ende prisatie van luyden hun diesverstaende”. In dit jaar blijkt het echtpaar aan de Breestraat te wonen.

25 april 1681 wordt de uitsluiting van de Weeskamer geëffectueerd: dit houdt stellig verband met een akte opgesteld op verzoek van Bartholomeus op die zelfde dag (not. arch. notaris Den Oosterling 1081 akte nr. 55), waarbij hij, ziek te bedde liggend, maar helder van geest, de eerder aangestelde voogden ontslaat van de verplichtingen van de hun opgedragen voogdij over zijn kinderen, en waarbij hij tot nieuwe voogden benoemt Samuel Cliquet en Jan Petit (mogelijk een familielid van zijn eerste vrouw, wier vader ook Jan Petit heette). De comparant verklaart door zwakte de akte niet te kunnen ondertekenen.

30 april 1681 stierf Bartholomeus inderdaad en werd op 5 mei in de Hooglandse Kerk begraven en wel in een eigen graf. Bij zijn overlijden woonde hij blijkbaar op de hoek van de Vrouwensteeg, mogelijk dus nog

op hetzelfde adres als ten tijde van het opmaken van het codicil. Hoogstwaarschijnlijk bezat Vaillant het huis niet in eigendom, daar het niet onder zijn naam voorkomt in de transportregisters. Het wordt trouwens evenmin genoemd in de staat van bezittingen, die na het overlijden van Bartholomeus is opgesteld. Het afsluiten van deze lijst duurde geruime tijd, vermoedelijk ten gevolge van de vele vorderingen op debiteuren en de bij crediteuren uitstaande rekeningen, die verband hielden met Vaillant's beroep van koopman op het Oosten. Pas op 4 juni 1682 wordt, wederom door notaris Den Oosterling, de staat van lasten en baten afgesloten.¹³ Het blijkt dat de erfgenamen bestaan uit de meerderjarige Jan Vaillant, de omstreeks 24-jarige Barthelmees Vaillant, de ongeveer 22-jarige Maria Vaillant, de ongeveer 21-jarige Walrant Vaillant, allen kinderen uit het eerste huwelijk met Maria Petit, en de beide kinderen Bernard en Christiaan uit het tweede huwelijk, alsmede uiteraard zijn huisvrouw Elisabeth. Al deze erfgenamen worden met één zevende gedeelte bedacht. Er bleek aan con-
stanten 2562 gulden aanwezig te zijn, terwijl een huis op de Turfmarkt, dat blijkbaar onaanzienlijk of vervallen was, slechts P.M. te boek stond.

Al eerder hadden echter de in het codicil op het testament genoemde taxaties plaatsgevonden: de op 15 juni 1681 door de „priseerstes” Willemyntge Paulusdr. en Trijntje Woutersdr. opgestelde taxatie van meubels en andere roerende goederen kwam uit op een totaal van 1367 gulden, terwijl de taxatie van goud en zilver op 8 augustus 1681 nog eens een bedrag van 351 gulden opleverde. Op 13 juni 1681 taxeerde de Leidse schilder Carel de Moor de in het sterfhuis aanwezige schilderijen. Vermoedelijk wordt hiermee bedoeld de bekende schilder van die naam (1656-1738), maar het is mogelijk dat zijn gelijknamige vader de taxatie heeft verricht. Het aantal schilderijen bleek niet groot te zijn. Familieportretten worden niet genoemd, wel een aantal schilderijen van David Teniers de Jonge (1610-90) en van Jacques Vaillant (1643-91), broer van de overledene. De totale waarde bedroeg 289 gulden en 2 stuivers. Ons interesseert een schilderij waarvan de maker niet met name wordt genoemd, en dat omschreven wordt als: „de liefde een groot stuck”, en op slechts f 5,- getaxeerd wordt. Is dit „Het Joodse Bruidje”?

Wij weten het niet: de titel kan erop slaan, maar zou ook van betrekking kunnen zijn op een uitbeelding van de godin Venus. Er zijn ook andere omstandigheden die tegen deze identificatie pleiten. Allereerst staat de naam van de schilder niet genoemd in de taxatie. Dan is er de kwestie van de zeer lage taxatiewaarde, die niet alleen te verklaren valt door de omstandigheid dat de taxatie tot stand kwam in een tijd, waarin Rembrandt algemeen niet hoog werd gewaardeerd, en evenmin door het feit dat De Moor niet bij uitstek een bewonderaar van Rembrandt zal zijn geweest. Kan het zijn dat de taxateur opdracht had een laag bedrag aan te houden?

Er zijn enkele documenten waarin wat meer licht wordt geworpen op Bartholomeus Vaillant, Elisabeth van Swanenburg, en hun kinderen en stiefkinderen.

De kersverse weduwe gaat bij akte van 5 september 1681, verleden voor notaris Den Oosterling¹⁴ voor de tijd van vier jaren een compagnie aan met haar stiefzoon Jean Vaillant, waarvan drierde deel door haar, en één vierde deel door hem wordt ingebracht. Elisabeth neemt daarbij op zich te zorgen voor zowel de stiefkinderen, als de eigen kinderen. Jean Vaillant evenwel moet zijn eigen kleding bekostigen. De negotie van Bartholomeus wordt blijkbaar voortgezet.

Op 7 juni 1691 machtigen Elisabeth van Swanenburg, Bartholomeus Vaillant en Philip Castel, als echtgenoot van Maria Vaillant, allen erfgenaam van Bartholomeus Vaillant (de Oude), hun schoonzoon en zwager en broer Jean Vaillant, om een boomgaard te verkopen, gelegen in de Heerlijkheid van Agesteyn (Hagestein?) onder Utrecht.¹⁵ Jean en Bartholomeus Vaillant testeren 27 oktober 1691 over een geldkwestie.¹⁶ Zij worden bij deze gelegenheid „commissionarissen” genoemd.

Op 18 februari 1694 verschijnt voor notaris Blocquau „Juffr. Elisabeth van Swaenenburgh, weduwe int laatste huwelijk van Saliger Bartolomees Vaillant, woonende binnen deser stede op d'Oude Cingel omtrent de Laekenhal” om haar testament te maken.¹⁷ Zij benoemt daarbij tot erfgenamen Christiaan en Bernard Vaillant, haar zoons uit haar tweede huwelijk, en Anna Bogaert, dochter uit haar eerste huwelijk.

Deze Christiaan Vaillant is de grootvader geweest van mr. Christiaan Everard Vaillant, van wie John Smith in 1825 „De Joodse Bruid” kocht. Was dit schilderij identiek aan datgene dat in 1681 met „De liefde een groot stuck” werd omschreven, en staan hier inderdaad Christiaans ouders op geportretteerd?

De voorafgaande bladzijden houden zeker niet meer dan een hypothese in, maar dan in elk geval een hypothese die zeker niet minder waarschijnlijk is dan de tot dusver gepubliceerde opvattingen.

AANTEKENINGEN

1. De aanleiding tot het schrijven van deze regels verschaft mij mevrouw Ruth Wolf, die ik hiervoor graag mijn dank betuig. Zonder het Leidse archief zouden zij echter niet gerealiseerd kunnen zijn: dat dit mogelijk was, dank ik aan de staf van de Gemeentelijke Archiefdienst en met name aan drs. B. N. Leverland, die mij zeer veel steun verschaftte.

2. Olieverf op doek, 121.4 × 166.5 cm; gemerkt: Rembrandt f 16..

3. B. Haak, Rembrandt, zijn leven, zijn werk, zijn tijd, Amsterdam z.j. 1968 p. 320: ca. 1665; cat. Rijksmuseum, Amsterdam, tentoonstelling „Rembrandt 1669-1969”, p. 104 v.v.: ca. 1667, alwaar beknopt de volledige literatuur is opgenomen.

4. Haak, p. 320.

5. J. E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1571-1795*, Haarlem 1905, 11, p. 1011.
6. Het echtpaar had een aantal kinderen, waarvan in 1682 Jan, Bartholomeus, Walrant en Maria nog in leven waren: zie onder.
7. Het is niet duidelijk of deze Willem van Swanenburg identiek is aan de in 1652 te Utrecht gevestigde schilder en graveur van die naam, die in 1667 bestuurd van het gilde was. Met het Leidse schildersgeslacht van Swanenburgh bestaat geen aanwijsbare familierelatie (vriendelijke mededeling van de heer R. E. O. Ekkart).
8. Olieverf op doek, 72 × 80 cm, gesigneerd en gedateerd 1654. Het bevond zich in 1959 in de Londense kunsthandel (foto RKD L 20821 = Dial 71F45).
9. Ruth en Noemi op de akker van Boaz; olieverf op paneel, 70 × 58 cm; cat. Kunsthistorisches Museum, Gemäldegalerie, 1938 nr. 775b als: omgeving Jan van Scorel; G. J. Hoogewerff, *De Noordnederlandse Schilderkunst IV*, Den Haag 1941, p. 299 afb. 139 als: toegeschreven aan Maerten van Heemskerck; cat. tent. Jan van Scorel, Utrechts, Centraal Museum, 1955 nr. 80 p. 76, afb. 92, als: Maerten van Heemskerck omstreeks 1525/30.
10. Haak, op. cit., p. 321.
11. Cat. tent. Rembrandt. 1969, v. 104.
12. Christiaan Meldert (of Melder, of Meller); geboren Utrecht 1615, overleden 26 november 1681 te Leiden. Sedert 5 mei 1668 hoogleraar Wiskunde. Gaf tevens colleges in militaire zaken. Waarschijnlijk is de tweede zoon Christiaan naar Melder vernoemd.
13. Not. arch. 1081 akte nr. 72.
14. Not. arch. 1081 akte nr. 121.
15. Not. arch. 1514 akte nr. 27 (notaris J. Blocauau).
16. Not. arch. 1514 akte nr. 66.
17. Not. arch. 1517 akte nr. 25. Het is mogelijk dat Elisabeth eerst veel later is komen te overlijden: in de week van 10-17 juli 1723 wordt op het Bolwerk ene Elisabeth Swanenburg begraven, en wel *pro deo*. Een inventaris of andere stukken heb ik niet kunnen terugvinden.

ILLUSTRATIES

Afb. 20. Rembrandt, (Portret van) Bartholomeus Vaillant en Elisabeth van Swanenburg, ca. 1668.

Amsterdam, Rijksmuseum (Bruikleen van de stad Amsterdam).

(Foto Rijksmuseum)

Afb. 21. Waillerant Vaillant.

Uit: A. Houbraken, *De Groote Schouburgh der Nederlantsche Konstschilders en Schilderessen*, 11 (1719) (spiegelbeeld).

(Foto Cor van Wanrooy, Leiden)

Afb. 22. Mr. Christiaan Everhard Vaillant, Amsterdam, Rijksmuseum (Foto Rijksmuseum Amsterdam).

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	
Bestuur en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	8
Jaarverslag over 1970	9
Jaarverslag van de Commissie voor 'Volkskunde' over 1970.	12
Financieel overzicht 1970	13
Financieel overzicht 1970 van de Commissie Het Leidse Woon: huis	14
Korte Kroniek van Leiden en Omstreken over 1970	15
Bijdragen	
Een Engels „musiekhorologie” in Leiden door mej. drs. C. W. Fock	29
Andersens dagboek aantekeningen over zijn bezoeken aan Leiden in 1847 en 1866 door H. Reeser	37
Brieven uit de studentenkerker door dr. Th. J. Meyer	43
Dienstwoningen der pedellen door H. J. Witkam	65
De Leidse tijd van H. P. Bremmer door J. Joosten	79
Een stadhouderlijk verkeersongeluk door E. Pelinck	115
Het collegegeschil tussen de hoogleraren Adriaan Kluit en Jean Luzac door mej. E. J. Vrij	121
Middelburg te Lisse door A. M. Hulkenberg	143
De liefde een groot stuck door M. L. Wurfbain	173
Inhoudsopgave	180